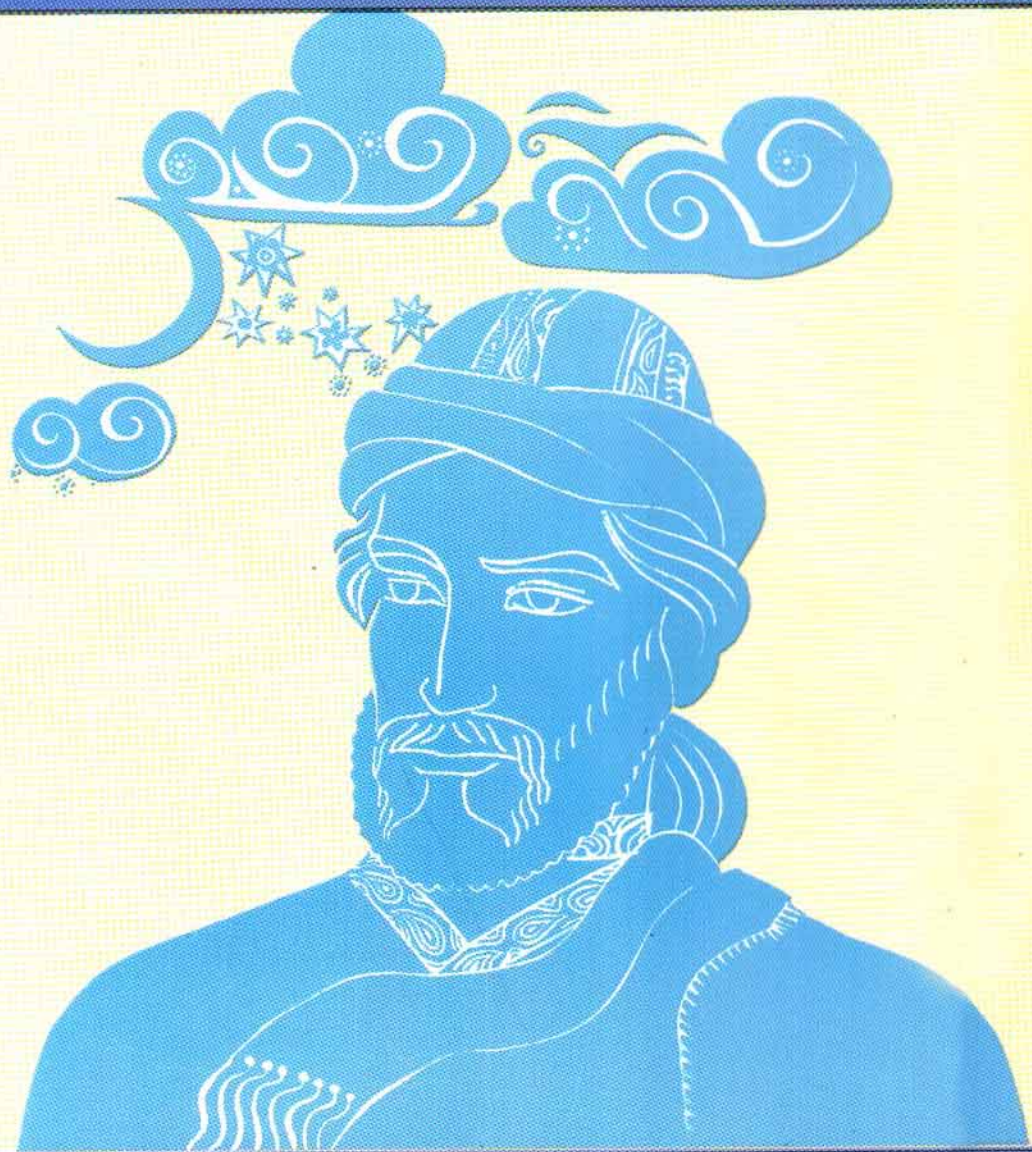

وارليق

تۆركجه - فارسجا فرهنگي درگي
فصلنامه فرهنگي تركي - فارسي

۲۷- جى ايل، ياز ۱۳۸۴، سايى ۱۳۶، ۱۲۸ صحيفه

عمادالدين نسيمي رسام: نيظام الدين باباييف

وارلىق

فصلنامە فرهنگى فارسى-تركى
اۆچ آيدا بىر چىنخان تۆركجه-فارسجا فرهنگى درگى

سال بيست و هفتم، بهار ۱۳۸۴، شماره ۱۳۶
۲۷- جى ايل، سايبى ۱۳۶، ياز ۱۳۸۴

بۇ سايممىزدا:

- ۲۰- جى عصرده ايران آذربايجانىندا تۆرك دىلى نىن اينكىشافي، دۆكتور جواد هيئت ۳
- قاشغارلى محموده گۆره ۱۱- جى عصرده تۆرك دوتياسى، دۆكتور جواد هيئت ۹
- افسانه قيزيل آلما و نقش آن در تاريخ و فرهنگ تركها، دۆكتور حسين فيض اللهى و حيد ۱۱
- ديل و دونيا گۇروشو، مۆهنديس ابراهيم رفر ۱۹
- شاه اسماعيل ختايى و آذربايجان دىلى، نظامى خودى يىف ۲۲
- علوم، فرهنگ، تمدن و هنر در عصر صفوى، دكتور حسين يزدى ۲۸
- صفويلرده آذربايجان تۆركجهسى، حسن صفرى ۳۶
- عاشيق حوسئين بوزالقانلى، فخرالدين قولى يىف ۴۰
- عاشيق حوسئين بوزالقانلى نين «مرد» ديوانيسى، فخرالدين و علاءالدين قولى يىف ۴۷
- آلبان و آتروپاتن (۲)، دۆكتور مير هدايت حصارى ۵۳
- قرآن - كريمده تۇرپاق و اونون قدير- قيمتى حاقيندا، نابات عسگرؤوا ۶۳
- اؤرتوقرافى چاليشمالارى و دىليمىزىن اينكىشافي، مۆهنديس ابراهيم رفر ۶۷
- كىتاب تانيتىمى ۷۱
- حيات و مدنيت ۸۱
- شعر ۸۸
- قرهباغ در دوران پس از شاه اسماعيل صفوى، دكتور صمد سردارى نيا ۹۶
- آرساك: تۇتارلى جاواب، دۆكتور جوانشير و كيلوف ۱۰۵
- كوزاؤغلو اپوسونون پوتتىك دىلى، خ. و. بشيرلى ۱۱۲
- شيرواندا عاشيق صنعتى، آغالار ميرزه ۱۲۸

وارلىق درگىسى اؤرتوقرافى قۇراللارى اساسىندا يايىنلانير.

اۆلو تانرى نين آدى ايله

وارليق

فصلنامه فرهنگى فارسى - تركى

اۆچ آيدا بير چيخان تۆركجه - فارسجا فرهنگى دركى

۲۷- جى ايل، ، ساىي ۱۳۶، ياز ۱۳۸۴

۲۰- جى عصرده ايران آذربايجانيندا

تۆرك دىلى و ادبياتى نين اينكىشافي^۱

دۆكتور جواد هئيت

ايران آذربايجانيندا تۆرك دىلى و ادبياتى و يازى دىلى نين اينكىشافيندا دۆرد دؤورو بير- بيريندن آيرماق لازيمدير:

۱ - آذربايجان يازى دىلى نين تشكولوندن يعنى ميلادى ۱۳- جو عصردن ۱۸۲۸- جى ايله قدر، يعنى شيمالى آذربايجانين بيزدن آيريلماسينادك.

۲ - ۱۸۲۸- دن ۱۹۲۰- يه قدر يعنى شيمالدا سؤوتلرين ايش باشينا گلمهسى و ايراندا رضا شاه پهلوى نين انگيليسلرين ياردىمى ايله حاكيميتى اله آلماسى و قاجار (تۆرك) خاندانى نين سؤقوطو.

۳ - پهلويلر دؤورو (م ۱۹۷۹- ۱۹۲۰) و يا دوراqlاما و گثريله مه دؤورو. بۇ دؤورون بير ايلي (۴۶ - ۱۹۴۵) يعنى دموكرات فيرقهسى حؤكومتى نين دؤورونو ايستينا اتمك گرگير.

۴ - اسلام اينقىلاييندان سؤنراكى دؤور و يا چاغداش دؤور.

۱ - بيريجى دؤور: ۱۳- جو عصردن ۱۸۲۸- جى ايله قدر. بۇ دؤورده اۆچ مرحلهنى بير - بيرندن آيرماق گرگير.

۱ - باشلانيش مرحلهسى يعنى اؤن بيرينجى و يا اؤن اؤچونجو عصردن ۱۵- جى عصره قدر.

۲ - ختايى - فضولى مرحلهسى (۱۷ - ۱۵- جى عصرلر).

۱ - بۇ مقاله دۆكتور جواد هئيت نين تورنتو (كانادا) و بلومينگتون اونيورسيتيه سينده (اينديانا) وئردىگى

كؤنفرانسلا ريندان حاضرلانميشدير. ج. ه

۳- واقیف مرحله‌سی (۱۸ - جی عصر).

آذربایجان ادبی دیلی نین باشلانیش مرحله‌سی الله اولان دده قورقود و دیوان لغات‌الترک کیمی تاریخی سندلره گؤره اؤنجه سیفاھی ادبی دیلی و ادبیاتی (دده قورقود کیمی) و داها سونرا یازی دیلی و ادبیاتی (حسن اوغلو و نصیر باکوئی نین شعرلی) تشکؤل ائتمیشدیر.

ایران آذربایجاندا نۆرک دیلی و ادبیاتی نین ایکینجی دؤورو (۱۹۲۰ - ۱۸۲۸) ایللرینی احتیوا ائدیر. ۱۸۲۸- ده ایران اؤردوسونون چار رۇسیا اؤردوسو قارشیسیندا مغلوبیتی نتیجه‌سینده آذربایجانین شیمالی حیصه‌سی (۱۷ قافقاز شهری) بیزدن آیریلدیغی اؤچون اوندان سونرا شیمالدا و جنوبدا ادبی جریانلار آیری - آیری ایستیفامته سئیر ائتمیشلر.

شیمالی آذربایجاندا ادبی محفیلر قورولموش، معاریف پرور رئالیست ادبی جریانلار باشلامیشدیر. بۇ عصرده یارادیلان رئالیسم واقیف دؤورو رئالیسمیندن فرقلی اولاراق حیاتی و دؤرون گئنیش تصویرینی وئریدی. بۇ دؤرون رئالیست یازیچیلاری کؤهنه جمعیتین منفی طرفلرینی عؤمومیلشدیره رک زمانه نین تییک صورتلرینی یارادیردیلار. عباس قولو باکی خانوف، اسماعیل قوتقاشلی، میرزه شفیع واضح و قاسم بیگ ذاکر ایله باشلایان تنقیدی رئالیسم میرزه فتحعلی آخوندزاده ایله گئرجک اینکیشاف یؤلونو تاپدی.

بۇ عصرده جنوبی آذربایجاندا داها چؤخ مرثیه ادبیاتی، غینایی و عیرفانی ادبیات (سعر) اینکیشاف ائتمیشدیر.

بۇ عصرین مشهور شاعیرلریندن دخیل مراغه‌ای، راجی، دلسوز، صراف، نباتی، طوطی، لعلی، حیران خانیم و باقر خلخالی و ها بئله شکوهی مراغه‌ای، هیدجی، عندلیب قاراجاداغی نین آدلارینی وئرته بیلرک. بۇ عصرده داھی ادبیاتیمیزی داها چؤخ شعر تمثیل ائتمیشدیر.

۱۹- جو عصرین ایکینجی یاریسیندا شیمالی آذربایجانداکی رئالیست و آزادخواه ادبیات عصرین سؤنلریندا جنوبا دا کئچمیش و خالقدامیلی شوّعور و دموراسی فیکیرلرینی اؤباتمیشدیر.

بۇ فیکیرلری یاریلار ایله یایان یازیچیلاریمیزین باشیندا عندلیب قاراجاداغی، عبدالرحیم طالبیوف و مراغه‌لی زین‌العابدین، میرزا آقا تبریزی و میرزا حسن رشدیّه‌نی ذیکر ائده بیلرک. بونلارین یازدیقلاری ایراندا، سروطه اینقیلابینا زمین حاضرلامیشدیر.

مشروطه ادبیاتیندا خاتین یاشاییتسیندان سؤز گئدیردی و خالقین حاققلاری مودافیه اولونوردو. بۇ خوصوصدا شیروانلی علی اکبر صابیرین، صرافین و مؤعجوزون شعرلری خالقیمیزی اویاندیرماقدا چؤخ مؤثیر اولموشدور.

۱۹۲۰- دن سونرا ایراندا رضا شاهین اینگیلیسلرین یاردیمیه ایش باشینا گلمه‌سیله مشروطه ایله برابر فارسجادان باشقا دیلر او جومله دن تۆرک یازی دیلی تعطیل اولدو و آسیمیلاسیون (فارسلاشدیرما) سیاستی ایسلام اینقیلابینا قدر (۱۳۵۷) خالقیمیزا زورلا تحمیل ائدیلدی.

بۇ سیرادا شیمالی آذربایجاندا و تۆرکیه‌ده لاتین ایقباسی رسمیلشدیگی اؤچون اؤرالاردا چیخان کیتاب و یازیلار دا جنوب اوخوجولاری اؤچون اوخونماز اولدو و اوخوجولاریمیز باکی دان و تۆرکیه دن گلن مطبوعات و کیتابلاردان دا محروم قالدیلار. هله ۱۹۳۰- دان سونرا ایستالینین سرحدلریمیزه دمیر برده چکمه‌سیله شیماللا علاقه‌لریمیز تامامیه کسیدلی. بۇ شرایطده ادبیاتیمیزدا اینکیشاف یئرینه گریله‌مه و اینحباط دؤورو باشلادی و بۇ وضعیت ایسلام اینقیلابینا قدر داوام ائتدی. بعضی شاعیرلریمیز بۇ

دؤورده داهی تۆرکجه شعر یازمیشلار، مثلاً مؤعجوز شہبستری (صابیرین داوامچیسی)، حداد و مراغہلی کریمی.

بۇ دؤورده یعنی ایکی آذربایجان آراسیندا علاقہلر کسیندن سؤنرا حسرت ادبیاتی (نہسگہل ادبیاتی) دئیلن ادبیات یاراندى. شاعرلریمیر یانیقلى شعرلر یازدیلار و ایکی آذربایجانى بیر- بیریندن آیران آراز چایی حاقیندا شعرلر سؤیله دیلر. پهلویلر دؤورو ۵۷ ایل داوام ائتدی (۱۳۵۷-۱۳۰۰). آنجاق بۇ دؤورده ایران مؤتقیقلر قوشونلارینین ایشغالی آلتیندا اولان زامان (۵- ۱۳۲۰) مرکزی حؤکومتین قؤدرتی آزالیب، نیسی بیر آزادلیق هاواسی اسدیگی اوچون آذربایجاندا تۆرکجه مطبوعات چیخماق ایمكانینی تاپدی. هله بیر ایل (۲۵- ۱۳۲۴) سؤرن دموکرات حؤکومتی زامانی تۆرکجه میز رسمی دیل سنجیلدی و مدرسه لرده تحصیل آنا دیلینده داوام ائتدی و مکتب طلبه لری اوچون «آنا دیلی» آدیلا آلتی جیلد درسلیکلر جنخدی.

۱۳۲۵- ده بیر طرفدن آتۆم بؤمباسینا صاحب اولان آمریکانین تهدیددی، دیگر طرفدن سؤوت حؤکومتینین قوام السلطنه ایله مؤقویله باغلاماسی و شیمالداکی نفت ایمتیازینی آلماغی نتیجه سینده رۇسلار آذربایجانى بۇشالدید، آغیر سیلاحلاری دا دموکرات حؤکومتیندن آلدیلار و اونلارا تهران قوشونو قارشیسیندا تسلیم اولماغی تۇوصیه ائتدیله!

بۇ شرایطده تهران اؤردوسو زنجان، میانا و سؤنرا تبریزه گیردی و تأسؤفله اعتراف ائتمه لی یم کی، بیر جوخ جینایتلره ده سبب اولدو. سؤنرا تهراندان گلن والی و دیگر سرکرده لرین امریله آتادیللی کیتابلار بیغلاراق یاندیریلدی. بۇ کیتابلارین یاندیریلماغینا سبب ظاهرده کؤمونست کیتابلاری اولماقلاری، آنجاق حقیقتده تۆرکجه یازیلدیقلاری اوچون اولموشدور.

ایسلام اینقیلابیندان سؤنرا بۇ کیتابلار دؤکتور محمدعلی فرزانه و قارداشی یوسف آقا طرفیندن یئیندن چاپ اولدو و من اونلاری دیقته اؤخودوم، اونلاردا کؤمونیسیم و دینسیزلیگه عایید هیچ بیر تشی تاپمادیم. بۇرادا نؤمونه اوچون رحمتلی بی ریا طرفیندن سؤیلنن و هر گؤن مکتبلرده شاگیردلر طرفیندن اؤخونان مکتب سؤرودونو نقل ائدیرم:

ای بیزی یؤخندان یارادان تانریمیز،
سن بیزه لؤطفونله عینایت ائیله.
بیزلری دؤزگون یؤلا دؤز ایشلره،
قؤدرت- ذاتینلا هیدایت ائیله.
وئر بیزه توفیق کی تحصیل ائدک،
علم و ادبله بیزه زینت ائیله.
خیدمت ائدک بیز آنامیز یؤردونا،
سن ده اونو حیفظ و حیمایت ائیله.
پاک فیکیر، آیدین اؤرک، ساغ بدن،
بیزلره شأنینله کرامت ائیله.

بۇ كىتابلار ياندىريلان زامان تهرانددا حيزب- تۇده نين فارسجا كۆمونيست كىتابلارى آزادجا ساتيلير و گنجلريمىز طرفندن اوخونوردو.

او زامان هنج بير كس، نه ده هنج بير قورروم و يا بيرلشميتس ميلتئر تستكىلاتى بۇ كىتاب ياندىريماق جينايتينه اعتراض ائتمه دى. آنجاق شيمالى آذربايجانين مشهور شاعيرى صمد ووزغون ياندىريلان كىتابلارا اعتراض ائدهرك بۇ آددا بير منظومه يازدى و او نو ۱۹۵۲- ده پاريسده تۇيلانان ميلتئر آراسى صولج كۆنفراسيندا اوخودو. او زامان من پاريسده جراحى ايختيصاصىمى تاماملاماقلا مشغولدوم و بۇ قۇرولتايدا ايشتىراك ائتديم. سونرا بۇ منظومه نين كۆييه سيني آلديم و تكثير ائتديم و ايرانلى آذربايجانلىلارا دا عيتديم. بۇ منظومه دن بير نئچه بىتى بۇرادا نقل ائتديم.

ياندىريلان كىتابلار :

جلاد، سنين قالاق- قالاق ياندىريغين كىتابلار،
 مين كمالين شوهرتيدير، مين اۆرگين آرزوسو.
 بيز كوچريك بۇ دۇنيادان، اونلار قالير ياديگار،
 هر ورقه نقش اولونموش نئچه اينسان دۇيغوسو.
 مين كمالين شوهرتيدير، مين اۆرگين آرزوسو.
 جلاد، منيم ديلمده دير باياتيلار قوشمالار،
 دى اونلارى هنج دۇيدومو سنين او داش اۆرگين؟
 هر گرايلى پرده سينده مين آنانين قلبى وار،
 هر شيكسته م اولاديدير بير موقاس ديلگين.
 دى اونلارى هنج دۇيدومو سنين او داش اۆرگين؟
 سؤيله سنمى خور باخيرسان منيم شعر ديلمه،
 قوجا شارقين شوهرتيدير فضولى نين غزلى.
 سنمى تۆرك- خر دئيرسن اولوسوما، ائليمه؟
 قوجا شارقين شوهرتيدير فضولى نين غزلى.

بۇ دۇورو مرحوم بۇلود قاراچورلو (سهند) «ياساق» آدىلى شعرينده بئله تصوير ائتميشدير:

ياساق:

طالعيمه سن باخ،
 دوشونجه لريم ياساق، دۇيغولاريم ياساق،
 كئچميشيمدن سؤز آچماغيم ياساق،
 گله جگيمدن دانيشماغيم ياساق،
 آنا و بابامين آدين چككميم ياساق،
 آتامدان آد آپارماغيم ياساق،

بیلیرسن؟
 آنادان دوغولاندا بئله،
 اوزوم بیلمه یه - بیلمه یه،
 دیل آجیب دانیشدیغیم دیل ده،
 دانیشماغیم دا یاساقمیش، یاساق!

بو دوورون، شاعرلریندن، اعتماد، ساھر، محزون، باغچه بان و اوستاد شهریارى ذکر انده بیلریک. اعتماد مزاح شیوه سینی سئون، نصاب ادلی منظوم تۆرکی - فارسی لؤغت کیتابینی یازمیشدیر. ساھر ایستانبولدا تحصیل آلمیش، خالقین مسأله لرینی شعرلرینده بیان ائتمیشدیر. اوستاد شهریار فارسجا غزلریله ایرانین چاغداش حافظی عؤنوانینی آلمیشدیر. آنجاق تۆرکجه یازدیغی حیدربابا منظومه سیله تۆرک دؤنیاسی نین ذیروه سینه چخمیشدیر.

حیدربابا منظومه سی تزیلیکله الدن - اله و دیلدن دیله یاییلدی و آز بیر زاماندا ایران حؤدودلارینی آشیب شیمالی آذربایجاندا و تۆرکیه ده دیلله دؤشده و بوگونه قدر ۳۰ - دان چؤخ دیله ترجمه ائدیلمیشدیر. حیدربابا اوگونه شرایطده مهجور قالمیش ادبیاتیمیزدا یینی بیر دؤور آچدی. بۇرادا نؤمونه اوچون ایکی بندینی نقل ائدیریک :

حیدربابا، ایلدرملار شاخاند،
 ستلر، سولار شاقیلدا اییب آخاند،
 قیزلار اوتنا صف باغلا ییب باخاند،
 سلام اولسون شووکنیزه، ائلیزه،
 منیم ده بیر آدیم گل سین دیلیزه.

حیدربابا، کهلیکلرین اوچاند،
 کؤل دبییندن دووشان قالخیب قاچاند،
 باغچالارین چیچکلرین آچاند،
 بیزدن ده بیر مۆمکۆن اولسا یاد ائله،
 آچیلما یان اۆرکلری شاد ائله.

۴- دؤردونجو مرحله ایسلام ایقتیلابیندان سؤنرا گلن چاغداش مرحله دیر.

ایسلام ایقتیلابیندان سؤنرا وئرلن نیسبی دیل آزادلیغی سایه سینده دیلیمیز یئنیندن دیرچلمگه باشلامیش و تۆرکجه قزت، درگی و کیتابار باسیلمیش، شاعرلریمیز انا دیلینده یازدیقلاری شعر مجموعه لرینی چاپ ائتدیرمگه مۆوفق اولموشلار. بیر چؤخ اونیورسیته لریمیزده تۆرکجه کورسلار آچیلمیش و تۆرک دیلی و ادبیاتی بؤلوملری قۇرولموشدور، سون ایللرده تۆرک دیلینده (آذری و تۆرکمن) ۵۰ - دن چؤخ قزت و درگی چیخماقدادیر.

آذربایجاندا و ایرانین باتقا شهرلرینده اونیورسیته تحصیلی آلان اؤیرنجیلریمیز درنکلر قۇروب، ایکی دیلده درگیلر چیخاریلار، هم ده خوصوصی تۆرک دیلی و ادبیاتی کلاسلاری آچمیشلار. بیزیم

همكارلاریمیزلا برابر ۲۶- ایلدن بری مۆنظم شکیلده نشر ائتدیگیمیز «وارلیق» درگیسی هم ایراندا و هم خاریجده یاییلانماقدادیر. وارلیق درگیسی بیر مدنی- ادبی درگی اۆلدوغو اۆچون ایلك ساییدان دیلیمیزین قایدالاری، تاریخی، کلاسیک و شیفاهی ادبیاتیمیزدا دایر سلسیله مقاله لری نشر ائتمیشدیر. بۇ گۆن وارلیق بیر مکتب وظیفه سینى گۆرمکده و خالقیمیزا ادبی دیلینی، ادبیات و تاریحینی و هۆیتینی تانیتماغا چالیتیر. وارلیق یازی دیلیمیزی واحد شکیلده تثبیت ائتمگه مۆوفق اۆلموش و ایران تۆرکلری نین یازی دیلینی نین واحد فۆرماسینی عۆمومیلشدیرمیشدیر.

مۆعاصر دؤورده شعرله برابر تریمیز ده اینکیشاف ائتمیشدیر و چئشیدلی ژانرلاردا ادبی- بدیعی اثرلر یازیلیمشیدیر. هر ایل یۆزلرله مۆختلیف ساحه لرده آنا دیلیمیزده کیتاب چیخماقدادیر.

مۆعاصر یازیچی و شاعرلریمیزدن رحمتلیک دۆکتور حمید نطقى، یحیی شیدا، سۆنمز (مشروطه چی) حیدر عباسی (باریشماز مراغه ده)، ساوالان، ح. صدیق و بیر چۆخلارینی ذیکر ائده یلریک.

بۆتون بۇنلار یازی دیلیمیزین یئنیدن دیرچلمه سینه یۆل آچسا ده، اؤشاقلاریمیزین آنا دیلینده تحصیل آلماق مسأله سی هله ده چۆزولمه میشدیر.

منیم فیکریمه گۆره بۇ مسأله نین ایندییه دک کۆکدن چۆزولمه مه سینه سبب پهلوپلر دؤوروندن میراث قالان شۆوینیست دۆشونجه و کۆلتوردور.

پهلوپلر زامانیندا فارس دیلینی ایرانین و ایرانیلارین بیرلیک- وحدت سمبولو اۆلدوغو فارسجادان باشقا دیللرین، اۆزلیکله تۆرکجه نین یاشاماغی نین هم ده اؤنون مکتبلرده اؤخونوب رسمی ایشلدیلمه سی یس میلی بیرلیگه تهلۆکه سی اۆلوب، ایرانین بۆلۆنمه سینه سبب اۆلاجاغی باره ده سیستملی و داواملی شکیلده تلیعات گئیدردی، بۇ سیاست یاریم عصردن چۆخ داوام ائتدیگی اۆچون کۆلتور (فرهنگ) شکلینی آلمیش و بۇ فرهنگله تعلیم- تربیه گۆزن و بۇ گۆن حۆکومت دستگاهیندا حساس یئرلری تۆتان بیر یارا شۆوینیستلر دیلیمیزی و ادبیاتیمیزین مکتبلرده اؤخودولماسینا و عۆمومی ایرتباط وسیله لرینده (رادیو- تلویزیون و ...) ایشلدیلمه سینه مانع اۆلورلار. بیر طرفدن ده بیر یارا ایفراطچی همشهریلریمیز (اۆزلیکله خاریجده اۆلانلار) ایفراط شۆعارلار و ثرمکله بۇ «تنگ نظر- شۆوینیست» لرین الینه باهانا و تریرلر. بۆتون بۇنلارا باخمایاراق سۆن ایللرده خالقیمیزدا کیملیک سۆعورو جانلانماقدا و دیلینه، ادبیاتینا و کۆلتورونه سۆگی و سایغیسی آرتماقدادیر.

۲۶- ایل بۇندان اۆنجه تۆرک دیلینده درگی اؤخوماق ایسته مه یین بعضی میانالی همشهریلریمیز بۇ گۆن جبهه ملی نین شۆوینیست فیکرلرینه هامیدان اۆل اعتبارض ائتدیلر. بۇ حادیه خالقیمیزین میلی شۆعورونون نه قدر گۆجلندیگینی و دیلینه باغلیلیغینی آچیق شکیلده گۆسترمکده دیر.

سۆن اۆلاراق تحصیل ناظیرلیگی عۆموم مۆدورونون اؤمیدوثریجی اعلامیه سیله مقاله می بیتیرمک ایسته بیرم .

کنچ شهریور آی نین بیرینده چیخان بۇ خبره گۆره: آنا دیلی فارسجا اۆلما یان بۆلگه لرده تحصیل سۆیه سی نین آشاغی دۆشمه سی نین اؤنونو آلماق اۆچون اؤشاقلاردا آنا دیلینده اؤخوما کیتابلاری (درسیکلر) حاضرلانا جاق و گله جک ایل بۇ کیتابلار مکتبلرده اؤخودولماقدادیر. انشاءالله

قاشغارلى محمودە گۆرە ۱۱ - جى عصر دە تۆرك دوتياسى

دۆكتور جواد ھىت

حىئونچىلىق : تۆركلەر چۆخ قەدىم زامانلاردان حىئونچىلىغا، اۆزلىكلە آت و قۇيون ساخلاماغا اۆنم وئرمىشلر. انلە كى چۆخ سايدا آت، قۇيون و اۆكوز- اينك سۆزولرى تۆركلرین اساس ثروتینی تشكىل ائتمىستىدیر. اونا گۆرە دە تۆرك دىل و كۆلتورونده حىئونچىلىغا عايىد بىلگى و ترمینولوژى چۆخ زنگیندیر.

۱ - آت: آت تۆركون قانادیدیر، دئمىشلر. قاشغارلى نین بۇ جۆملەسى آتین تۆرك تارىخینده و ياشايشتىندا نە قدر اۆنملى و حياتى اۆلدوغونو گۆسترمكده دیر. بۇ عئین زاماندا تۆرك ظفرلرى نین سیرى نین دە ايفاده سیدیر. تۆركلر آتین گۆچوندىن، اتیندن و سۆدوندن دۆرلو شكىلدە اىستىعادە ائتمىشلر و آتى سايىسىز سۆرولر حالیندا بسلە مگە دوام ائتمىشلر. تۆركلر آت سۆروسونە ایلخى (بىلكى)، آنا عئین زاماندا «يۇند» دئمىشلر. ۲۴ اؤغوز ائلى نین بىرى نین آدى «آلابۇندلو» اۆلموشدور. آت سۆروسونە عئین زاماندا «كۆچوت»، «تۇرۇغ» و «اۆگور» دە دئمىشلر. اسكى تۆركلر دامازلىق ارکک آتا «أغیر» و یا «أدقیر» و ماديانا «فیسراق» دئمىشلر. فیسراغین ایلكى جانلى اۆلماغینا «فیسراق ایلگندى» و بالا دۇغماسینا «فیسراق قۇلاندى» و آت بالاسینا «تای»، «قۇلون» (بیر ياشینی دۆلدورانادک) و ایلكى ياشینا گلندە «سینپ» و دۆرد ياشیندا «اۆك آت» دئمىشلر. اۆزۇ آغ، گۆزلىرى نین چنورەسى قارا اۆلان آتا «قاشقا آت» و یا «بئىچەلى آت» دئمىشلر.

آتین طۆولەسىنە «أخیر»، «آران»، «اۆرك» و جیلوونو «اۆرك»، «يولار» و «بۇرۇندوق» دئمىشلر. آتین سلنمەسى بۇ گۆن اۆلدوغو كىمى، اساس آرپا، سامان و قۇروموش اۆت ایلە تأمین اۆلۇنوردو. آتین بىم و اختى و صاحیبینی گۆرندە و ھابئله أبعیرین فیسراغى گۆرندە شىھەسىنە «كىتسەمك» و يۆك داشى يان حىئونلارا «كۆلوك» دئىردیلر.

۲ - قۇيون: تۆركلرین آتدان سۇنرا ان چۆخ بسلە دىكلرى حىوان قۇيون اۆلموشدور. و احتیله ماوراءالنھر، خوارزم و خراسانین قۇيون احتیاجلارینی اؤغوزلار و قارلۇقلار تأمین ائتمىشلر. اۇ زامان تۆركلر قۇیونا عۆمومیتلە «قۇى» دئمىشلر. آنجاق ارجۇ تۆركلرى (طرازلا بالاساغون آراسیندا) «قۇى» يثرینه «قۇن» دئىردیلر.

قۇيون سۆروسونە «سۆرو» دن باشقا «اۆگور»، «ایلخى» دا دئىردیلر. قۇيون سۆروسونە گئجەلر ياتماق اۆچون يایدا «أغیل» و یا «كاس» فايبرادیلار. سۆرودە كى حىئونلارى بۇياماق دب ایدی و بۇ رنگە «قۇنغارغو» و یا «قۇنقراق» و یا «تۇنقراق» دئىردیلر.

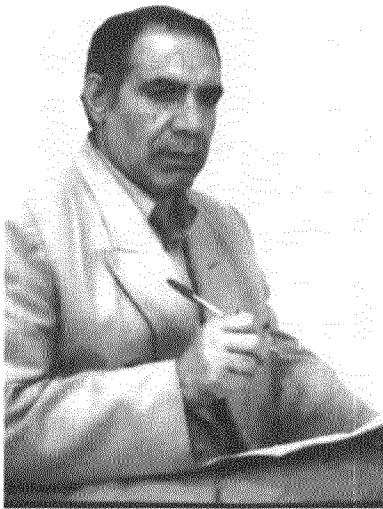
قۇيونۇن بالاسینا قۇزۇ و آلتى أیلغینا «توغلى»، اۆچ ياشینا گلندە «شىشك» و دۆرد ياشیندا اۆلاندا «ايرك» دئىردیلر.

دامازلىق ارکک قۇیونا «قۇچ» و اختە اۆلموش قۇچا «آزما» دئىردیلر. كباب بىشیرمگە يارايان قۇزویا «سۇغوش» و قۇيونون دۇغدوغونو ايفادە ائتمك اۆچون «قۇى تۇلندى» (دۆل) سۆزوندن فايдалانیردیلار. قۇيونون كۆكلمگینه «سمیرمك» و یا «سمیزلشمك» و اۆنون ایلچ باغینا «ياقرى» دئىردیلر.

۳ - كنجى: كنجى يە «كنچى» و «انچكۆ» دئىیلردى. اوغلاغا اۇ زامان دا «اوغلاق»، آلتى ایللىق اوغلاغا «چپش»، كنجى نین ارکگینه «تكە» و اختە اۆلموشونا «آرکچ» دئىردیلر. كنجى نین آنجاق ارکجى نین اتى دادلى

افسانه قیزیل آلما و نقش آن در تاریخ و فرهنگ ترک‌ها

دوکتور حسین فیض‌اللهی وحید

بنا به روایات، زمانی ترکان مورد هجوم وحشیانه دشمنان قرار گرفته و بیشتر آنان بعد از مقاومت شجاعانه قتل عام گردیده و تنها عده کمی توانستند از مهلکه جان سالم بدر ببرند. ترکان باقی‌مانده که سرزمین جنت‌آسای خود را از دست داده بودند، در مکانی رحل اقامت افکنده و در حسرت و آرزوی برگشت به سرزمین موعود به زاد و ولد پرداختند تا قدرت پیتین خود را بازیابند. دشمن بعد از گرفتن سرزمین ترکان به منابع طبیعی آن، به‌ویژه باغ‌های پر از سیب سرخ دسترسی پیدا کرد و پادشاهستان گونا چنان از بو و طعم و لذت سیب‌های سرخ سرزمن ترکان به وجد آمد که دستور داد در فصل میوه یک سیب سرخ (قیزیل آلما) واقعی و در فصل غیر میوه به یاد آن سیب‌های سرخ یک قیزیل آلمای ریخته شده از طلا را بر بالای چادرش نصب نمایند.

ترکان با شنیدن این خبر و با توجه به عدم توانایی خود در بازپس‌گیری سرزمینشان حسرت و آرزوی باغ‌های سیب سرخ و به‌ویژه گرفتن قیزیل آلمای ریخته شده از طلا را در دل فرزندان خویش پروردند و آن قدر در مورد قیزیل آلما و سرزمین از دست رفته خود شعر و داستان سرودند که حافظه تاریخی نسل‌های بعد با آرزوی دیدار سرزمین موعود و رسیدن به چادر سرکرده دشمن و گرفتن قیزیل آلما عجین گردید.

در نهایت روزگاری پیش آمد که ترکان قدرت خود را برای پس گرفتن سرزمین کافی دانسته و به دشمن یورش برده و به تصرف سیب سرخ طلائی نایل آمدند و فریاد «قیزیل آلمانی آلدیق» (سیب سرخ را گرفتیم) سردادند. از این به بعد افسانه «قیزیل آلما» وارد تفکر میتولوژیک ترکان گردید.

بعد از این، ترکان که به قدرت و ثروت دست یافته بودند، چنین می‌اندیشیدند که در یورش به هر سرزمینی باید در جستجوی سیب سرخی باشند که بر بالای مدخل اقامتگاه سرکرده دشمن و یا

مکان‌های مهم دیگر آویزان است و جنگاوران ترک باید خود را به این هدف رسانیده و قیزیل آلمای آنجا را به چنگ آورند.

این عنصر میتولوژیک با آن که خیلی ساده و عامه‌فهم بود، بعدها به تدریج شاخ و برگ بیشتری پیدا کرد و محل آن نیز در بعد زمان و مکان دستخوش تغییرات گردید، چنانکه اولیا چلبی در روزگار خود از شش شهر یا کشور در «کافرستان» گزارش می‌دهد که بر بالای کاخ‌های آن قیزیل آلمائی ریخته شده از طلا وجود داشت.

با ورود ترکان سلجوقی به کشورهای اسلامی و به دست گرفتن رهبری جنگ‌های صلیبی تفکر قیزیل آلما نیز وارد تفکر مسلمین گردید و کم‌کم رنگ یک تفکر ترکی-اسلامی به خود گرفت. از این به بعد ترکان خود را «اصل اسلام» نامیده و ایده قدیمی را در شکل جدیدی ارائه دادند. چنانکه در جهانگیری‌های دوره عثمانی چنین تفکری وجود داشت که: «اصل اسلام قیزیل آلمایادکین فتح انده‌جکدیر»^۱، یعنی اصل اسلام (ترکان) تا سرحد قیزیل آلما به فتوحات خود ادامه خواهند داد. رزمندگان «یثنی چری» (سربازان جدید) در تمرینات نظامی خود طی سرودی چنین می‌خواندند: «دسته قوزشون آتار، کنجه‌یه قیلیج چالار، قیزیل آلمایا قدر گئدریز»^۲.

در زمان سلطان سلیم سوم نظام ارتش عثمانی دستخوش تغییراتی گردید و نیروی جدیدی به نام «نظام جدید» جایگزین «یثنی چری» گردید. فرماندهان یثنی چری در اعتراض به این اقدام با اشاره به «قیزیل آلما» به سلطان چنین گفتند: «همن بیزه دوشمن گؤسترسینلر، دال قیلیج اولوب، دوشمن اوردوسونا دالاریز، خراب اندریز و کرالین تاختینی باشینا کنچیریب، قیزیل آلمایادک گئدریز»^۳.

«پچوی» مورخ معروف ترک در مورد محل قیزیل آلما اشاره مبهمی دارد. او می‌نویسد: «در زبان مردم شایع است که اگر اصل اسلام (ترکان) تا قیزیل آلما فتح نمایند، رواست»^۴. او رواج این فکر را مربوط به زمان سلطان سلیمان قانونی می‌داند که شهر وین، پایتخت اتریش را محاصره کرده بود.

توضیح پچوی در مورد قیزیل آلما به شدت مبهم و تاحدودی غیر قابل فهم است. او می‌گوید، در سرزمین بزرگ کورنه (Büyük Kurene) اهالی شهر و حومه از صغیر و کبیر هر سال یک روز تمام به صحرا رفته و به دور «قیزیل کورنه» جمع شده و ترانه‌هایی می‌خوانند. ظاهراً این قیزیل کورنه باید همان قیزیل آلما باشد. آنچه از گفته پچوی برمی‌آید، شاید این باشد که «تورکون آنلادیغی ان اوزاق جوغرافیا قیزیل آلما ایدی» (قیزیل آلما مظهر دورترین نقطه جغرافیا در تفکر ترکان است)^۵.

اولیا چلبی در سفرنامه‌اش از شش قیزیل آلما سخن به میان آورده ولی از پنج قیزیل آلما بحث کرده است که از این قرار است:

۱ - Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. II, Mehmet Zeki Paklin, İstanbul ۱۹۷۱, s۲۷۸

۲ - Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyeti Üzerine Düşünceler, Nevzat Kösoğlu, Ötüken, ۲۰-ci basım, İstanbul, Aralık ۱۹۹۱, s۲۶۱

۳ - Osmanlı Tarihi Deyimleri..., s۲۷۸

۴ - Osmanlı Tarihi Deyimleri..., s۲۷۸, qaynaq: Peçevi, cild ۱, s۱۱۵

۵ - Osmanlı Tarih Deyimleri..., s۲۷۸

- ۱ - شهر بیج یا وین، پایتخت اتریش امروزی که در سال ۱۵۲۹ شایع گردید که قیزیل آلمانی به وزن ۳۱۲ درهم بر بالای کلیسای آن آویزان است. با معیارهایی که برای درهم وجود دارد، چنین بر می آید که وزن قیزیل آلمای آویخته بر بالای کلیسای شهر وین بایستی بین ۶ تا ۱۰ کیلوگرم باشد. سلطان سلیمان هنگام عزیمت برای جنگ با امپراطوری اتریش ضمن گفتگو با لشگریان خود گفته بود: «قیزیل آلمادا بولوشوروز» (دیدار در کنار قیزیل آلمان).^۱ وقتی ارتش عثمانی وین را محاصره کردند، سلطان با دیدن کلیسای شهر دستور به توپ بستن کلیسا را داد، تا سپس صدای اذان را جانشین صدای ناقوس نماید.
- ۲ - شهر بودین یا بوداپست، پایتخت مجارستان امروزی که به نام «انقوروس قیزیل آلماسی» نامیده می شد و در سال ۹۳۸ هجری قمری/۱۵۳۱ میلادی به دست عثمانی فتح گردید.
- ۳ - استرگون فالاسی که بعد از پاتریک خانه استانبول پاتریک خانه درجه سوم جهان کاتولیک بود و به این قلعه «اورتا مزار قیزیل آلماسی» نیز می گفتند.
- ۴ - یکی دیگر از قیزیل آلماهای «کافرستان» (به قول اولیا چلبی) استولنی بلگراد بود که به منزله کعبه کاتولیکها محسوب می شد و آنجا را به علت دارا بودن اشیاء مقدسی منسوب به حضرت یحیی برتر از قدس می دانستند. بلگراد پایتخت سابق یوگسلاوی و پایتخت امروز صربستان است.
- ۵ - قیزیل آلمای انقوروس در آلمان
- ۶ - ششمین قیزیل آلمای کافرستان که اولیا چلبی در سباحت نامه بدان اشاره کرده، واتیکان است که رهبر روحانی کاتولیکها در آنجا ساکن است و در مرکز رم، پایتخت قدیمی ایتالیا واقع شده است. جغرافی دانان و جنگاوران ترک بدانجا قیزیل آلمای رم می گفتند. «دمشقی» نیز از شهر رم به عنوان «شهر رم که به آن قیزیل آلمان می گویند»^۲، سخن به میان آورده است. گفته می شد، پاپ برای مشروعیت بخشیدن به رهبری روحانی خود با یک دست قیزیل آلمان و با دستی دیگر عصا گرفته، به مراسم مذهبی می پرداخت. چنانکه مشروعیت سلطنت مجارهای ترک تبار نیز به همین قیزیل آلمان بستگی داشت و تا زمانی که آنها در دست خود «آلتین توپ، آلتین آلمان» نمی گرفتند، سلطنت آنها فاقد مشروعیت شمرده می شد.
- البته قبل از اینها انحلال بیگ نشینهای آناتولی و فتح استانبول در دهه های مختلف با مفهوم قیزیل آلمان پیوند خورده بود. ایلدیریم بایزید پادشاه عثمانی استانبول را محاصره کرده بود و شهر در آستانه سقوط بود که امیر تیمور با حمله به آناتولی و جنگ آنکارا و شکست ایلدیریم بایزید تصرف قیزیل آلمان استانبول را حدود نیم قرن به تأخیر انداخت و این کار بعدها توسط سلطان محمد فاتح تحقق یافت. روشن شد که اگر قیزیل آلمان زمانی در سرزمین توران قرار داشت، بعد از قدرت یابی ترکان شهرهای مختلف جهان نیز به نوعی قیزیل آلمان نامیده شد. بررسی تک تک قیزیل آلمانها موجب تطویل کلام خواهد بود، لذا مقاله را با بررسی احمالی قیزیل آلمان داغستان، هسایه آذربایجان به پایان خواهیم برد.

۱ - فرهنگ تاریخی سنجشها و ارزشها، ابوالحسن دیانت، انتشارات نیما، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۷، جلد اول،

پرداختن به قیزیل آلمای داغستان از آن روی حائز اهمیت است که یکی از شهرهای مهم تاریخی آذربایجان به نام «دمیر قاپی دریند» (باب الابواب) در آن جای گرفته است. می‌دانیم که امپراطوری خزر به مدت پنج سده یعنی بین سال‌های ۹۶۵-۴۶۸ در سرزمین‌های وسیعی در جنوب روسیه حکومت می‌کرد و تا اولین شهر آذربایجان یعنی «دمیر قاپی دریند» پیشروی کرده بود. با ظهور اسلام نیروهای خلافت اسلامی بعد از ساقط کردن جزئی و کلی دو امپراطوری ایران و روم به سوی امپراطوری خزر پیش رفت، ولی با مقاومت شدید ترکان خزر که دین یهودی داشتند، مواجه گردید. مقاومت ترکان خزر در برابر نیروهای خلافت اسلامی بیش از یکصد سال طول کشید و در این مدت «دمیر قاپی دریند» به عنوان «ثغور» یعنی مرز کفر و اسلام شناخته می‌شد و خوابیدن در آنجا به مدت یک شب معادل ده‌ها سال عبادت محسوب می‌گردید. به شهر دمیر قاپی دریند «دارالحرب» (منطقه جنگی) و «باب‌الجَنَّة» (دروازه بهشت) می‌گفتند. وجه تسمیه باب‌الجَنَّة از آن لحاظ است که در منطقه جنگی امکان شهادت هر زمان وجود دارد.

مسلمانان که از طریق اسپانیا تا فرانسه پیش رفته بودند، سعی می‌کردند از طریق قفقاز نیز به اروپا دسترسی پیدا کنند و اگر امپراطوری خزر ساقط می‌شد، قلب اروپا به دست مسلمین می‌افتاد. خزرها یک بار در یازدهمین سال این جنگ گرجستان و ارمنستان را تصرف کردند و در نبرد اردبیل سپاه مسلمین را شکست دادند و تا موصل و دیاربکر یعنی بیش از نیمه راه دمشق، پایتخت خلافت پیش رفتند.^۱

مسلمانان نیز تا نیمه راه پایتخت خزر پیش می‌رفتند. در فاصله سال‌های ۶۴۲ و ۶۵۲ مسلمین بارها از دروازه دریند گذشته و در بلاد خزر پیش رفتند و در صدد برآمدند که با تسخیر شهر بلنجر- که نزدیکترین شهرها بود- جای پای در قسمت اروپائی قفقاز به دست آورند. اما در این جنگ‌ها و نیز در آخرین جنگ بزرگی که در سال ۶۵۲ به وقوع پیوست، و هر دو طرف از منجیق و چرخ‌انداز استفاده می‌کردند، مسلمین شکست خوردند. سردار عرب عبدالرحمن بن ربیع نیز در میان کشتگان بود. بقیه سپاه در نابسامانی از راه کوهستان عقب نشستند.^۲

افسانه قیزیل آلما بار دیگر در این مرحله از تاریخ توسط ترکان مسلمان شده احیا می‌شود، چه بر اساس روایت گفته می‌شد که بر بالای قصر متحرک خاقان خزر یک «قیزیل آلما» قرار دارد. و اگر این مقر تصرف شود، سرزمین خزران مفتوح و اهالی آن مسلمان خواهند شد. همزمان روایتی نیز در بین ترکان خزر شکل گرفت مبنی بر این که اسرای آزاد شده ترک در پایتخت خلافت اسلامی بر بالای قصر خلیفه مسلمین قیزیل آلمای بزرگی مشاهده کرده‌اند. ولی قبل از آن‌ها می‌بایست قیزیل آلماهای مرزی یعنی داغستان (از طرف مسلمین) و دمیر قاپی دریند (از طرف ترکان خزر) به دست طرفین می‌افتاد تا راه قیزیل آلماهای پایتخت هموار شود.

بر اساس روایتی، مسلمانان آذربایجان در زمان حضرت علی (ع) به قفقاز حمله کرده و به کمک «اصل اسلام» تا عمق خاک داغستان پیشروی کردند و بعد از ضربه خوردن حضرت علی (ع) با خزرها

۱ - خزران، آرتور کستلر، ترجمه محمدعلی موحد، انتشارات خوارزمی، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۴، ص ۳۴

۲ - همانجا، ص ۳۳

معاهده‌ای امضا کرده و سنگی سوراخ شده (دلیک داش) را طبق معاهده منطقه مرزی قرار داده و برگستند. خاطره پیشروی تا نزدیکی «دلیک داش» در داغستان تا روی کار آمدن ترکان افشار در حافظه تاریخی باقی ماند. زمانی که ترکان افشاری ایران موفق به تشکیل حکومت افشاریان به سرکردگی نادرشاه گردیدند، نادرشاه بعد از فتح ایروان به فکر تسخیر داغستان افتاد. لازم به ذکر است که در این موقع در اثر جنگ‌های طولانی، هم نفوذ امپراطوری خزر و هم نفوذ خلافت اسلامی در منطقه از بین رفته و در داغستان خان نشین داغستان به رهبری سلسله «شمخالان» تشکیل شده بود. شمخالان از بقایای ترکان قزاق سیبری غربی بودند که در اتحادیه قبیله‌ای خزر تحت رهبری خوران زندگی می‌کردند و بعد از فرپاشی امپراطوری خزر در داغستان به قدرت رسیدند. در نسخه خطی کتابی به نام «رساله داغستان» که در کتابخانه نور عثمانیه ترکیه تحت شماره ۲۹۰۵ نگهداری می‌شود، و در سال ۱۷۴۵ توسط یک بیگ زاده ترک قزاق در اوکراین نوشته شده است و نام اصلی آن «داغستان خالقی‌نین اوامرا و قباایل و اسما و القابی و مراتیبائی» است، اشاره شده است که خان‌های «خان‌نشین ترک شمخالان داغستان» هنگام جلوس بر تخت قیزیل آلمائی از طلا ریخته را در دست گرفته و به امرا و نجبا می‌زدند. قیزیل آلما به هرکدام از اعیان و اشراف و سرکردگان اصابت می‌کرد، خلعت و انعام خاص خان به ایشان تعلق می‌گرفت. و در هنگام جلوس خان تا مراسم قیزیل آلما اجرا نمی‌شد، قدرت خان به رسمیت شناخته نمی‌شد. به این ترتیب معلوم می‌شود که افسانه قیزیل آلما در داغستان نیز جایگاه ویژه‌ای داشت. از این رو وقتی که نادرشاه تصمیم به فتح داغستان - که ایک در تصرف روس‌ها بود - گرفت، و بعد از فتح ایروان پایتخت ارمنستان امروزی به سوی داغستان حرکت کرد، سرداران نادر برای آنکه شاه کمی از جنگ‌های مکرر بیاساید، نوازنده و خواننده مردمی معروفی به نام «عاشیق صفی ایروانی» را که به «حق عاشیقی» معروف بود، و شایع بود که از غیب خبر می‌دهد، پیتس نادر آوردند. عاشیق صفی ایروانی برای اثبات «حق عاشیقی» بودن خود نیت نادرشاه برای حمله به داغستان را عنوان کرد، امری که تا آن زمان پوشیده نگاه داشته بودند. وی در مجلس نادرشاه به همراه ساز خود چنین می‌خواند:

شاه نیت ائیلهدی قیزیل آلمایا،

بانئ سیرا بوتون خانلار یثرسیین.

چکلیسین قیلیجلار اجنبی اؤسته،

سو یثرینه قیزیل قانلار یثرسیین!

این شعر حاکی از آن است که داغستان در زمان نادرشاه قیزیل آلما شناخته می‌شد. در زمان سلطان احمد سوم پادشاه عثمانی نیز داغستان قیزیل آلما شناخته شده است، چه تزارها از روسای قباایل و خان‌های آن‌جا در برابر امپراطوری ایران و عثمانی حمایت می‌کردند. به همین سبب

وقتی تزار پتر اول برای گرفتن قفقاز حرکت کرد، به دستور سلطان احمد سوم، حاکم و بیگلربیگی ارض‌روم برای جلوگیری از پیشروی پتر، به سوی گرجستان حرکت کرد و در اولین حمله «سول گورجستان» (گرجستان چپ) یعنی تفلیس را متصرف شد. در جشنی که به مناسبت ختنه کردن فرزندان یکی از نزدیکان پاشا برگزار شده بود، شاعر و نوازنده‌ای به نام میلی (Meyli) با اشاره به افسانه قدیمی قیزیل آما به تشجیع و جسارت بخشی به ترکان در تصرف سرزمین‌های ماوراء قفقاز پرداخت و خطاب به پادشاه چنین سرود:

پاشامیز ساغ اولسون، دوشمن یوخ اولسون،
کینه آرتدی، شوهرت - شانلار بیزیمدیر.
عسگریمیز واردی سول گورجوستاندا،
ازلکی اولکه لر، ائلر بیزیمدیر.

قوچ ایگید یونلمیش یولدا گلنده،
موردی شیروانی، شامی آمادا،
اسکی نیشانیمیز قیزیل آمادا،
او آشیلماز داغلار، بئلر بیزیمدیر.^۱

غیر از «اسکی نیشانیمیز قیزیل آما» در داغستان، روایت دیگری نیز قیزیل آما را در دمیرقایی دربند و داغستان به ما معرفی می‌کند. بر اساس این روایت، لشگریان ترک در سال ۱۹۱۸ در جنگ جهانی اول شهر باکو را از روس‌ها بازپس گرفته، قصد پیشروی تا قیزیل آما یعنی دمیرقایی دربند و داغستان را داشتند. و چون استانبول در معرض خطر دشمن قرار می‌گرفت، قوای مذکور از عزم خود منصرف شده، به سوی استانبول حرکت کردند.^۲ برای همین هم قیزیل آمای دمیرقایی دربند و داغستان فتح نشده باقی ماند. افراد سالخورده شهرها و روستاهای مختلف ترکیه سر نماز دعائی با این مضمون دارند:

«یا ربی، سن عسگریمیزین قیلینجین کسکین ائيله، دوشمنی کور ائيله، قیزیل آمایا، دلیک داشا قدر اولان یئرلردکی اصل - ایسلامی کافیرین الیندن قورتار».^۳

یکی از عاشیق‌های ترک به نام «عاشیق علی حضوری جوشقون» با اشاره به هدف قرار گرفتن قیزیل آما برای لشگریان ترک در ابیاتی چنین می‌سراید:

شگر ائله‌دی، بسله‌دی بیلیم سنی دایه،
ائی غونچه‌دهن، طوطی - گوئیامی، نه سین سن؟

۱ - همانجا، ص ۴۱

۲ - همانجا، ص ۴۱

۳ - همانجا، ص ۴۱

فتح ائتمگه تۆرک عسگری کۆیون هدف ائتمیش،
ائى كعبه‌ی- مقصود، قیزیل آلامی، نه سین سن؟

وقتی از عاشیق در مورد قیزیل آلمان و مکان آن و این که چرا باید تصرف آن را برای خود هدف قرار داد، می پرسند، وی جواب می دهد: «در زمان قدرت و عظمت اسلامیان و ترکان مکانی فتح شده بود، و اینک در جایی در داغستان مبارک قرار دارد».

پیر سولطان ابدال- از شیعیان آناتولی- در ابیاتی مکان قیزیل آلمان را در «دوست باغی» یعنی بهشت معرفی می کند:

دوست باغیندا قیزیل آلمان،
گۆل رنگی، گۆلردن سولما،
پیر سولطانیم، غافیل اولما،
گلن مرتضی علی دیر.

این قیزیل آلمان که توسط جبرئیل از باغ دوست برای حضرت علی آورده می شود، در حقیقت نقس «ترجمان» یا واسطه حضرت علی (ع) با حق تعالی را دارد:

جنتدن علی به بیر نیدا گلدی،
علی به ترجۆمان گلن آلمالار،
علی قۆقلادی، یۆزونه سۆردو،
علی به ترجۆمان گلن آلمالار.

جبرئیل آلمایی جنتدن آلدی،
گتیردی علی به ترجۆمان سۆندی،
علی ده شاد اولدی، حۆسئینه وئردی،
علی به ترجۆمان گلن آلمالار.

در اینجا رسیدن به قیزیل آلمان بمنزله نیل به ولایت حضرت علی (ع) است. ترکان شیعه زازا در ترکیه امروزی هنگامی که قصد سوگند نا گسستنی می کنند، به قیزیل آلمان (ولایت حضرت علی) سوگند می خورند. «آغالار ایله سیدلرین بیر توپلانتیسیندا زازالار وئردیکلری سۆزدن دۆنمه به جکلرینی بیلدیرمک اؤزره ان بۆیوک یمین اولان ذوالفقار- مرتضی به و یارجالاییب نیاز مقامیندا یندیکلری آلمایا یمین ائتمیشلریر»^۱.

«نیاز» به معنی «قوتلو لوقما» یعنی لقمه مقدس است که منظور از آن رسیدن به ولایت حضرت علی است، چه با خوردن این «قیزیل آلمای مقدس» از جنت رسیده است که آن‌ها به سرالاسرار یعنی درک ولایت علی (ع) می‌رسند. علی شیر افندی در این رابطه می‌گوید:

یمین اندنلر آلمایه،
ذوالفقار- مرتضی‌به.

که «یمین» معنای سوگند خوردن به قیزیل آلما و ذوالفقار علی (ع) را بیان می‌دارد. در یک بایاتی آذربایجانی آمده است:

آل آلما، قیزیل آلما،
چیخ یولا دوزول آلما،
یار قاپیلان کچینجه،
جیینه سوزول آلما.

قیزیل آلما با نام‌های «آلتون آلما»، «آلتون ائلما»، «آلتین توپ» (توپ طلائی) نیز در فولکلور مردم ترک دیده می‌شود. حتی بعضی خانواده‌ها «قیزیل آلما» یا «آلتین توپ» را نام فرزندان خود انتخاب می‌کنند. در داستان فولکلوریک «آلتین توپ» که توسط مرحوم صمد بهرنگی جمع‌آوری شده است، نام قهرمان داستان «آلتین توپ» است. قهرمان داستان یعنی آلتین توپ (= سیب طلائی) بعد از ماجراهائی وارد کاخ پادشاه گردیده و در حالی که دو سیب در جیب داشته، مشاهده می‌کند که دختر کوچک پادشاه در اتاقی خوابیده است. آلتین توپ یکی از سیب‌ها را روی سینه دختر کوچک می‌گذارد و روی تکه کاغذی می‌نویسد: «اگر قیسمتیم او لارسان، آرام سنی» (اگر نصیب من بشوی، تو را به زنی می‌گیرم). وی سپس به اتاق دیگری می‌رود که در آنجا دختر بزرگ پادشاه خوابیده است. سیب دوم را روی سینه دختر بزرگتر می‌گذارد و برایش نامه می‌نویسد با این مضمون که، اگر نصیب بشوی، تو را برای دائی‌یم به زنی می‌گیرم. سرانجام آلتین توپ به نزد پادشاه می‌رود و وقایع را شرح می‌دهد. شاه دختر کوچک خود را به آلتین توپ و دختر بزرگ خود را به دائی او می‌دهد و تاج و تخت را نیز به آلتین توپ می‌سپارد.^۱

افسانه‌های ترکان به ویژه آذربایجان پر است از درویشان به حق رسیده که برای کسانی که دارای فرزند نمی‌شدند، قیزیل آلمائی اعطا می‌کنند و زن و شوهر بعد از خوردن آن قیزیل آلما صاحب فرزند می‌شوند. این عناصر فولکلوریک نشان می‌دهد که «قیزیل آلما» در طول تاریخ سمبل سلحشوری و حق طلبی ترکان را تشکیل می‌داده است. امید که در آینده نزدیک با تکیه بر اصل «حب الوطن من الایمان» شاهد آزادی تمام سرزمین‌های مسلمین از دست اشغالگران و نیل به قیزیل آلمای قره‌باغ باشیم.

۱ - افسانه‌های آذربایجان، گردآوری صمد بهرنگی و بهروز دهقانی، داستان آلتین توپ، ص ۵۴، به نقل از فرهنگ افسانه‌های مردم ایران، علی اشرف درویشیان، رضا خندان (مهابادی)، جلد اول، انتشارات کتاب و فرهنگ، چاپ سوم، ۱۳۸۱، ص ۱۲۹-۱۲۷

دیل و دۆنيا گۆروشو

ابراهيم رفر

مۆختلیف خالقلا رین دیل لری نین تحلی لیندن بئله بیر قناعته گل مک اولور کی، دیل تفکوروبون سرحدلرینی موعینلشدیرن گۆجلو بیر عامیلدیر. اینسان موعین دیلده موعین تفکوروبون طرزینده دۆشونمگه محکومدور. هر دیل موعین بیر تفکوروبون طرزینی اینسانلارا تحمیل اندیر. دیلین سرحدلری تفکوروبون سرحدلری تانی نیر. بئله لیکله بیر قدر موبالیغه لی شکیلده دئمک اولور کی، اینسان دیلین کۆله سیدر.

بۇنظریه بۇندان اول مشهور آلمان فیلولسوفو ویلهلم فون هومبولت (۱۷۶۷-۱۸۳۵) طرفیندن اورتایا چیخاریلمیش و بئله بیر حؤکم شکیلنده ایفاده اندیلیمشدیر کی، اینسانین دۆنيا گۆروشو دیلدن آسیلیدیر. بۇنون باشقا ایفاده سی ۱۹۳۰- لاردا مشهور دیلچی Edward Sapir و Benjamin Lee Whorf طرفیندن اورتایا قۇیولموش و گرگین موباحیثه لره سبب اولموشدور.

بۇنظریه نی سینماق اۆچون چۆخلو تجروبه لر ایاریلمیش، فرقلی نتیجه لره گلینیمشدیر. آنجاق سون واختلاردا برازیلیانین «پیراهه» آدلانان یثرلی قبیله سی ایچینده آیاریلان تجروبه بۇ ساحه ده یثنی فیکیر قیغیلجیمالارینی آیشیدیرماقدادیر.

مسأله اوندادیر کی، سۆز وگندن قبیله نین دیلینده آنجاق «۱» و «۲» سایلاری اۆچون کلمه مۆجوددور. ایکیدن آرتیق اولان کمیتلر بۇ اینسانلارین گۆنده لیک یاشاییشیندا هانسیسا رول اؤینامیر و یثری گلینجه «چۆخ» سۆزو ابله تمعیل اندیلیر. بۇ اینسانلار چۆخ واختلار اؤز اؤولادلاری نین ساینی بیلمیر و «نئجه اؤشاعینیز وار» سؤالی ابله قارشیلشدیغی زامان «اؤشاقلاریم چۆخدور» دئییه جواب وئیر.

آیاریلان تجروبه لرین بیرینده بۇ اینسانلارین قارشیسیندا ایکی سیرا اشیاء دۆزولور. بیرینچی سیرا ۴ شیدن، ایکینچی سیرا ایسه ۵ شیدن عیبارت اولور. تجروبه ده ایشتیراک ائدن شخص بۇ ایکی سیرانی فرقلندیره بیلمیر.

بیر باشقا تجروبه ده تحقیقاتچی طرفیندن بیر نئجه سئی تۇربادان چیخاریلیب، میزین اؤستونه دۆزولور و تجروبه ده ایشتیراک ائدن شخصدن ایسته نیلیر کی، اؤزونون تۇرباسیندا اولان اشیالاردان نئین سایدا چیخاریب، میزین اؤستونه دۆزسون. تجروبه دن بئله چیخیر کی، اشیالارین سای ۳- دن آرتیق اولدوغو تقدیره، تجروبه ده ایشتیراک ائدن شخص یانیلیر. نه قدر اشیالارین سای چۆخ اولسا، یانیلما نسیبتی ده بیر اؤ قدر آرتیق اولور.

بىر باشقا تجروبه ده تحقيقاتچى اۋز الى ايله موزه بىر نئچه ضربه وۇرور و تجروبه ده اىشتىراك ائدن شخصدن اىستىه بىر كى، عىن ايشى تكرر اتتىن. مۇشاهيدهلر گۆره، ضربه لر بىن سايى ۳- دن آرتىق اولدوغو تقدىر ده، تجروبه ده اىشتىراك ائدن شخص يانلىر و عىن سايدا ضربه وۇرماغى باجارا بىلمىر.

تحقيقاتچى بئله بىر قناعت گلىر كى، دىلده سايلار بىن محدود اولدوغو بۇ اىنسانلار بىن دۆشونجه سىنى ائله بىر شكىلده فۇرمالاشدىر بىر كى، ۳- دن آرتىق اولان كمىتلر اولانلار بىن دۆشونجه دۇنياسىندا تمىل اولمور و بۇرادان بۇ قناعت گلمك اولار كى، تفكۇرون گنىشلىگى دىل بىن سۇز خزىنه سى و قراماتىك قابىلىتلر بىن گنىشلىگى قدر دىر. بۇ ايسه اىلك دفعه ۱۹۵۰- جى ايلده اۇرتايا چىخار بىلمىش «دىل جبرىتى» نظرىه سى بىن اۋز گىنى تشكىل اتمكده دىر.

تجروبه نى اُپاران، جان ھاپكىز دانىشگامىنا منسوب اولان تدقيقاتچى عالم پتر قۇردون (Peter Gordon) بئله اىنانىر كى، «دىل جبرىتى» نى تفكۇرون بۇتون ساحلر بىن عايد اتمك دۆزگون اولماز و علاوه اندىر كى، يقىنأ دۆشونه بىلدىگىمىز، آنجاق حاقىندا دانىشا بىلمه دىگىمىز بىر چۇخ شىلر ده وار.

نظرىه نى تنقىده چكنلر بئله فىكىر يۇرودورلر كى، دىل بىن سۇز و قراماتىك محدودىتى تفكۇرون آلت قاتلار بىندا جريان ائدن پروسسلر آز- چۇخ تاتىر بۇراخىر سا دا، كسكىنلىكله دنمك اولماز كى، اىنسان بىن يۇخارى قاتلاردا دۆشونجه قابىلىتى دىل جبرىتى ايله باغلىد بىر. مىثال اۋچون اىسكىمو دىللر بىن «قار» سۇرو اۋچون بىر چۇخ كلمه وار و بۇ كلمه لر قارىن مۇختىلف نۇولر بىن تمىل ائدر. بۇنون سببى اۇندان عىبارت دىر كى، اىسكىمو حياتىندا قار چۇخ ياغىن بىر طبعى حادىته دىر و بۇتون معىشته سىخ باغلىد بىر. اىسكىمو ھىچ واخت بۇ كلمه لر بىر- بىرى ايله دىشىك سالماز. آنجاق باشقا دىللر منسوب اولان شخصلر ده ھىمىن قاراملار بىن تىك بى سۇزلر واسىطه سى ايله ايفاده اتمك اىمكانىنا مالىكد بىر.

بۇنونلا بئله، اطرافىمىزدا اولان دىللر بىن ھر بىرى بىن مۇعىن اىنسان متالىته سى و پسىكولوژىسى ايله و مۇعىن اىموسىونال دۇرولارلا باغلى اولدوغو فىكىرىنى جىسارتله مۇدافىعه اتمك اولار. ھر دىلده كۆلى مىقداردا بدىعى ايفادىلى آتالار سۇزو و دىنىملر وار كى، اۇنلار بىن ترجمه يۇلويلا باشقالار بىن آنلاماق مۇمكون دىيىلد بىر. ترجمه جھدلر آز- چۇخ ناىبلىتى اولدوغو حاللاردا دا، جۇمله بىن روحو دگىل، ساده جه اۇنون «حۇقوقى مضمونو»، «منطقى مضمونو» ترجمه سۇزگى بىن كئچه بىل بىر. حال بۇ كى جۇمله ساده جه «منطقى حۇكم» دىيىل، جۇمله منطقى حۇكمدن چۇخ داھا اىرلى گئدن بىر حادىته دىر. جۇمله نى منطقى حۇكمدن فرقلندىر باشلىجا عامىللدن بىرى اىتۇناسىا (جۇمله بىن سس اخىمى) و بىرى ده اۇندا كى مۇدالىته، ياخۇد دا «دانىشان شخصىن نطقىن مضمونو» قارشى رۇحى مۇناسىبىتى ندىن عىبارت دىر كى، بۇنلار بىرلىكده مۇختىلف اىموسىونال وضعىتلر بىن يارادىرلار. ترجمه يۇلويلا بۇ اىموسىونال مضمونلار بىن آنلاماق چۇخ چىنىدىر و بىر جۇمله بىن بىر نئچه جۇمله و بعضأ حتا بىر صحىفه دن آرتىق سۇز تۇلوسو لازىم گلىر و بۇ دا كىفاىت ائله مىر.

«الىم الدن اۋزولور» كىمى مىثالدا منطقى معنا چۇخ محدوددور، آنجاق بۇ ساده جۇمله بىن ايفاده ائدىگى اىموسىونال وضعىت اولدوقجا مۇرگىد بىر:

كىمسه سىز قالمىشام، اولوم نىم اۆستومو آلىر، چاغىر بىرام، ھىچ كىم سىمسه سس و نىرمىر، سس و نىر نلر ايسه منە ياردىم ائده بىلمىر، اىستكىلر بىمىدن اۋزاقلاش بىرام، ھله آرزولار بىم وار، نه اولار، منى حياتا قايتار بىن، بىر داھا سىز لر بىن اىچىنىز ده اولوم، نىسىم نىسلىرى نىزه قۇووشسون، من ھله گنجىم، ھله بۇ حياتدان مۇراد بىمى آلمامىشام.

بیر زامانلار ویتگنشتاین (Witgenstein) بله بیر ایفاده ایشلمیشدیر کی، «دیلیمین سرحدلری دۆنیامین سرحدلریدیر». بونا اینانماق اۆچون چۆخ اوزاقلارا گتمک لازیم دئییلدیر. فارس دیلی نین ایسلام- اۆنجه سی و ایسلام- سؤنراسی یارادیجیلیق قابیلیتلری نین مۆقاییسه وی تحلیلی کیفایت اندر. دنمک ایسلامیتین گلشیشندن بیر آز سؤنرا بۇ دیلین یارادیجیلیق قابیلیتی نین تخمیناً صیغیر سویه سیندن آرتاراق گۆزه گلیملی سویه یه چاتماسی عرب دیلی نین ایفاده گۆجونو گۆسترن بیر فاکتدیر. عرب دیلینی ریاضی علملری نین اینکیشافینا پارلاق یؤل آچان و اؤنو بۆتون گۆزلیکلری ایله گۆز اؤنونه گتیرن بیر دیل کیمی تانیماق اولار. عرب دیلی هابئله فلسفه، منطق، عیران، حۆقوق و بۇ کیمی ساحه لرده چۆخ باجاریقلی واسیطه لردندیر و بۇ علمی ساحه لرده کیتابلاری و درس و ساییطینی جیلخا فارسجا یاخۇد دا چیلخا تۆرکجه حاضرلاماق اؤغروندا آپاریلان عیناد بۇ علملری قاندالایا و عۆمومی ساوادسیزلیغا یؤل آچا بیلر.

من بۇ سۆزلرله اؤنو دنمک ایسته میرم کی، بیزیم ریاضی کیتابلاریمیز عرب دیلینده اولمالیدیر. آما کسکینلیکله دنیه بیلرم کی، فارس دیلی یا خۇد دا تۆرک دیلی علمی ساحه لرده عرب سۆزلری نین یاردیمی اولمادان کچینه بیلمز. چیلخا فارسجا یا خۇد دا چیلخا تۆرکجه یازیب- یاراتماغین طرفداری اولانلار اۆچون خۇشاگلیملی بیر خبر اولماسا دا، بۇ دیل جبریتی نین پارلاق بیر نۆمونه سیدیر.

آنا دیلی نین حۆرمتی اؤندادیر کی، اینسان شخصیتی نین و دۆنیا گۆروشونون فۆزمالاشماسیندا اساس رؤلا مالیکدیر. دیل جبریتی نین مۆعین معنادا قبول ائله میشیک، آنجاق بیر حقیقتی ده قبول ائله مک لازیمدیر. جبریتین قارشیلیغی آنارشیزم دئییل، بیلیم یؤلویلا آزادلیغا قۇوشماقدیر. نه قدر کی اینسان علمسیزدیر، طبیعت قانۇنلارینداکی جبریتین کۆله سیدیر. اینسان جاذبه قۆوه سی نین کۆله سیدیر. آنجاق همین قانۇنلاری، همین جبریتی علمی شکیلده تانییب، اؤنلاردان دۆزگون فایدالاندیغی شرطله اینسانین گۆجو آرتیر و کۆله لیکدن قۇرتولور. جاذبه قۆوه سی ده بیر قۇدرت واسیطه سینه چئوریلیر. باشقا سۆزله جبریتدن یاخا قۇرتارماق اۆچون جبریتله ایش بیرلیگینه گیرمک لازیمدیر. یعنی ایسانین آزادلیغی همین جبریتدن دؤغور.

آنا دیلی نین جبریتی بیر آز اول دانیشدیغیمیز کیمی، اؤندادیر کی، اینسان طبیعتله و حیاتلا قۇردوغو مۆناسیبتده مۆعین قدر بۇ دیلین جیزدیگی جیزگیلر چرچیوه سینده حرکت ائله مه لیدیر. من دئیردیم، خالقیمیزین صداقتی، اۆرک گنیشلیگی، رئالستلیگی، دؤیغوساللیغی و ال آچقılığı و بیر سۆزله پسکولوژیسی دیلیمیزین ذهنیمیزه تطیق ائتدیگی جیزگیلردن ایرلی گلیر. دیلیمیزده قۇبارماق، قازماق، یولماق، اۆزومک، اویماق کیمی فعللر فارس دیلینده «کندن» فعلی نین قارشیلیغیدیر. بۇ، دیلیمیزده طبیعی حادیه لره مۆناسیبتلرین زنگینلیگینی گۆستریر. بۇ کیمی دیل حادیه لری دیلیمیزده آز دئییل، و هامیسی اونا دلالت ائدیر کی، خالقیمیز دیقتجیل بیر ذهنیه مالیکدیر. باشقا سۆزله دیلیمیز خالقیمیزی دیقتجیل اولماغا محکوم ائتمیشدیر. نجه کی آغریماق، سانجی ائله مک، گۆنه مک، گزیلده مک، زوققولداماق و اینجیمک هامیسی فارسجانین «درد» سۆزونون قارشیلیغیندا ایشلنیر، آنجاق مۆختلیف معنا چالارلارینی ایفاده ائدیر. بۇرادان دا بۇ نتیجه نی چیخارماق اولار کی، دیلیمیز خالقیمیزی دؤیغوسال اولماغا محکوم ائتمیشدیر. دیقتله باخیلدیغیندا آیدین اولور کی، بۇنلار کۆله لیک دئییل، برکت قایناغیدیر، اینسان شخصیتی نین گنیشلیگینی گۆسترن دیل فاکتورلاریدیر. اینسان گنیش دۆشونجه یه مالیک اولماغا محکوم ائدیلمیشدیر. بله لیکله گۆرونور کی، آنا دیلی اؤز مۆرکبلیگی، اؤز گنیشلیگی، اؤز اینجه لیگی ایله اینسانین آزادلیغی نین تملینی تشکیل ائدن فاکتدیر. آنا دیلیندن محروم ائدیلمیش اینسانلار کۆله ساییلار.

شاه اسماعیل ختایی و آذربایجان دیلی

نیظامی خوددی یئف

امکدار علم خادیمی، پرؤفسور

دیلی خالق یارادیب. لاکین اونون یاشاییب نسیلدن- نسیله اؤتورولمهسی گؤزکملی شخصیتلرین، قؤدرتلی دؤولت باشچیلاری نین حسایننا باشا گلیر. دیلین دؤرمادان زنگینلشمهسی، اونون ایستاتؤسوندان، ایستلنمه ارنالیندان چؤخ آسیلیدیر. اؤلکهلر ایشعال اولوناندا دیلین ده سرحدلری دارالیر، حؤدودلاری پؤزولور. دیل ده اینسان کیمی اسیر دؤتور، جمعیتدن تجرید اولونور، فؤنکسیوناللیغینی ایتیریب سیرادان چیخیر. مین ایللر بؤیو فؤلکلوردا، خالق نغمه لرینده، معیست قایغیلاریندا اوزونو تانیدان آنا دیلیمیز تخمیا ۵۰۰ ایل اول صفوی حؤکمداری شاه شاعیریمیز شاه اسماعیل ختایی زامانیندا گنئیتس فعالیت ایستاتؤسونا بؤکسله بیلدی. اؤواختا کیمی تۆرکون ظفر بؤروشلری، اؤعوزلارین حربی سفرلری بیس قانونلاری، فرمانلاری فارس، یاخؤد عرب دیللرینده یازیلیردی. تاریخده آن قۇروجو، یارادیجی تۆرکلردن بیرى کیمی قالان شاه اسماعیل آنا دیلیمیزین ده سرحدلرینی اؤلکه بیس حؤدودلاری کیمی گنئیتیلندیردی. اصلینده بؤ آذربایجانچیلیق ایدئعاسی اؤنا اولو بابالاریندان یادیگار قالمیشدی. ایلك دفعه تگه اؤجاقلارینی یارادیب صوفی طریقتینه ایمان سله یین و سؤنرالار صوفیلر، صفویلر کیمی تانینان شیخ صفی الدین اردبیلی نسلی آذربایجانچیلیق ایدئعاسی نین اساسلارینی دیلین گنرچکلشمه سینده گؤردو. آذربایجان دیلینین، پؤنزیاسی نین و مدنیتی نین چیچکلنمه سینه توتارلی تۇحفه لر وئریش بؤ سؤلاله، سؤنرالار داها چئویک دؤتسوجیه و دؤولتچیلیک باجاریغینا مالیک شاه اسماعیل ختایی نی موبارزه میدانینا چیخارتدی.

همین دؤورده آنا دیلینده ادبی اثرلرین یازیلماسی نین آذربایجان ادبی دیلی نین فؤرمالاشماسیندا رؤلو چؤخ اولموشدور. زمانه سی نین، علم، مدنیت، صوفی طریقتی کئتیگی نده دؤران شیخ صفی و اونون اؤلادلاری دؤولت قۇراندان سؤنرا همین عنعنه نی داوام ائتدیرمیشلر. خؤصوصاً شاه اسماعیل صفوی حؤکمدار اؤلاندان سؤنرا آذربایجان دیلینه بؤیوک رسمی صلاحیتلر وئریش، شاعیر- صنعتکار کیمی بؤ دیلده گؤزل اثرلر یاراتمیشدیر. ۳۸ ایللیک قیسا حیاتیندا گؤرؤنمه میش اؤغورلار قازانمیش، خالقیمیزین مدنیت تاریخینده بارلاق صحیفه لر آچمیشدیر. اونون یاراتدیغی واحد آذربایجان تۆرکجه سی دؤولت و شعر- صنعت دیلینه چئوریلمیش، مدنیت و میلی قۇروجولوق ساحه لرینده بؤتون ایمکانلارینی نؤمایش ائتدیره بیلیمیشدیر.

شاه اسماعیل قیسا واخت عرضینده تانینمیش عالیملری، شاعیرلری، صنعت آدمالارینی سارایا دعوت اتمکله علمین، مدنیتین سؤزعتلی اینکیشافینا شرایط یارادیردی. «صنعتی، علمی و مدنیتی چؤخ سئون شاعیر- حؤکمدار

قیلیجی ایله قوردوغو دؤولته قلمی ایله ده خیدمت ائتمیشدیر. وطنین گؤزلیکلرینی ترنوم ائتمکله آذربایجان ادبی دیلینین بانسی اولاراق آنا دیلینده گؤزل اثرلر یاراتمیشدیر.

شاه ختایی اوزو ده آنا دیلینده گؤزل بدیعی نومومهلر یاراتماقلا شاعیرلر مجلسینی باش شوغراسینا چئوریلیردی. اونون یارادیجیلیغیندا حؤکمله، سیاستله گؤزلیک دوغوسو بیر آرایا گلیر، آنا دیلینین زنگینلیگی، سس، سؤز ایمکانلاری ایله حیستیه آن اینجه چالارلاریسی ایفاده انده بیلیردی.

تأسؤفلر اولسون کی، شاه اسماعیل ختایینین آنا دیلیمیز، مدینیمیز یولوندا بؤ فداکارلیغی نه یاحین اطرافی، سؤیداشلاری، نه ده دؤورونون عرب، فارس تذکیرهچیلری طرفیندن دوغرو دیرلندیریله بیلیمیشدیر. حتا دوغماجا اوغلو سام میرزهنین «سامی» تذکیرهسینده ختایینین بیر تۆرک شاعیری کیمی دئییل، فارس دیلینده یازیلان شعرلریندن نومونه گتیرمه سینی گؤرکملی فولکلورشنؤناس سلمان مومتاز اۆرک آغریسی ایله قئید ائدیر.

داها سؤنرا س. مومتاز عثمانلی تذکیرهچسی کاتب- جلیبنین ده شاه ختاییین تۆرک دیلینده یازیلان شعرلریندن یان اؤتدوگونو، آذربایجان دیلینین پؤئتییک ایمکانلارینی قولاق آردینا ووراراق ختایی دن «عرب ادیبی کیمی» سؤز آچدیغینی یازیر.

لاکین تذکیره مؤلعلرینین خیدمتی اونوتدورما جهدلری بؤیۆک تأثیر قۆوه سینه چئوریله بیلیم. ختایی حاکیمیتی دؤورۆنده نه اینکی ادبی مۆحیط، رسمی دؤولت ایداره جیلگی ده آذربایجان دیلینده آپاریلیر. ایران تاریخی و مدنیتی و موعاصیر ایران اراضیسینده کی خالقلارین تاریخی تکاملۆنۆ تدقیقات مۇوضوعسو سئچن آ. کریمسکی شاه اسماعیل ختایی یارادیجیلیغینا ایستیناد ائدیب، رگیؤندا آذربایجان دیلی بین میقیاسینی تصدیق ائدیردی: «صفوی خاندانی بین بانسی شاه اسماعیل «ختایی» تخلصو ایله آذربایجانجا مۆکمل تۆرک شعرلر دیوانینی یاراتمیشدیر و اونون اۆز آنا دیلینده ایدی»^۱

دیلین فورمالاشماسیندا ادبی نومومهلرین زنگین بازاسی یارادیلما لیدیر. بؤ میسیانی دا چیگیئلرینه چکن شاه شاعیریمیزین «دیوان» دان باشقا «ده نامه» ادلی مشهور اثری و تعلیم- دیداکتییک ماهیتده یازمیش اولدوغو «نصیحت نامه» مثنویسی ده واردیر.^۲

هنجا و عروض اولچولرینده یازان ختایی یازیلی و شیفاهی ادبیات عنعنهلرینی وحدتده گؤتورموش، رنگارنگ فورمالاردا اثرلر یاراتمیشدیر. «شاه اسماعیل شیعه تبلیغاتی اۆچون عاشیق (ساز شاعیری- اوزان) طرزینده قوشمالار یازمیش، بیر قوشما سبکلی عاشیق هاواسی دا فورمالاشدیرمیشدیر. آیریجا عروض وزینده یازدیغی غزللری سازلا مجلسلرده اوخوناردی»^۳.

۱ - آ. کریمسکی، ایران تاریخی، ادبیاتی و قدیم فلسفه سی، ۳- جۆ جیلد، ماسکوا ۱۹۱۷- ۱۹۱۴

۲ - آ محمدوف، شاه اسماعیل ختایی اثرلری، باکی ۱۹۷۳

۳ - دؤکتور جواد هیئت، آذربایجان ادبیاتی تاریخینه بیر باخیش، ۱- جی جیلد، تهران ۱۹۸۰

شاه اسماعيل ختايى نين ياراديجيلىغى زنگيندیر. عئين زاماندا بو، كميتدن چوخ كیفیت زنگينليگيدیر. او، هم كلاسيك، هم ده فۆلكلور اۆسلوبوندا يازيب- ياراتميتدیر. غزللىرى، رۇباعيلىرى، مثنويلىرى، قوشمالارى، گرايلىلارى، باياتيلارى و. س. داها حجملى، كیفیتجه داها يۆكسكدير. شاعیر ایلک دفعه اولاراق شيفاهى خالق ادبياتى ژانرينا داواملى شكيله مۆراجيعت ائتميتى، و خالق شعرينه كلاسيك مۇوقع قازانديرميش، اوز ديوانينا خالق ادبياتى ژانرلاریندا يازديغى اثرلىرى ده داخيل اندهرك، باشقا سلف و خلفلىرى كيمي ديوانيني كلاسيك ادبيات فۆرمالاریندا ياراتديغى شعرلره محدودلاشديرماميشدير. بو ايسه ختايى نين اوز خالقينا، ائلينه و اونون ديلينه، مدنيتينه سئوگىسى نين سؤنسوزلۇغونو گؤسترير.

هنجا وزنلى شعری ایلک دفعه اولاراق ديوان ادبياتينا گتيرن ختايى، بديعى ياراديجيلىغیندا خالق شعری عنعنه لرینه اۆستۆنلۆك وئرْميش، كلاسيك ديوانلارى خالق حكمتى و اۆرنكلرى ايله بزه مگى ضرورت كيمي قارشيا قۇيْمۇشدور.

ائلينه، ديليه باغلى اولان شاه اسماعيل ختايى فۆلكلور ژانرلارینداكى شعرلرينده مۆسلمان پان تئبستى ترمينۆلۇگياسىنى سيخ - سيخ ايشلتمكله اونلارى هم ده دينى بيليكلرين پؤتتيك تۇپلۇسونا چئويرير:

شريعتم بۆلۆنۆ محمد آچدى،
طريقت گۆلۆنۆ شاه على سئچدى،
شۇ دۇنيادان نئچه يۆز مين آر كئچدى،
اۇنلار ايتفاقد، مهدي بۆلدادير.

شاه اسماعيل ختايى نين فۆلكلور ژانرینداكى اثرلىرى نين سينتاكسيسى خالق شعر ديلی نين بۆتون بديعى- سينتاكتيك خۇصوصيتلرینی عكس ائتديرير. مثلاً:

بیر نفسجیک سؤيله ييم،
دينله مزسين نئيله ييم.
عشق درياسين بۇيلاييم
عۆقاندا دالماغا گلديم.

اۆستۆموزه بۆل اؤغر اتدين،
گۆهر آلدین، گۆهر ساتدين.
آرليگيني ايشات اتدين،
ددهم خۇش گلدين، خۇش گلدين.

خالق شعرى سینتاکسیسی ایله بۇ جۆز یاخینلیق، مۆشترکلیک ختایی نین دیل اؤسلوب «فلسفه» سیندن ایرلی گلیر. شاعیر صوفی ایدن اولو گیاسینی، شیعه لیگی ائله آیدین، دمؤکراتیک و خلقی بیر دیلله تبلیغ ائتمک ایسته میشدیر کی، بۇرادا آنلاشقیسیز، غنیر- طبیعی فیکیر، مۆلا حیظه اولماسین.

ختایی شیعه طریقتی نین و صوفیلیگین تبلیغانجیسی اولاراق «آذربایجان ادبیاتیندا شیعه لیریزی نین قۇرۇجوسودور. بۇ لیریزمین اساسینا حضرت علی و اونون خاندانینا عشق و باغلیلیق تشکیل ائدیر. ختایی نین عاشیقانه غزلری اؤز نؤوعونده اؤریژینال دیر»^۱

حؤکمدار شاعیرین کلاسیک ژانرلارداکی اثرلری نین دیلی کلاسیک اؤسلوبون کامل دؤورو اؤچون سجه وی اولان مۆکمللیگه مالیکدیر. تدقیقاتلار گؤستریر کی، شاه اسماعیل ختایی ده قوشما پؤئتیكاسی غزل پؤئتیكاسیندان قیدالانیب. شۆبهه سیز، قوشما ایستاندارلاری نین بیلاواسیطه خالقدان گلن جهتلری اساس ایدی... شاه اسماعیل ختایی نین کلاسیک ژانرلارداکی اثرلری نین لؤغت ترکیبی، کلاسیک اؤسلوب اؤچون تامامیله خاراكتیریک اولاراق «آلینما دیل ماتریالی نین بؤللؤغو، اساساً مقصدده اویغون ایستله دیلمه سیله سجه یه لیر».

دیل تاریخیمیزی اؤیرنمک باخیمیندان ختایی یارادیجیلیغی بؤیوک اهمیته مالیکدیر. او، جانلی دانشیق دیلیندن چؤخلو سؤز و ایفاده لری آلیب شعره گنیر میشدیر. بۇ سؤزلرین بعضیلری کؤهنلسه ده، بیر چؤخو بۇ گون ده فونکسیوناللیغینی قۇرۇماقادیر.

دؤولتچیلیک تاریخیمیزده اهمیتلی رول اؤینایان شاه اسماعیل اؤز دؤلغون، مضمونلو و اولمز یؤنریاسی ایله ادبیاتیمیزی فۇرما و مضمونجا زنگینلشدیرمیش، قودرتلی آذربایجان شاعیری کیمی ادبیات تاریخیمیزده قالمیشدیر. اونون اؤرگه یاتان تراوتلی نغمه و شریقلری دؤغما تۆرک دیلی شعر خزینه سینده یئنن بیر تۆحفه دیر.

اؤز اولو باناسی ششیخ صفی نین میراث قویوب گئتدیگی یولو داوام ائتدیرن شاه اسماعیل ختایی حؤکمدار و دؤولت باشجیسی کیمی آذربایجان دیلینه و دؤولتچیلیگینه عوصسیز خیدمتلر گؤستریمیشدیر. او، صفوی دؤولتینی قۇردوقدان سونرا آذربایجان تۆرکجه سینده رسمی دؤولت دیلی ایستانوسو قازاندریمیش و اؤز دیلینه، ائلینه اولان حؤرمینی، سئوگینی عملده نؤبوت ائتمیشدیر. شاه اسماعیلین قۇردوغو دؤولتده آذربایجان دیلی نین دؤولت دیلی اولماسی، خاریجی اولکه لره بۇ دیلده رسمی مکتوبلارین یازیلماسی دیلیمیزین اهمیتینی قات- قات آرتیرمیش، عشین زاماندا دیلیمیزین چیچکلننپ اینکیشاف ائتمه سینده بؤیوک رول اؤینامیشدیر.

صفوی شاهلاری اؤز آنا دیللرینده یازیب- یارادیر، فارس دیلینه اهمیت وئریردیلر. غریب ده اولسا، همین دؤورده فارس دیلی عثمانلیلاردا و اورتا آسیادا داها ایشلک دیل حساب اولونوردو. بنله کی، عثمانلی سولطانی سولطان سلیم اؤزونو ایرانین افسانه وی پادشاهی نین نسلیندن ساپاراق فارسجا دیوان یازیب. شاه اسماعیل ایسه اؤزونو تۆرکلرین افسانه وی پادشاهی افراسیابین نسلیندن بیله رک تۆرکجه شعر یازمیشدیر.^۲

۱ - دؤکتور جواد هیئت، آذربایجان ادبیات تاریخی، تهران ۱۹۸۰

۲ - جهان گشای خاقان (شاه اسماعیل)، یازیلما تاریخی هجری ۹۵۵-۹۴۸، ترتیب ائندن: دؤکتور آلاله دتا مظفر، راول

عومومیتله، «صفوی شاهلاری شعر و ادبیاتی حیمایه اندیردیلر. بۇ شاهلارین بعضیلری ایکی دیلده اثر یازان شاعیرلر ایدیلر. تۆرکجه و فارسجا شعرلرین یازیلماسی اۆچون اللربندن گلنی اندیردیلر.^۱ صفوی سارایی، اؤ دؤورده اصل شعر- صنعت اؤجاغی ایدی. ملکالشعرالیق (شاعیرلر پادشاهی) رسمی وظیفه کیمی تصدیق اندیلیمیشدی. شاه اسماعیل اؤولادلاری و صفوی سولالهسی نین سؤنراکی شاهلاری، اؤ جۆملهدن شاه سولئیمان و شاه سؤلطان حؤسثین زامانیندا آذربایجان شعرینه حؤصوصی قایغی مؤوجود ایدی. همین دؤورده صفوی سارایی نین ملکالشعراسی اولان تأثیر تبریزی نین دیوانیندا تۆرکجه غزللردن باشقا، تۆرکجه قصیده و مثنوی ده وار ایدی... بۇ دؤورون تذکیرهلرینده تۆرکجه یازان بیر چؤخ شاعیرلرین آدی چکلیلر. اؤنلارین اصفهاندا بئله آذربایجان تۆرکجه سینده شعر یازمالاری و دیلیمیزه حؤصوصی قایغیلاری دیقتی جلب اندیر.

ایران و آذربایجانین بؤیۆک حؤکمداری شاه اسماعیلین دؤورونده آذربایجان تۆرکجهسی نین اهمیتی قات- قات آرتدی و حتا صفوی سارایینا گلن آوروپالی سیاحلار دیلیمیزین قراماتیکاسی، لؤغت ترکیبی و. س. حاقیندا چؤخولو کیتابلار یازماغا باشلادیلار.

«۱۶- جی عصرده شاه اسماعیل ختایی نین باشچیلیق ائتدیگی صفویلر دؤولتی زامانیندا باشلایاراق آذربایجان دیلی نین مؤوقعی، نؤفوذ داییرهسی داها دا گئنیشلمگه باشلادی و آذربایجان ادبی دیلی دؤولت ایداره لرینده، سارایدا، حربی حیصه لرده ایشلنن رسمی دیل لر سیراسیندا یئر توتدو. اؤ زمان ایسلامیتین دیلی ساییلان عرب دیلی و بدیعی ایفاده واسیطه چیسسی کیمی مؤدالاشمیش فارس دیلی ایله یاناشی، آذربایجان دیلی ده ایشلنن بیر دیل حؤقوقو قازانمیش اولدو. بؤنا گۆره ده، مدرسه لرده عرب، فارس دیل لرله یاناشی، تدریس آذربایجان دیلینده ده آپاریلیردی».^۲

بۇ دؤورده اولکده آذربایجان تۆرکجهسی نین اهمیتینی صفوی ساراییندا اولموش آوروپا سیاحلاری نین اثرلرینده ده گؤرۆرۆک. صفوی دؤولتی نین پایتاختی فارس لارین مسکونلاشدیغی اصفهاندا کؤچۆرۆلدوکدن سؤنرا دا آذربایجان تۆرکجهسی نین نئجه بؤیۆک نؤفوزدا مالیک اولدوغو بؤرادا دا آیدین حیسن اولونور. آلمان سیاحی انگلت کمپفر ۱۷- جی یۆزایللیکده صفوی ساراییندا اولموش، تۆرک دیلی نین اهمیتینی تصدیق ائتمیش و بیلدیرمیشدیر کی، تۆرک دیلی سارایا چؤخندان نؤفوذ ائتمیش، وظیفه صاحبیلری بۇ دیلده دانیشماغی اؤزلرینه بۆرج بیلیرلر. هر بیر مشهور و شخصیتلی آدامین تۆرکجه بیلیمهسی گئرچکدن اؤتانج دؤغوران مسأله ساییلیردی.^۳

ایتالیالی سیاح پدرو دؤلواله ده اصفهاندا اولارکن دوستؤ ماریو اسکیفانویا آذربایجان تۆرکجهسی نین اهمیتی بارده یازمیشدیر: «ایراندا عوموماً فارسجادان چؤخ تۆرکجه دانیشیلیر. حؤصوصاً،

۱ - «تربون» ژورنالی، نؤمره ۴، ایسوج ۱۹۹۹

۲ - آ. دمیرچی زاده، آذربایجان ادبی دیلی نین تاریخی، بیرینجی حیصه، ۱۹۷۹

۳ - وارلیق ژورنالی، نؤمره ۳- ۸۲، تهران ۱۹۹۲

سارای و وظیفه‌لی شخصلر آراسیندا»^۱ صفوی ساراییندا اولموش دیگر آوروپالی سیاح آدام اولتاری شاهین و ثردیگی ضیافتی بئله تصویر اتمیشدیر. «ضیافت قۇرتاردیقدا ائشیک آغاسی باسی تۆرکجه اوجا سسله دئدی: سؤفره حاقیندا شاه دؤولتینه، غازیلر قوؤتینه آلاه- آلاه! و هامی «آلاه- آلاه» سؤزؤنو تکرارلادی»^۲.

اؤن بیر ایل صفولریں آراضیسینده اولان شوالیه ژان شاردن تۆرک دیلی حاقیندا دئمیشدیر: «تۆرک دیلی قۇشوږ و سارای دیلیدیر. قادینلار، کیشیلر اساساً تۆرکجه دانیشیرلار، خوصوصاً، اعیان و اشراف عایله‌لرینده»^۳.

آلمانالی انگلیت کیمفر اصفهاندا اولارکن صفوی ساراییندا گوردوکلرینی بئله قلمه آلمیشدیر: «بو دیل مؤعتبر فارس دیلی عایله‌لرده ائله سؤرعتله یاییلیدی کی، ایندی تام دئمک اولار کی، بیر دؤولت آدامی نین تۆرکجه بیللمه‌سی بی آبیروچلیق کیمی دیرلندیریلیر»^۴. شاردن و پدرؤ دؤلاواله تۆرک دیلی نین کوتله‌ویلیگینه ایشاره ائدهرک یازیرلار: «بو دیل مؤختلیف طبقه‌لر آراسیندا ائله یاییلمیشدی کی، دئمک اولاردی هامیسی نین دیلی ایدی»^۵.

قیسا حاکیمیت مؤهلتي عرضینده آذربایجان دېلبنی دؤولت دیلینه، صنعت، پوئزیا دیلینه، نهایت، سیویل دیلر سیراسیندا چیخارماق اؤچون شاه اسماعیل حتای نین گؤستردیگی عزمکارلیق ائله ایلك ایللردن اؤز ثمره‌سینی وئریدی. اولکه باشجیسی بین آنا دیلینه مؤناسیبتی آذربایجان دؤولت کیمی تانیانلارین هر بیر طرفیندن قبول اولونوردو. «شاه اسماعیلین واختیندا... آذربایجان دیلی دؤولت دیلی کیمی رسمیشیر. آذربایجان دیلی نه‌اینگی سارای دانیشیق- اونسیت واسیطه‌سی کیمی ایستلیر، عین زاماندا دؤولتلر آراسی یازیشمالار بو دیلده آپاریلیر»^۶.

آما چؤخ تأسؤفلر اولسون کی، آذربایجان ادبی دیلی نین شاه اسماعیل حتای دؤورو اونون واریلتری زامانیدا ایستیلین سؤیه‌ده قورونما بیللمه‌دی. گئتدیکجه فارس دیلی نین سارایدا و ایداره‌جیلکده اؤستؤلوگو مؤشاهیده اولونماغا باشلادی.

۱ - تریبون ژورنالی، نؤمره ۴

۲ - آدام اولتاری.

Vermehrte neue Beschreibung der Mokowitischen und Persischen

Reise (Schleswig), ۵۱۲. ص.

۳ - Voyage du Chevalier Chardin en Perse, Paris ۱۹۱۱

۴ - وارلیق ژورنالی، نؤمره ۲-۱۰۹، تهران ۱۳۷۷

۵ - یننه اؤردا

۶ - حاجی، یئف، ت. آذربایجان ادبی دیلی تاریخ، ۱۹۷۶

علوم، فرهنگ، تمدن و هنر در عصر صفوی

دکتر حسین یزدی

اگر بگوییم در تاریخ ایران قبل از اسلام و بعد از اسلام، هیچ دوره‌ای به مانند عصر صفوی فرهنگ و تمدن و علوم و هنر در مجموع رشد و شکوفایی نداشته، شاید دور از واقع نباشد. این عصر شکوفایی فرهنگ و تمدن و علوم و هنر، نخست بدین خاطر بود که صفویان وحدت مذهبی و سیاسی را بر ایران حاکم کردند و از تجزیه ایران جلوگیری کردند و در مقابل مهاجمانی که در پی اشغال کشور عزیزمان بودند، جوانمردانه ایستادگی کردند و زمینه‌های تشکیل یک فرمانروایی مبتنی بر سنت‌های ایرانی را فراهم کردند. از دیگر دلایل مهم شکوفایی فرهنگ و تمدن در عصر صفوی می‌توان از استقلال سیاسی و امنیت ملی و اوضاع خوب اقتصادی نام برد.

مهم‌ترین آثار تمدن عصر صفوی را نخست می‌توان در دو شهر مذهبی ایران، یعنی مشهد و قم یافت، به خاطر اینکه در ابتدای دولت صفوی، عتبات و مکه و مدینه در اختیار عثمانی‌ها

بود و صفویان توجه ویژه‌ای به شهرهای مذهبی ایران نمودند. پس از آن می‌توان آثار هنر و تمدن را در شهرهای اصفهان و قزوین و تبریز جستجو کرد و آن هم به خاطر اینکه این سه شهر پایتخت حکومت صفویان بوده است.

شهر اردبیل نیز به خاطر وجود مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی از اهمیت ویژه‌ای در هنر و تمدن عصر صفوی برخوردار است.

از کاروانسراهای عصر صفوی در فاصله بین شهرها و همچنین پل‌های بسیار زیبا مانند پل‌های مارنان، الله وردیخان و حسن‌آباد در اصفهان و دیگر بناهای عام المنفعه مانند مدارس و مساجد و عمارات و اردوگاه‌های نظامی و ... می‌توان به شگفتی آثار هنری و معماری عصر صفویه پی برد.

سال‌های نخستین فرمانروایی صفویان چون بیشتر به درگیری‌های داخلی و جنگ‌های خارجی گذشت، لذا کمتر توجهی به هنر و معماری و علوم شد و این به آن خاطر بود که در داخل کشور امنیت و آرامشی که لازمه توجه به امور هنری و معماری بود، وجود نداشت و بیشتر به امور نظامی توجه می‌شد. لذا هنرمندان و معماران مجالی برای آشکار ساختن هنر خویش نمی‌یافتند. شاه اسماعیل اول وقتی که در رمضان سال ۹۱۶ هـ ق. / دسامبر ۱۵۱۰ م. هرات را فتح کرد، عده‌ای از هنرمندان این شهر، از جمله نقاش چیره‌دست و معروف، بهزاد را به تبریز منتقل کرد.

بهباد از سوی شاه اسماعیل در سال ۹۲۸ هـ. ق/۱۵۲۲ م. به ریاست کتابخانه سلطنتی و خوشنویسان و نقاشان وی انتخاب شد. با این حسن انتخاب شاه اسماعیل یکم، تجربیات مکتب هرات به تبریز انتقال یافت و هنر نقاشی و خوشنویسی رونق فراوان یافت. اساس نقاشی عصر صفوی مبتنی بر اصول نقاشی تیموری بود. با اینکه موضوع نقاشی‌های این دوره بیشتر برگرفته از زندگی درباری و اشرافی، کاخ‌های زیبا و باغ‌های دلگشا بود، اما تحولی عمده و اساسی در آن صورت گرفت.

۱- نقاشی

نقاشی این عصر بر خلاف نقاشی دوره تیموری که بیشتر صحنه‌های بزمی بود، به صحنه‌های رزمی تبدیل شد. جهره شخصیت‌های بزرگ و اندیشمند کشیده می‌شد و در سال‌های بعد نقاشی سیاه‌قلم رواج یافت.

کمال الدین بهزاد هنر خویش را مدیون استادش، میر سید احمد تبریزی می‌دانست. بهزاد تا اوایل دوره شاه طهماسب اول به فعالیت‌های هنری خویش ادامه داد و شاه طهماسب اول که خود ذوق هنری داشت و نقاشی هم کرد، هنر نقاشی را از بهزاد فرا گرفته بود.

بهباد بیشتر در قدرت تکنیک و تسلط قلم بر طرح، خطوط و اشکال و زنده بودن اثر و نقش‌آفرینی مهارت داشت. از آثار معروف بهزاد می‌توان از کاخ خورتنق در حیره که مربوط به نعمان بن منذر در دوره ساسانیان بود و تصویر مأمون در حمام که هر دو اثر در موزه انگلستان است، نام برد. از دیگر آثار نقاشی عصر صفوی، می‌توان از خمسه نظامی، تماشای خسرو پرویز و آبتنی شیرین، سوارکاری شیرین و تماشای فرهاد و صحنه جنگ بهرام گور با ازدها نام برد.

اوج شکوفایی هنری ایران، در عصر شاه عباس کبیر بود و از هنرمندان صاحب نام آن زمان می‌توان به رضا عباسی اشاره کرد. رضا عباسی در آثار نقاشی خود بیشتر به طبیعت توجه داشت. او در چهره‌سازی و ترکیب رنگ‌ها مهارت داشت. در زمان سلطنت شاه عباس دوم که روابط ایران و اروپا گسترش پیدا کرده بود، هنر اروپاییان و ایرانیان تأثیر متقابل پیدا کرد. در این دوره یک نقاش چیره‌دست ایرانی به نام آقا محمد زمان به روم رفت و در آنجا هنر نقاشی غربیان را فرا گرفت.

از نقاشان دیگر عصر صفوی می‌توان از سلطان محمد، میرک، مظفر علی، میر سید علی و میرزا علی نام برد که هر دو کتاب شاهنامه طهماسبی و شاهنامه فردوسی را به تصویر کشیدند. در این دو کتاب، آثار ارزشمند خوشنویسی نیز به کار رفته است.

از دیگر کتب به تصویر کشیده شده این دوره می‌توان به بوستان سعدی، دیوان حافظ، دیوان امیر علی شیر نوایی نام برد که در این کتاب‌ها علاوه بر نقاشی، خوشنویسی نیز به کار گرفته شده است. البته این‌ها گوشه‌ای کوچک از نقاشی عصر صفوی بود. در سال‌های پایانی دوره صفویان نقاشان مانند گذشته از اهمیت بالایی برخوردار نبودند. در دوره شاه سلطان حسین، هنر خوشنویسی، صحافی و جلدسازی کتاب همچنان رونق داشت.

۲- خط

از انواع خط‌هایی که در دوره صفوی به کار می‌رفت، دو خط نستعلیق و ثلث اهمیت بیشتری داشت. خط نستعلیق بیشتر در کتابت به کار می‌رفت و خط ثلث بیشتر در نوشتن قرآن و کتیبه‌ها و معماری. از خطاطان عصر صفوی می‌توان از علیرضا عباسی، محمد صالح اصفهانی، محمدرضا امامی، عبدالباقی تبریزی یاد کرد. نام دیگر خوشنویسان معروف این عصر که «فرید زمان» لقب یافته بودند، عبارتند از: مولانا محمود اسحق، میر سید احمد، مولانا حسین تبریزی، میر معزی کاشی، مولانا بابا شاه اصفهانی، میر صدرالدین محمد، میرزا ابراهیم اصفهانی، میرزا محمد حسین و میرزا حسین منشی.^۱

میرعماد نیز از خطاطان برجسته عصر صفوی بود که به «عماد الملک» ملقب بود و در اوایل مورد توجه شاه عباس بود. اما بعدها رقابت‌های موجود بین او و علیرضا عباسی موجب گردید تا «وی جان خود را از دست بدهد».^۲

۳- قالی بافی

قالی بافی در ایران از قدمت طولانی برخوردار است. «من بهترین زینت تالار پذیرایی را فرش ذکر می‌کنم. هر سه صفحه را با وفور تمام با قالی‌هایی که دارای نقش حیوان است و آن‌ها را از بهترین کرک‌ها بافته‌اند، فرش کرده‌اند. بیشتر فرش‌ها متعلق به کرمان است. برای آنکه لبه‌ها و حاشیه‌های قالی جمع نشود، در فواصل معین منگوله‌هایی از طلا تعبیه کرده‌اند».^۳

نقاشان و طراحان عصر صفوی در آثارشان صحنه‌های بسیار جالب و زیبا خلق کرده‌اند و این اثر هنری زمانی موجب شگفتی بیشتر شد که در قلمرو هنرهای کاربردی مانند نساجی و قالی بافی عرضه شد. صفویان هنر ارزشمند قالی بافی را از سطح یک صنعت روستایی به فعالیتی در سطح کشور ارتقا دادند و آن را به صورت بخش مهمی از اقتصاد ایران درآوردند. قالی بافان عصر صفوی قالی‌های بسیار بزرگ و مجلل جهت فرش کردن اماکن متبرکه، مساجد و کاخ‌ها می‌بافتند. یکی از مشهورترین قالی‌های عصر صفوی قالی معروف به «قالی اردبیل» بود که هم اکنون در موزه لندن نگهداری می‌شود.

در این عصر، به دلیل رواج تولید ابریشم، قالی‌های ابریشمی ظریفی که بیشتر مورد توجه ثروتمندان بود، بافته می‌شد.

اکثر قالی‌های دوره صفوی از پشم بافته می‌شد، ولیکن از نخ‌های ابریشمی و همچنین از تار و پودهای طلایی و نقره‌ای نیز در بافتن فرش‌های قیمتی استفاده می‌شد.

طرح‌های فرش‌ها، عموماً نقوش گل و گیاه بود، اما بعضاً از نقوش حیوانی هم استفاده می‌شد. ولی نقش انسان بسیار کم در بافت فرش‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت. گاهی در نقوش فرش‌ها از صحنه‌های شکار و گاهی هم از نقوش هندسی استفاده می‌شد. در عصر صفوی علاوه بر اینکه فرش‌های بافته‌شده در فرش کردن خانه‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت، گاهی هم از فرش‌های قیمتی و تزئینی در هدیه دادن و بعضاً هم جهت نصب بر دیوارها مانند تابلو استفاده می‌شد.

۱ - تاریخ عالم آرای عباسی، اسکندر بیگ ترکمان (منشی)، ج ۶۱، ص ۱۷۴.

۲ - تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی، مریم میراحمدی، ص ۲۴۰.

۳ - سفرنامه کمپفر، انگلبرت کمپفر، ص ۲۵۱.

کارگاههای بزرگ قالی‌بافی در عصر صفوی بیشتر در تبریز، کاشان، همدان، شوشتر و هرات بود. قالی‌بافان عصر صفوی از پوست انار جهت رنگ قهوه‌ای، از برگ مو و توت برای رنگ زرد، از نبل جهت رنگ سرمه‌ای و آبی، از روناس یا قرمز دانه برای رنگ لاکه، از اسبرگ برای رنگ سبز و از بوته‌ای خاردار به نام درک برای رنگ سیاه استفاده می‌کردند. در طراحی گل‌ها بیشتر گل‌های لاله، زنبق، سرخ، میمون، سیب، انار، داودی و نرگس به تصویر کشیده می‌شد.

جهت تزئین قالی‌هایی که برای اماکن متبرکه، مساجد، قصر پادشاهان و هدیه دادن بافته می‌شد، از خطوط کوفی، نسج، ثلث و نستعلیق استفاده می‌شد.

در موزه‌های آلبرت و ویکتوریای لندن، ارمیتاژ سن پترزبورگ و لوور پاریس، فرش‌هایی از دوره صفوی موجود است. در موزه فرش تهران نیز قالی‌های زیبایی از عهد صفوی به چشم می‌خورد.

۴- معماری

در عهد صفوی خصوصاً در دوره شاه عباس کبیر، اقدامات مهمی برای بهبود اوضاع کشور و رونق و تسهیل امور بازرگانی و نظامی صورت گرفت که از آن جمله می‌توان به ساخت جاده‌ها و مرمت آنها اشاره کرد. همچنین کاروانسراهای جالب و بزرگ ساخته شد که هر کدام از آثار زیبای معماری دوره صفوی حکایت دارد. مانند کاروانسرای گز در نزدیکی اصفهان^۱. علاوه بر جاده‌ها و کاروانسراها باید از آب‌انبارها، مساجد، کاخ‌ها، باغ‌ها، امامزاده‌ها، بقعه‌ها، میدان‌ها، پل‌ها، مدارس و ... یاد کرد که در این بناها شگفتی معماری دوره صفویه چشم را خیره و انسان را حیران می‌کند.

۵- مساجد اصفهان

۱- مسجد شیخ لطف الله: یکی از زیباترین نمونه‌های مساجد دوره صفوی، مسجد شیخ لطف الله است که در سال ۱۰۲۸ هـ. ق / ۱۶۱۹ م. توسط استاد محمدرضا اصفهانی در میدان نقش جهان اصفهان ساخته شده است. تنوع رنگ‌ها در کاشی‌های محراب این مسجد شگفت‌انگیزند. از ویژگی‌های مسجد شیخ لطف الله می‌توان به کتیبه‌های آن به خط ثلث که توسط رضا عباسی خوشنویس معروف دوره صفوی نوشته شده، اشاره کرد.

گنبد مسجد شیخ لطف الله بسیار دیدنی است و آیاتی از سوره‌های شمس، دهر و کوثر با خط ثلث بر روی کاسی سفید و رمینه لاجوردی این گنبد به چشم می‌آید.

۲- مسجد شاه: این مسجد نیز از دیگر نمونه‌های عالی معماری دوران صفویه به شمار می‌رود. محراب مسجد شاه با کاشی‌هایی پوشیده شده که رنگ‌های آن کم‌نظیر است. مسجد شاه اصفهان که به نام خود شاه عباس اول است، به فرمان او در سال ۱۰۲۰ هـ. ق / ۱۶۱۱ م. شروع به ساختن شد و در زمان شاه صفی و شاه عباس دوم در سال ۱۰۷۸ هـ. ق / ۱۶۶۷ م. به پایان رسید.

خطاط اغلب کتیبه‌های این مسجد، همانند مسجد شیخ لطف الله، علیرضا عباسی است. بر روی مناره مسجد شاه، سوره توحید و تکرار کلمات الله اکبر به چشم می‌خورد.

۱ - مورخین نقل کرده‌اند که شاه عباس اول ۹۹۹ کاروانسرای محکم و آب‌انبارهای متعدد در تمام شاهراه‌های خود ساخته است.

اشعاری از زمان شاه صفی در زیر سردر اصلی مسجد که با طلا و نقره پوشیده شده و به تاریخ ۱۰۴۶ هـ. ق است بیر وجود دارد. کاتسی کاری‌های هفت‌رنگ با زمینه زرد نیز از دیگر ویژگی‌های این مسجد است.

۳- مسجد علی: اصل بنای این مسجد مربوط به دوران سلجوقیان است که خراب شده بود و در زمان شاه اسماعیل اول تجدید بنا شد. کتیبه سردر مسجد، بنای آن را به شاه اسماعیل اول منسوب می‌کند. از ویژگی‌های این مسجد می‌توان به تزیینات آجری و گچ‌بری و شبستان گنبددار و ایوان آن که حاکی از معماری عصر صفوی است، اشاره کرد.

یکی از کتیبه‌های مسجد علی که به خط شمس الدین تبریزی است، با نام شاه اسماعیل اول تاریخ ۹۲۹ هـ. ق را که حکایت از سال بنای ساختمان دارد، نشان می‌دهد.

۴- مسجد قطیبه: این مسجد در سال ۹۵۰ هـ. ق/۱۵۴۴ م. در عهد شاه طهماسب اول توسط امیر قطب الدین علی باب الدشتی در خیابان شاه اصفهان ساخته شده است. از زیبایی‌های این مسجد می‌توان به گنبد، شبستان، صحن، سردر و کاشیکاری‌های خوش‌رنگ آن اشاره کرد.

۵- مسجد جوپاره: این مسجد که به آن مسجد پینه‌دوز هم می‌گویند، در محله ج اصفهان به سال ۹۵۵ هـ. ق/۱۵۴۹ م. در عهد شاه طهماسب اول ساخته شده است. اهمیت این مسجد به خاطر سردر بسیار قدیمی آن است.

۶- مسجد مقصودیگ (۱۰۱۰ هـ. ق)

۷- مسجد سفره‌چی یا مسجد سرخی (۱۰۱۴ هـ. ق)

۸- مسجد جارچی (۱۰۱۹ هـ. ق)

۹- مسجد باغ حاجی (۱۰۳۳ هـ. ق)

۱۰- مسجد ایلچی (۱۰۹۷ هـ. ق)

۱۱- مسجد حاجی محمد امین (۱۱۲۹ هـ. ق)

۱۲- مسجد حاجی محمد مهدی (۱۱۰۷ هـ. ق)

۱۳- مسجد خان (۱۰۷۹ هـ. ق)

۱۴- مسجد ساروتقی (۱۰۵۳ هـ. ق)

۱۵- مسجد سلیمان بیک (۱۰۷۲ هـ. ق)

۱۶- مسجد حاجی منوچهر (۱۰۷۲ هـ. ق)

۱۷- مسجد کوچک ساروتقی (۱۰۵۶ هـ. ق)

۱۸- مسجد علی قلی آقا (۱۱۲۲ هـ. ق)

۱۹- مسجد فتح یا مسجد کوچه‌باغ (۹۸۸ هـ. ق)^۱

۶- مدارس

یکی از زیباترین آثار معماری عهد صفوی، مدارس آن می‌باشد که جایگاه خوبی برای تعلیم و تعلم و بحث و فحص مسائل علمی به شمار می‌آمد. طلاب در حجره‌های این مدارس به صورت دائمی سکنی می‌گزیدند و وقتشان فقط صرف یادگیری مسائل علمی می‌شد.

۱ - جهت اطلاع بیشتر راجع به مساجد و سایر ابنیه دوره صفوی می‌توانید به کتاب: گنجینه آثار تاریخی اصفهان، نوشته لطف الله هنرفر مراجعه فرمایید.

ساختمان این مدارس عموماً دو طبقه بود و دور تا دور طبقات فوقانی و تحتانی، حجرات طلبه‌نشینان قرار داشت. در چهار طرف این مدارس، ایوان‌های زیبایی طراحی شده بود. در سمت شمال برخی از این مدارس، بازارچه‌ای قرار داشت. با دکاکین معینه مانند دکان قنادی، قصابی، تنباکوفروشی و ... و در سمت شرق آن کاروانسرا. در کنار بعضی از این مدارس مزرعه و باغ نیز وجود داشت که درآمد حاصله از آن، صرف امور مدارس می‌شد.

این مدارس مانند مساجد دارای گنبد، شبستان و ایوان نیز بود. از قسمت‌های دیگر این مدارس می‌توان به عرصه‌ها، حوض‌ها، چاه آب، مطبخ، کتابخانه و ... اشاره کرد.

آنچه که از نظر معماری این مدارس قابل توجه است، عبارتند از: گنبد‌های بسیار زیبا، سردرهای بسیار جالب، ایوان‌های فستنگ، مقرنس‌کاری‌های زیر ایوان‌ها و زیر سردرها، کاشی‌کاری‌ها، کتیبه‌ها، تزئینات ساختمان، حوض‌ها، باغ‌ها و ...

برخی از این مدارس عبارتند از:

۱- *مدرسه چهارباغ یا مدرسه سلطانی*: مدرسه چهارباغ یا مدرسه سلطانی که به فرمان شاه سلطان حسین صفوی از آخرین پادشاهان این دودمان در سال ۱۱۱۸ هـ. ق بنیاد گذاشته شد.

۲- *مدرسه نوریه*: این مدرسه در عهد سلطنت شاه سلیمان و شاه سلطان حسین بنا گردیده است.^۱ شاردن درباره‌ی بانی مدرسه نوریه، میرزا نورالدین محمد جابری انصاری می‌گوید: «شخصیتی است که در سفر هند سرمایه‌ای به دست آورد و به ساختن مسجد و مدرسه‌ای اقدام کرد».^۲

۳- *مدرسه جده بزرگ*: این مدرسه در بازار بزرگ اصفهان واقع شده و مربوط به دوره‌ی شاه عباس دوم می‌باشد که جده شاه این مدرسه را در سال ۱۰۵۸ هـ. ق بنا کرده است.

۴- *مدرسه شفیعه دردشت*: این مدرسه به همت محمد شفیع بن جمال الدین محمد خوازانی در محله دردشت اصفهان و در عهد شاه عباس ثانی در سال ۱۰۶۵ هـ. ق بنا نهاده شده است.

۵- *مدرسه ملا عبدالله*: مدرسه ملا عبدالله در اول بازار شاهی اصفهان و در نزدیکی حمام شاه و چهارسوی شاه به دستور شاه عباس کبیر برای ملا عبدالله شوشتری ساخته شده و از او برای تدریس در آن مدرسه دعوت به عمل آمده.

این مدرسه در سال ۱۰۸۸ هـ. ق از طرف شاه سلیمان صفوی تعمیر گردیده است.

۶- *مدرسه شمس آباد*: این مدرسه در محله شمس آباد (اکنون در حاشیه خیابان شیخ بهایی) واقع شده است و در زمان شاه سلطان حسین صفوی به همت میرزا محمد مهدی در سال ۱۱۲۵ هـ. ق بنا شده است.

۷- *مدرسه نیم‌آورد*: این مدرسه در محله نیم‌آورد که نم‌آورد هم گفته شده، واقع است. بانی مدرسه زینب بیگم زوجه‌ی امیر محمد مهدی حکیم الملک اردستانی است که از خیرات زنان عصر خود محسوب می‌شده است. تاریخ بنای این مدرسه به سال ۱۱۱۷ هـ. ق و در دوره‌ی شاه سلطان حسین صفوی است.

۱- تاریخ اصفهان و ری، انصاری، ص ۳۰۷.

۲- سفرنامه شاردن، ژال شاردن، ج ۷، ص ۲۹۷.

۸- مدرسه جلالیه: مدرسه جلالیه در احمدآباد اصفهان و در دوران پادشاهی شاه سلطان حسین صفوی در سال ۱۱۱۴ هـ. ق توسط جلال الدین محمد حکیم ساخته شده است. صفویان به علم و دانش بسیار اهمیت می دادند. لذا رونق مدارس دوره صفویه کمتر از مساجد آن عصر نبوده و زیبایی، دلبازی، نور، سرسبزی، طراوت و شادابی و تمیزی مدارس طلاب را در یادگیری راغب تر می کرد.

۷- کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان در عصر صفوی

اصفهان‌ها که آبادانی‌های شاه عباس را در شهرشان به خوبی لمس کرده بودند، همواره می گفتند: «اصفهان نصف جهان». تبریزی‌ها هم که از زیبایی‌های تبریز و آب و هوای دلچسب آن همواره بهره مند بودند و رونق و توسعه این شهر را در دوران بنیانگذاری صفویه و در عهد شاه اسماعیل اول دیده بودند، می گفتند. «اصفهان نصف جهان، اگر تبریز نباشد!».

کمپفر در سفرنامه خود به دو عامل در ارتباط با کاخ‌ها و بنای اغلب خانه‌های ایران در دوره صفویه اشاره می کند ۱- خوشگذرانی، ۲- حسادت.

ایرانی‌ها چون دوست داشتند اوقاتی را که در خانه به سر می‌برند خوش باشند، لذا سعی می‌کردند منازل خود را در باغی نسبتاً وسیع، با آب فراوان، سایه درختان و کنار باغچه‌ها قرار دهند. اما راجع به اینکه چرا کمپفر به موضوع حسادت هم اشاره کرده، باید گفت که او با فرهنگ ما، خصوصاً فرهنگ لغات ما نا آشنا بوده است. اگر ایرانی‌ها منزل خود را با دیواری بلند و قطور به دو نیم می‌کردند و یک قسمت آن را ایوان می‌گفتند و بیرونی که مخصوص میهمانان و بیگانگان بوده و قسمت دیگر را اندرونی و یا حرم می‌گفتند و کسی جرأت دیدن آن را نداشت، چه رسد که بخواهد پای در آن نهاده، حتی وفادارترین دوستان، این به نظر بنده حسادت نیست، بلکه غیرت و تعصب و ناموس دوستی ایرانیان را می‌رساند. این تقسیم‌بندی در کاخ‌ها و باغ‌ها و اغلب خانه‌های ایرانی دوره صفویه رعایت می‌شد.

در کاخ‌ها، تالارهای بزرگ که به آن سالن‌های ستون‌دار نیز می‌گفتند و برای برگزاری جشن‌ها و میهمانی‌ها به کار می‌رفت، همه در قسمت خارجی کاخ یا باغ قرار داشت. تالار اغلب به گونه‌ای بود که سه طرف آن اشراف به باغ داشت و بسیار خوش‌منظره بود و دورنمای بسیار زیبا داشت و خیلی هم دلباز بود، به گونه‌ای که میهمان‌ها از باغ و مناظر لذت می‌بردند.

بر خلاف قسمت بیرونی، قسمت داخل یا اندرونی و یا حرم، در وسط باغ باشکوه، ولیکن با دیوارهای بسیار بلند بود و فقط شخص شاه از دروازه‌های آن مجاز به عبور بود و توسط نگهبانان محافظت می‌شد. به همین خاطر خارجیان درباره زنان حرم گفته‌اند که آفتاب روی آنان را ندیده است.

از کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان می‌توان به این کاخ‌ها و باغ‌ها اشاره کرد:

کاخ عالی‌قاپو: که باشکوه‌ترین قصر شاهی بود، در میدان شاه اصفهان می‌باشد. عالی‌قاپو دارای آستانه‌ای است از مرمر. پس از گذشتن از هر آستانه به یک راهروی سرباز که دو بیست قدم طول دارد وارد می‌شویم و هر دو طرف دیوارهای سفید دارد که در این دیوارها طاقچه‌های بسیار زیبا تعبیه شده است.

نکته جالب این قصر سلطنتی این است که این عمارت بسیار زیبا در عهد شاه عباس کبیر، یعنی حدود چهارصد سال پیش ساخته شده، در شش طبقه که مشرف بر میدان شاه و بخت‌هایی از شهر بود. از ویژگی‌های این کاخ می‌توان به تزئینات بسیار زیبا و نحوه گچ‌بری و نقاشی‌های آن اشاره داشت.

طبقه سوم عالی‌قاپو هنوز از شاهکارهای هندسی نقاشی مینیاتور ایران به شمار می‌رود. طبقه ششم این عمارت باشکوه که مخصوص پذیرایی‌های خاص بوده است، دارای گچ‌بری‌هایی است که هر یک به شکل یکی از آلات موسیقی و یا ظروف با فضای خالی درست شده که طنین موسیقی را بسیار زیبا و دلنشین منعکس می‌کند.

امروزه یکی از دیدنی‌ترین آثار تاریخی اصفهان، عالی‌قاپو می‌باشد که چشم هر بیننده‌ای را خیره می‌کند و کمتر توریستی است که به ایران بیاید و سراغ اصفهان و عالی‌قاپو را نگیرد.

خلاصه، بر خلاف شیراز، اصفهان کسی چون حافظ ندانست که اوصافش را برشمارد.

کاخ چهل‌ستون: این کاخ نیز یکی از زیباترین کاخ‌ها و باغ‌های دوره شاه عباس کبیر در اصفهان می‌باشد. چهل ستون به خاطر ستون‌های فراوان آن چهل ستون نامیده شده است. در اصل چهل ستون ندارد، اما چون در وسط این کاخ یا باغ، استخر بسیار زیبایی قرار دارد، با آبی زلال همچون آئینه که تصویر عمارت و ستون‌ها در آب می‌افتد و چنان می‌نماید که ستون‌های اصلی و ستون‌هایی که عکسشان در آب افتاده، تعداد ستون‌ها را دو برابر می‌کند و چون در زبان فارسی کثرت نامعین را به صورت اختصار با عدد چهل بیان می‌کنند، به این خاطر به این عمارت «چهل ستون» گفته‌اند.

هرکس که این باغ یا کاخ و بالاخره این عمارت بسیار زیبا را ببیند با استخرش و آب‌نماهایش و فواره‌های بی‌شمارش و پرنده‌های شناورش و انعکاس تصویر درختان سر به فلک کشیده‌اش در آب لذت نبرد، باید گفت که کج طبع است.

ار دیگر کاخ‌ها و باغ‌های اصفهان در دوره صفوی می‌توان به باغ طویل، باغ خلوت، باغ اوچ‌مرته (سه طیفه)، باغ بلبل یا هست بهشت، باغ هزار جریب، مقر بیلاقی تخت سلیمان، انگورستان، باغ قوشخانه، باغ یاران، باغ سعادت‌آباد، باغ قل پادشاه، باغ چال عراق، چهارباغ و سایر تفرجگاه‌ها اشاره داشت.

۸- فلزکاری

یکی از هنرهای ظریف دوره صفوی هنر فلزکاری بود. این هنر که بسیار کم‌رونق شده بود و در ایران رو به نابودی بود، در عصر صفوی اهمیت پیدا کرد و این هنر فراموش شده سیر صعودی پیدا کرد. فلزکاران عهد صفوی از این هنر در ساختن ظروف فلزی، ظروف نرئینی، ابزارآلات و وسایل جنگی و ... استفاده می‌کردند. این هنر زیبا که در آن از حکاکی، نقاشی، قلم‌زنی، چکش‌کاری، کنده‌کاری و ... بهره می‌گرفتند، بیشتر بر روی فلزاتی مانند طلا، نقره، مس، مفرغ و حتی آهن و فولاد کار می‌شد. از اشیاء و ابزارآلات جنگی می‌توان به ساخت زره، کلاه‌خود، خنجر، شمشیر، سیر و ... اشاره داشت که روی آن‌ها نقوش زیبا و استعار حماسی حک می‌شد.

از دیگر اشیای فلزی می‌توان به گلدان، شمعدان، کاسه، ظروف اغذیه و اشربه و آینه‌ها و ... اشاره داشت که طرح‌های زیبا و استعار عرفانی و یا ابیاتی از شعرای معروف به زیبایی خاص بر روی آن ظروف حک می‌شد.

صفویلرده آذربایجان تۆرکجهسی

حسن صفری

آذربایجان تۆرکلری قدیم دؤورلردن بۇ یانا آذربایجاندا
علاوه ایندیکی ایران، عراق، تۆرکیه و گونئی قافقازین اکثر
یئرلرینده بعضاً سیخ، بعضاً ایسه داغینیق شکیلده یاشاییرلار.
عۆمومیتله آدی چکیلن بۆلگه آذربایجانلیلارین تاریخی وطنی
سایلییر. بیر قایدا اولاراق شوؤینستلر و غرضلی شخصلر
آذربایجان گۆرچکلرینی پرده له مک ایسته سه لر ده، سؤندا بیر
سیرا گۆرچکلرینی اعتراف ائتمگه مجبور اولموشلار. آنتی
تۆرک مؤوقعیندن چیخیش ائدن محمدرضا شعار هیجری
۱۳۲۶ ایلینده یازدیغی «بحثی درباره زبان آذری» ادلی اثرین
۳۹- جو صحیفه سینده یازمیشدیر: «بۇ گۆن ایرانین تقریباً ۲۲
میلیون نؤفوسونون قطعی اولاراق یاریدان چؤخونو تۆرک
دیلی ایرانلیلار تشکیل ائدیر». همین مسأله یه داییر عۆمور

بؤیو غرضلی آنتی تۆرک مؤوقعیندن چیخیش ائدن سید احمد کسروی ده سؤندا اؤز یالانلاریندان
پشیمان اولاراق اعترافلاریندا یازمیشدیر: «ایران اهالیسی نین اکثری تۆرکدور، ایرانین تۆرک دیلی
اهالیسی قدیم تۆرکلرین اولادلاریدیر.

تۆرکلمیش فارس لار دئییل، ذاتاً همین تۆرکلرین بیر سیراسی فارسلاشمیشدیرلار. ایراندا تۆرک
دیلی محلی دیل یؤخ، عۆموم اولکه دیلیدیر. تۆرک دیلی نین فارس دیلینه اؤستونلوگو اینکار ائدیلمز
حقیقتدیر»^۲.

لاکین بیر سیرا شوؤینست و پان فارسیستلر رئاللیقلارلا باریشا بیلمه ییب، یا تحریفله ال آتیرلار
یا دا اؤز دیللی و ادبیاتلاریندان چؤخ فارس دیلی و ادبیاتی نین چیچکلنمه سینه خیدمت گوسترن
صفویلری تنقید آتسینه تۆتورلار. گؤیا صفویلر فارس دیلی و ادبیاتی نین تزؤلونه سبب اولموشلار.
حال بؤکی همین تۆرک شاهلاری نین آراسیندا فارسجا اولاراجا قیمتلی اثرلر یازیلیمیشدیر. اصلینده
تۆرک دیلی نین اهمیتی، اؤنون ایشلنمه داییره سی نین گئنیشلیگینی اؤرت- باسدیر ائده بیلمه یین بئله
شوؤینستلر آغیزلارینا گلنی یازمیشلار. مثلاً همین شخصلردن بیرى گؤیا فارس دیلی نین و ادبیاتی نین
تزؤلونو صفویلرین تۆرک و تیعه چی اولمالاری ایله علاقه دار بیلهرک یازمیشدیر: «بۇ ایکی قروپ

(نۆزكلر و شيعه‌لر) فارس دىلىنى اۆز دىللىرى حساب ائتمەدىكلرى اۆچون اونا مارقا گۆستىمىر، چىچىكلنمەسى اۆچون چالشمىردىلار. نتيجه‌ده فارس دىلى و ادبياتى تىزۆله اؤغرادى»^۳. صفويلر دۇورونده تۆرك فاكورو تىكجه آذربايجاندا دئىيل، بۆلگه‌ده انله‌جه ده بۆتون ايراندا اۆز اهميتىنى آزاجىق گۆستىرمك ايمكانىنيا ماليك اولموشدور. حىتا پايئاختىن اينگىلتره‌لى شىرلى قارداشلارى، شاه عباس و بىر قروپ فارس شيعه رۇحانليرىن پلانى چىرچيوه سبنده^۴ اصفهانا كۆچورولمەسىندىن سۇنرا دا تۆرك دىلى نىن عۆموم ايراندا نىجه بۆيوك اهميته ماليك اولماسىنى بىر چۆخ خاريجى سباحلار، دىپلوماتلار اؤز انىرلرئبندە عكس انئدىرمىشلر: تۆركبه تۆركجه‌سىنى بىلن اىتاليالى سىياح بىئىترؤ دۇلاواله ۱۸ دكاىر ۱۶۱۷- جى ايلده اصفهان شىهرىندىن دۆستو ماريؤ اسكېفانويا مكتوبوندا يازمىشىدور. «ايراندا عۆمومتله فارسجادان جوخ تۆركجه دانىشىلير، خۆصوصيله سارايدا و بۆيوك شىخصلر آراسىندا... تۆركجه دانىشماق ايرانلارنىن فارس دىلىنه داها چۆخ اهميت وئرمەسىندىن ايرلى گلمبر، اصلينده قۇشون تاماميله تۆرك منشالى قىزىلباشلاردان عىبارتدور. شاهىن قۇللوچولارى و مأمورلارى دا مۆختىلف مېلتلردندور. اؤنلار دا تۆركجه دانىشىر و فارس دىلىنى بىلمىرلر. اونا گۆره شاه و مأمورلارى دا قۇشون و مۆختىلف ايتلر اۆزره تۆركجه دانىشىرلار و نتيجه اعتباريله بؤ دىل بۆتون سارايدا- قادينلار وباشقالارى آراسىندا يايلىمىشىدور»^۵.

آلمانلى حكيم انگلورت كمپفر ۱۶۸۴- جو ايلده سۇئىد سفىرى و نۆماينده هىئأتى ايله بىرلىكده اصفهانا گلتمس، بۇزادا اولدوغو ايللرده آذربايجان تۆركجه‌سى بىن ايتلىنمە دايره‌سى ايله باغلى يازمىشىدور «تۆرك دىلى نىن ايتلىنمە دايره‌سى سارايدا و باتىقا يۆكسك دايره‌لره دك يايلىمىشىدور. هر بىر وظيفه‌لى و شىخسىتلى انسانىن تۆركجه بىلمەمەسى گىرچكدن بى آبيرچىلىق سايلىردى»^۶. فرىدرىك فۇن هلشتاين طرفىندىن سفىرلىگه كاتىب كىمى رۇسىا و صفوى ساراينا گۇندىرلىمىش آلمانلى آدام اولئاريوس يازىر: «تۆرك دىلى اصفهان سارايندا اؤ قدر اهميته مالېك ابدى كى، نادىر حالدا فارسجا بىر سۆز ائىتتىمك اولوردو»^۷.

شواليه ژان شاردن اۆز سفرنامه‌سىنده يازىر: «تۆرك دىلى قۇشون وساراي دىلىدور. قادينلار و كىشىلر محض تۆركجه دانىشىرلار، خۆصوصيله اعيان- اشرف اعابيله لرئبندە»^۸.

آدام اولئاريوس يئنه يازىر: «فارسلار حدسىر مارقلا تۆرك دىلىنى اؤيرنىردىلر»^۹. آدام اولئاريوس انله‌جه ده اصفهان سارايندا سفىرلره وئرىلن قۇناقلىقدا تۆرك دىلى نىن ايتلىنمەسىنى بئله تصوير انئدىر: «ضىافت قۇرتارىدىقا ائىتىك آغاسى باشى تۆركجه دئدى: آلا- آلا- دئيه‌لىم، آلا- آلا- و هامى آلا- آلا- سۆزونو تىكرار ائىدىلر»^{۱۰}.

صفوى دۇورونده اصفهانا گلتمىش سىر توماس هربرت يازمىشىدور كى، اؤ «هېمن سفرده قاققازدان گىلاندا اوردان ايسه اصفهانا گئتمىش، يۆل بؤيو شاهىن قۇشونو و اهالى ايله علاقه ساخلامىشىدور. اؤنلارنىن هامىسى نىن دىلى تۆركجه‌دور و فارسجا بىلمىرلر»^{۱۱}.

عئین راماندا تۆرك دىلى مۆختىلىف طبقەلەر آراسىندا ائله يايلىمىشدىر كى، دئمك اولار هامىسى نىن دىلى ايدى.^{۱۲}

صفوى دؤورونده آذربايجان تۆركجهسى نىن فارس دىلىنه تائىرىنى درىندن آراشدىران بؤيوك عالم زرينه زاده بازير: «آذربايجان دىلى صفويلر دؤورونده مۆختىلىف خالقلار (ارمنيلر، گۆرجولر، كۆردلر، تاتلار، تاليشلار، فارسلا و ساير) آراسىندا بئىن الخالق بير دىل كىمى ايشلنمىش و بۇ خالقلارلا منسوب اولان آداملار اؤز قارشىلىقلى علاقهلىرىنده بۇ دىلدن اىستيفاده اندىردىلر. بۇنلار نىن بعضىسى حتا آذربايجان دىلىنده اثرلر ده يارادىردى.»^{۱۳}

آذربايجان تۆركجهسى صفويلردن سونرا دا چۆخ بؤيوك ايشلنمه داييرهسىنه مالىك اولموشدور. رۇس شاعىرى م. ى. لرمونتوف ۱۸۳۷- جى ايلده اؤز دؤستو يازىچى س. آ. رازنؤسكىيه مکتوبوندا يازير: «رۇسيادان جيخانندان برى داعلارى آستىم. شۇشادا، قۇبادا، شاماخيدا اولدوم. تاتارجانى (آذربايجان تۆركجهسىنى) اؤيرنمگه باشلادىم. فرانسىز دىلى آوروپادا واجىب اولدوغو كىمى، بۇرادا و عۆموميتله آسيادا بۇ دىل عئىن درجهده واجىدىر.»

ائلهجه ده ۱۹- جو عصر نىن بيرىنچى يارىسىندا قافقازا گل مىش و بير مۇدت بۇرادا ياشامىش رۇس يازىچىلارىندا لرمونتوف، ستوژنو، مارلىنسكى، شرق سوناسلاردان پرؤفسور م. لازاروف آذربايجان دىلى نىن نه اينكى قافقازدا، حتا ياخين شرقده عۆمومى اؤنسيت واسيطهسى اولدوغو قند ائتمىشدىر.^{۱۵}

آذربايجان تۆركجهسى ايراندا خوصوصيله صفويلر دؤورو، قئيد اولوندوغو كىمى، اهمىته مالىك اولماقلا ياناشى فارس دىلىنه ده چۆخ بؤيوك تائىر گؤسترمىشدىر. جون پرى بازير: «اىسلام تبليغاتچىلارى نىن دىلى يعنى عرب دىلى فارس دىلىنه تائىر گؤسترمهسى تعجؤب دؤغورمايا بيلر. بئلهلكله تۆرك دىلى نىن آرتان نؤفوذو گؤستىرىر كى، بۇ دىل محلى دىل دئىل و فارس دىلىنه چۆخ بؤيوك تائىر گؤسترمىشدىر.»^{۱۶}

فارس دىلىنده ايتلنن طغار (تاخيل)، كشمش (كىشمىش)، كاكوتى (ككلىك اوتو)، قنق (قاتىق)، قوروت، آغز (آغيز)، قاب، قاسق، قازغان (قازان)، قالى، ترغو (دارايى)، چاقو، قىچى و... ائلهجه ده ائلك دفعه صفويلر طرفىندن تطبق اندىلن سىلاحلار نىن چۆخو آذربايجاندا حاضىرلاندىغى اؤچون توب، توفنگ، چاخماق كىمى سؤزلر فارس دىلىنه كئچمىشدىر... آذربايجانلىلارلا فارسلا نىن قارشىلىقلى علاقهسىنى آذربايجانلىلارلا خاص اولان و فارس دىلىنده ايشلنن يئمك اولار نىندا او جؤملهدن سيشلىك، دلمه، قىمه، كماج (كؤماج)، يخه (يؤخا)، آش و سايرهده گؤرمك مومكودور.^{۱۷}

ح. زرنه زاده «فارس دىلىنده آذربايجان سؤزلرى- صفويلر دؤورو» ادلى اثرىنده فارس دىلىنده ايتلنن آذربايجان سؤزلرىنى چۆخ درىندن و علمى شكىلده آراشدىرب و همىن اثر نىن ۶۷- حى صحيفهسىنده يازير: «حسابلا دىغىمىزا گؤره ۶۰۰ سؤزدن تخمىنأ ۲۷۵- ى صفويلر دؤورونده فارس دىلىنه كئچمىشدىر.»^{۱۸}

قئیدلر

- ۱- برؤفسور زهتابی، «ایران تۆرکلری نین اسکبی تاریخی»، ۱- جی جیلد، تبریز، ۱۹۹۹، صحیفه ۹
- ۲- سؤزوموز و حط سوم سایتی انلهجه ده «العرفان» ژورنالی، جلد ۸، نؤمره ۲-۳-۴-۵ سوریه ۱۹۹۲ و ۱۹۹۳
- ۳- «جهانگشای خاقان (تاریخ شاه اسماعیل)»، تألیف هیجری ۹۴۸-۹۵۵، مؤقدیمه و علاوه لر: دؤکتؤر الله دتا مضطر، فارس دیلی اؤزره ایران و پاکیزستان تدقیقات مرکزی- اسلام آباد ۱۹۸۶، صحیفه ۹
- ۴- حمید دباغی، «صفوی شاهلاریندان آذربایجان تۆرکجه سینده اؤچ مکتوب»، صحیفه ۱۴
- ۵- «تریبون» ژورنالی، نؤمره ۴، سؤند، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷۴
- ۶- «وارلیق» ژورنالی، سای ۳-۸۲، تهران ۱۳۷۰، صحیفه ۱۶
- ۷- «تریبون» ژورنالی، نؤمره ۴، سؤند، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷۵
- ۸- «تریبون» ژورنالی، نؤمره ۴، سؤند، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷۵
- ۹- «وارلیق» ژورنالی، سای ۲-۱۰۹، ۳-۱۱۰، تهران ۱۳۷۷
- ۱۰- «تریبون» ژورنالی، نؤمره ۴، سؤند، قیش ۱۹۹۹، صحیفه ۷۵
- ۱۱- حمید دباغی «صفوی شاهلاریندان آذربایجان تۆرکجه سینده اؤچ مکتوب»، صحیفه ۱۸ و سؤزوموز سابتی
- ۱۲- «وارلیق» ژورنالی، سای ۲-۱۰۹، ۳-۱۱۰، تهران ۱۳۷۷
- ۱۳- ح. ح. زرینه زاده، «فارس دیلینده آذربایجان سؤزلری (صفوی دؤورو)»، آکادیمیا نشریاتی- باکی ۱۹۶۲، صحیفه ۵۲
- ۱۵- ح. ح. زرینه زاده، «فارس دیلینده آذربایجان سؤزلری (صفوی دؤورو)»، آکادیمیا نشریاتی- باکی ۱۹۶۲، صحیفه ۵۲
- ۱۶- «وارلیق» ژورنالی، سای ۲-۱۰۹، ۳-۱۱۰، تهران ۱۳۷۷
- ۱۷- «شمش تبریز» قوتی، تبریز، سای ۹۵
- ۱۸- ح. ح. زرینه زاده، «فارس دیلینده آذربایجان سؤزلری (صفوی دؤورو)»، آکادیمیا نشریاتی- باکی ۱۹۶۲، صحیفه ۶۷

عاشیق حۆسئین بۆزالقانلی

(۱۸۶۳ - ۱۹۴۱)

فخرالدین قولى يئف

(شاعیرین قارداشی نوهسی)

تخنیکا علملری نامزدی

آذربایجان خالق ادبیاتی نین آن پارلاق شخصیتلریندن اولان عاشیق حۆسئین مشهدی جعفرقولو اوغلو قولى يئف بۆزالقانلی ۱۸۶۳ - جو ایلده قدیم اوغوز یوردو توووز رایونونون آشاغی بۆزالقانلی کندینده آنادان اولموشدور. ایلک شعرینی ۱۲ یاشیندا یازمیش، ۱۶ یاشیندا ایسه سربست مجلس آپارماغا باشلامیشدیر. غنیر - عادى فیطرى ایستعدادا صاحب اولان عاشیق حۆسئین هئچ بیر اوستادا شاگردلیک ائتمه میشدیر. اوزونون دندبگی کیمی :

قیرخلار پیری اوزوق وئریب درسیمی،

شاعیر جرگه سینده سانا دوشموشم.

عاریف مجلسینده، عالیم یانیندا،

نچه - نچه ایمتاحانا دوشموشم.

و یاخود،

طالب اولدوم، بیر اوستادان درس آلدیم،

منیم درسیم «آلیف»، «بئیدی»، «عیندی».

تیغ - دؤسر غیلاقیندا دیکر ائیلر،

سمندی وار اسن باددان یشیندی.

(حضرت علی نظرده توتولور.)

مخلوقام، حاقین اوزوق گور، نچه نیشان وئرییدی،

قطره ییم، قودرتیندن جسدیمه جان وئرییدی،

طالبیم، درسی منه علی - عیمران وئرییدی،

دوشمنه فورصت وئر مک، مشقه فرمان وئرییدی،

کاماندا چیللہ نئمیش تیر - خدنکم، گثری دؤرا

(یننه ده حضرت علی!)

شاعىرىن ھەلە ايلك شىرلىرىندە طىبىجلىك، روانلىق دىقتى جلب ائتمىشىدىر. بۇرادا اونا آنادىللى شىرىمىزىن بۇيۇك اۇستادى واقىف غىنەلىرىنىن تائىرىنى خۇصۇسىلە قئىد ائتمك لازىمدىر. عاشىق حۇسئىن بىر صنعتكار كىمى اساس اعتبارىلە واقىف غىنەلىرى زمىنىدە فۇرمالاشمىشىدىر. ھەلە اىنقىلابدان اول اۇنون عاشىق شىرىنىن اۇز دۇورو اوچون مۇوجود اولان بۇتون فۇرمالارىندا كۆلى مىقداردا شىرلىرى اولموشدور. چۇخ تأسۆف كى، او شىرلىرىن آنجاق جۇزنى بىر حىصەسى گلىب بىزە چاتمىشىدىر.

اۇستاد صنعتكار ھر شىدىن اول گۇزىلەمەلرلە شۇھرت قازانمىشىدىر. او، اصل گۇزىللىگىن وۇرغونو اولموش، اۇنون ايلھام پرىسى بۇ گۇزىللىگىن تائىرىدىن پرواز ائتمىش، اۇزۇ حىرتلندىگى كىمى اۇخوجولارى دا حىرتلندىرە بىلمىشىدىر:

تەجۆب ائلەدېم بۇ نىجە جاندىر،
ئىلە بشر اولماز، آلاھ، آماندىر،
حۇرىدى، ملكدى، يۇخسا غىلماندىر،
سۇنالار صفىدىن سۇنا يىرىدى.

عاشىق حۇسئىن بۇزاقانلى تىجنىس ژانىرىنى بۇيۇك اۇستادى اولموشدور. اۇنون تىجنىسلىرى اۇزۇنون معنا درىنلىگى، سۇزلردن زرگر دىقلىگى اىلە اىستىفادە اندىلمەسى، يۇكسك امۇسىئونال تائىر قۇۋەسى و شاعىرىن جىنگاور طىبىعتىدىن دۇغان نىجىب پافۇسۇ اىلە سىچىلىر. شاعىرىن اىنسانى معنوى كامىللىگە و صافلىغا چاغىران لىرىكاسىندا بۇيۇك فضولىنىن تائىرى آچىق - آىدىن گۇرۇنور:

آل گىمىندى، يار قەينە آل اىندى،
نە آنلادى، يارىن سندن آلندى،
حدر ائىلە، عشق آتشىن آل، اىندى،
نالە چكر، جىگر يانار، خارهاخار.

عاشىق حۇسئىن ساتىرىك شىرلىرى دە طىبىجىدىر. او، اىجتىماعى حاقسىزلىغى، رۇشوت خۇرلۇغۇ، الى آىرىلىگى، خىاننى، دۇنۇكلۇگو، معنوياتسىزلىغى ساتىرىك شىرىن كلاسىك نۇمونهلىرى اولان «بىلىن»، «وار اىمىش»، «آل - وئرىچىلر»، «لغنت» و «پرىستاو» آدىلى ائىرلىرىندە يۇكسك صنعتكارلىقلا اىفشا ائتمىشىدىر. اۇستادنامەلىرىنىن بىرىندە داھى ساتىرا اۇستاسى م.ع. صابىرىن آدىنى حۇرمەتلە چكىر:

حۇسئىن، گىدىشاتدان اولما بى خىر،
حقىقتى مۇدام سۇىلە سراسر.

صاڧیر تک سعی ایله جمع ائیله دفتر،
آیری بیر ایش، پشه توتما دؤنیادا.

صاڧیر دؤها سیندان بهره لنه رک یاراتدیغی ساتیرانین کلاسیک نومومه لریندن بیر پارچا:

سحر دؤرور کؤلخوزچولار،
تارلایا کوتان آپاریر.
قېرتیوه^۱ گلن مالی،
کؤلگه ده یاتان آپاریر.
یۆز فاییز قیمتیندن،
آرتیغا ساتان آپاریر.
قېرتیوچی، دؤکندارلا^۲،
آرانی قاتان آپاریر،
آرتیق چیخان قازانچ ماللار،
اؤزؤنه جیبیستاندی، بیلین.

قېرتیوه گلن مالی،
من دنیم نهجه ساتیرلار،
گؤنلؤزلر یۇخلو دنیب،
ساخلایب گنج ساتیرلار،
کؤلخوزچویا، دۆزه یۇخلو،
مازارات، بیجه ساتیرلار،
چیخاردیب ایسکلاددان^۳،
کناردا اونجا ساتیرلار،
نه قورخان وار، نه اوتانان،
گؤیا کی، تالاندى، بیلین.

۱ - قېرتیو: کؤاوپراتیو، تعاؤونی شیرکت

۲ - دؤکندار: دؤکاندار

۳ - ایسکلاد: انبار

عاشىق حۆسئىن بىداهتاً شعر دئىمكده خۆصوصى آد قازانمىشىدى. ھلە گىنج ياشلار يىندان بىر چۆخ اوستاد عاشىقلارلا دئىشمىشىدىلر. شاعىر ولى، خىياط مىرزە، دۇندارلى ھۆمەت، غلىمردانلى نجف، مىرزە صمد، عاشىق آغاجان، عاشىق ابراهيم ... و نھايت اوستادلار اوستادى عاشىق غلىسگر. بۇ دئىشمەلر بىر ھەر بىرىندە عاشىق حۆسئىن اۆزۈنۈن يىنلىمز شاعىر طبعىنى پارلاق شكىلدە نۆمايش ائتدېر مېش و بۇ صنعتكارلار بىر ھەر بىرى ايلە اصل دۆست كىمى آيرىلمىشىدىر. عاشىق غلىسگرلە دئىشمە ھىچ شۆبھەسىز خۆصوصىلە دىقتە لايىقتىر. بۇ ايكى اوستاد صنعتكار آراسىندا اولان پۈتتىك دئىشمەدن بىر يارچا:

بىرىنچى دئىشمە

عاشىق غلىسگر:

دئىمە دىممى اىچمە عشقىن جامىنى،
گىن دۇنيا باشىنا دار اولاجاقدىر.
نە دۆست اولما، نە زحمتدن اىنجىمە،
دۆست يۇلۇندا بۇران، قار اولاجاقدىر.

عاشىق حۆسئىن:

دئىمە دىممى دۆشمە شىيطان فعلىنە،
فىتنە، شاماتاسى شر اولاجاقدى.
بۇ دۇنيا بىر باغدى، باغبانى ايبلىس،
آلماسى، ھنىواسى، نار اولاجاقدىر.

عاشىق غلىسگر:

تەجۆب ائىلە دىم من بۇ حسابا،
فلک قۇرغوسونا، احسن، مرحبا!
نۇورستە گۈزىلر تاپماسىن ھاوا،
غۇنچە نىن ھمدى خار اولاجاقدىر،

عاشىق حۆسئىن:

گۈزىلر تشىبەدى باغىن گۈلۈنە،
مايىل اولما شىرىن لەجە، دىلىنە،
ھوسلىنىب سىغال وئرمە تىلىنە،
مىحشردە ھەر مۇيون مار اولاجاقدىر.

عاشيق علەسگر:

جەدائەلە امگىن گىتمەسىن زايە،
كەسبائىلە اۋزۈنە حالالدىن مایە،
خارامخۇر، زىناكار ھىچ يىتمىز بايە،
دۈستە خايىن باخان كۇر اۋلاجاقدىر.

عاشيق خۆشىن:

آلدىنما جىفەيە، اۋيما فانايە،
گۆنۈمە دۈۋلەتتە، سىم - طىلايە،
بىر گۆن آيارارلار دار - عۆقبايە،
سىم قۇردىن الين جار اۋلاجاقدىر.
عمل بىر پارچادى، ملكلەر درزى،
درکائىلە واجىبى، سۆنتى، فرضى،
نكرائىل ھايخىرىب، چالاندا گۆرزۈ،
رۇۋشەن گۆزۈن تىرە - تار اۋلاجاقدىر.

عاشيق علەسگر:

بىر گۆن سۇرۇشسالار گۆنە، ئوابى،
گۆنەھكارلار نىجە گىتىرر تابى؟
صىراط، سۇال، مىزان، قىبىر عىبابى،
بۇ سۇال قاباقدە وار اۋلاجاقدىر.

عاشيق خۆشىن:

نۆطفەدن پاك اولان صىراطدان كىچەر،
نانجىب مۆتكۆرۈ آلمانلار بىچەر،
سەخاوت اھلىنى ملكلەر سىچەر،
كۆۋىثر - رىضواندا يىر اۋلاجاقدىر.

آلما حقۇناسدى، تامى شىرىندى،
ھىنوا درىبادى، قاندى، ايرىندى.
نار صغىر مالىدى، حدسى درىندى،
دەنەسى جىسدە نار اۋلاجاقدىر.

عاشيق علعسگر:

علعسگر، آحتارما قۆدرتين سيرين،
قارانليغا ايشيق، آجيبا شيرين،
ذيكرا ئيله ديلينده مردلرين پيرين،
قورخما، دار گۆنونده يار اولاجاقدير.

عاشيق حۆسئين:

حۆسئين، ذانقتالموتو يازاندا،
تسرم ائيله، سال يادا فهمين آزاندا،
گۆن حرارت انديب، يئرلر قيزاندا،
شاه - مردان شفاكار اولاجاقدير.

اۇ، پۇنتىك دئيشمه لرده بير فايدا اولاراق غالب گلמידير. مۇسكوادا اينگيليس ديلينده «آذربايجان پۇنزا آتالۇگياسى» بۇراخيلميدير. («آذربايجان شعرى» آنتولوگياسى ۱۹۶۹، مۇسكو، تۇپلايان: عثمان سارىولى، اينجه له ين: ميرزه ابراهيموف). كيتابىن ۶۳۰ - جۇ صحيفه سينده عاشيق ح. بۇزالقانىلى حاقيندا اۇخويوروق: «اۇ، بۇيۇك كۇراۇغلو ابييك پۇنماسى نين و باشقا خالق داستانلارى نين ماهير بيليجيسيدير، بير چۇخ دئيشمه نين، حتا پۇنتىك دئيشمه لرين تانينميش اۇستادى عاشيق علعسگرله دئيشمه ده غالب گلמידير».

بۇيۇك شاعيريميز ص. وۇرغونون «الى قيلينجلى شاعير» آدلانديرديغى عاشيق ح. بۇزالقانىلى عاشيق صنعتى تاريخينده خالقيميزين اينقىلابى مۇباريزه سينه حصر اولونموش ايلك و يىگانه مۇكمل داستان - «نریمان» داستانى نين مۇلفيدير. اۇنون قهرمانلارى بۇتون قافقازدا آد - سان قازانميش مشهور قارا تانرى وئردى و حاجى تاغيدير.

عاشيق حۆسئين بۇزالقانىلى «كۇراۇغلو» داستانى نين آن ماهير بيليجيسى اولموشدور. ايلك دفعه اولاراق داستانين ايكي قۇلۇنو - «كۇراۇغلونون باغداد سفرى» و «كۇراۇغلونون تۇقات سفرى» نى گۇركملى تۇركۇلۇق ولى خۇلوفلو عاشيق حۆسئينين ديليندن يازيبا آلميش، ۱۹۲۷ - جى ايلده عرب اليقباسى، ۱۹۲۹ - جۇ ايلده ايسه لاتين اليقباسيندا چاپ اتتديرميدير. سۇنرالار اۇستاد صنعتكارين ديليندن «كۇراۇغلو» (۱۹۳۶)، «دميرچى اوغلو» (۱۹۳۷)، «كۇراۇغلونون وۇروشماسى» (۱۹۳۷)، «باغداد سفرى» (۱۹۳۷) كيمي آيرى - آيرى قۇللار يئىندين يازيبا آلميدير.

«زامانین آن تالانتلی و دَپَرَلِی عاَشِیغِی» (جاهانباخش) اولان حوسئین بوزالقانلی ۱۹۳۸- حى ایلده یازیچیلار ایتفاقینا عوضو قبول اولونموش، آز سونرا «امکدار اینجه صنعت خادیمی» فخری آدینا لایق گورولموشدور. بویوک صنعتکار ۱۹۴۱- جی ایلده نوبابر آیینین ۱۳- ده وفات اتمیشدیر.

او دؤورون آپاریغی صنعتکارلاری عاَشِیق حوسئینه بویوک حورمت بسله میس، اونا شعرلر حصر اتمیشلر. بویوک شاعیریمیز صمد ووزغونون «عاَشِیق حوسئین»، عثمان ساری ولی نین «دئیشمه»، جعفر خندانین «عاَشِیق حوسئین بوزالقانلیا» شعرلرینی خاطرلاماق کیفایتدیر. «صراف ایستر لعله قیمت قویماغا» یارادیجیلیق کردوسو ایله ایشله یین عاَشِیق حوسئین «عثمانا جاواب» شعرینده صمد ووزغون، عثمان ساری ولی، جعفر خندان و محمد راحیم کیمی صنعتکارلارا چوخ دقیق و درین مضمونلو خاراکتیستیكا وئرمیشدیر. عاَشِیق ح. بوزالقانلی نین آذربایجان ادبیاتینا تأثیری حاقیندا دوشوننده خالق شاعیری ص. ووزغونون صمیمی اعترافینی یادا سالماق کیفایت اندر:

«خالق شاعیری ص. ووزغون همیشه عباس توفارقانلی دان، حوسئین بوزالقانلی دان اویرندیگینی دئیر، قازاخ عاَشِیغی جامبول جابایئوی شعریمیزین آغساققالی آدلاندیریدی» (ای. بابایئف، پ. افندیئف، «آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی»، معاریف، باکی ۱۹۷۰، ص ۱۶۱). عاَشِیق حوسئین بوزالقانلی بویوک بیر مکتب یاراتمیشدیر. اونون بوزالقانلی شاعیر ولی، علی مردانلی عاَشِیق نجف، عاَشِیق میرزه بایراموف، بوزالقانلی عاَشِیق قوجا، دمیرچی عاَشِیق حوسئین، جیلوودارلی عاَشِیق یحیی، عاَشِیق علی اکبر، بوزالقانلی عاَشِیق علئس، اسریک جیرداخانلی عاَشِیق محمد، علی مردانلی عاَشِیق ذولفیقار کیمی شاگیردلری اولموشدور. اونلاردان بوزالقانلی شاعیر ولی و علی مردانلی عاَشِیق نجف کلاسیک عاَشِیق پونزیاسی نین پارلاق شخصیتلریدیر. عاَشِیق میرزه بایراموف میثلسیز سس صاحبی اولموشدور. بو شاگیردلرین شاگیردلری بو گون ده عاَشِیق صنعتی نین تبلیغی و اینکیشافیندا خوصوصی رول اویناییرلار. بونلاردان ۱۲۰- یه قدر تجنیس نؤوعونده نؤمونه لر یاراتمیش خالقی وئردی بوزالقانلی نین (تجنیس خالقی وئردی) آدینی چکمک کیفایت اندر. بیر چوخ خالق داستانلاری محض عاَشِیق ح. بوزالقانلی نین دیلیندن یازیا آیینمیشدیر.

اثرلری نین تحلیلی گؤستریر کی، عاَشِیق حوسئین بوزالقانلی «کلاسیک عاَشِیق شعرینده ذیروه لی داغ، آلینماز قالادیر. شعر، صنعت قالاسی» (آکادمیک ت. بونیدوف).

خالق ادبیاتی نین اینکیشافینداکی خیدمتلری نین میقیاسینا گوره اونو حاقلی اولاراق آنجاق قازاخ خالقی نین بویوک عاَشِیغی جامبول جابایئف و داغیستان خالقلاری نین بویوک ائل صنعتکاری سولیمان ایستالسکی کیمی کلاسیکلره موقاییسه اتمک اولار.

عاشيق حوسئين بوزالقانلى نين «مرد» ديوانىسى

فخرالدين قولى يىف

علاءالدين قولى يىف

دۇنيانين واحىدلىگى مسألهسى فلسفه علمى يىن ياراندى دۇردن برى فيلوئوسوفلارى دوشۇندورن آن جىدى پروبلملردن بىرى اولموشدور. بۇ مسأله به مؤختليف نۇقطةى- نظردن ياناشمىستلار.

جانلى و جانسىز طبيعتين، طبيعتله اينسانين، داها دۇغروسو، بىزى احاطه اندن جانلى عالمده هر بير شئين ديگرينه مستأجه ناحينىلى اساسيدا دۇنيانين- كائىناتين واحىدلىگى ايدنىاسى قديم هيىد و چين فلسفى دۇنيا گۇرۇشويون اساس مؤدعالاريندان بىرىنى تشكىل اندير.

داهى آلمان فيلوئوسوفو و شاعىرى ى. و. گوئوته اينساندا اون انگ سؤمؤگونو كشف ائتمكله اون انگ سؤمؤگونو يالنىر حئىوانلاردا اولدۇغونو ايدىعا اندن عاليملرين سهويه گؤسترميش، نۇوعون واحىدلىگى ايدنىاسا اساسلاناراق دۇنيانين واحىدلىگى ايدنىاسينا گليب جىخمشىدير.

آرتىق اون دوققورونجو عصرده بيؤلوقلار مؤعين ائندىلر كى، جانلى اۇرقانيزمين اساسىنى حؤجئيره تشكىل اندير. علم و تخنىكانن سؤنراكى اينكشافى حؤجئيره نين داخللى آناؤمىياسينا نؤفوذ اندهرك حؤجئيره لرين عئىن داخللى قوزولوشا مالىك اولماسى و حؤجئيره داخللى پروئوسلرلين بؤتون حؤجئيره لرده عئىن مخانيزمله گئتدبگىنى اىثبات ائندى. اؤچ ميلياردا ايلدن چؤخ داوام اندن بيؤلؤرىك تكامل گؤستردى كى، جؤزئى ديشىكلىكلرى نظره آلماساق، بؤتون جانلى اۇرقانيزملرده كيميهوى تركيب عئىندير.

كائىناتين واحىدلىگى ايدنىاسى ايله ياناشى اونون واحىد قؤوه طرفىندن ايداره اولونماسى ايدنىاسى دا خؤصوصى اهميت كسب اندير. آنچاق بۇ قؤوه نين علمى جهتدن ايدىنلاندىرىلماسى اوزون زامان داوام اندن گرگن علمى آختارباش و كشفلرين سايه سينده مۆمكؤن اولموشدور. مؤعاصر علمين سؤن كشفلرى ئوبوت اندير كى، بۇ واحىد قؤوه الكترؤمافىنيت دالغالارى، قراويتاسيا، ضعيف و فؤوتلى قارشىلىقلى تاثير قؤوه لرندىن عبارىدير. سؤن علمى كشفلرده فؤوق الطبيعى نين المنتلرى اوزونو آچىق شكىلده بؤرؤزه وئردىگينه گؤره، مؤعاصر نظريه جى فيزىك عاليملرين ايچرىسينده دۇنيانين فؤوق الطبيعى قؤوه طرفىندن ايداره اندىلدىگىنى قبول اندىلر ده آز دئىيلدىر.

مؤقدس كىتابىمىز قرآن- كريمده كائىناتين يارانماسى حاقىندا فكىرلر واردير.

«اؤ، گؤيلرى و يئرى (بۇخدان) وار اندىدير» (قرآن- كريم، انعام سؤرهسى، ۱۰۱- جى آيه).^۱

آذربايجان فولكلورودا دا كاييناتين يارانماسى حاقيندا فيكييرلر مؤوجوددور. خالق پۇنزياسى نين كلاسسيكى عاشيق حؤسئين بۇزالقانلى اۇزۇنون «مرد» ديوانيسينده كاييناتين يارانماسى، اونون واحيدليگى و ايتيهاسيز سير- موعملار حاقيندا اۇز فيكييرلرينى پۇنتيك شكيلده ايفاده ائتميسدير.

آى آغالار، بيرجه گۇردؤم خاللىق - سؤبھانى مرد،
بير دؤزدن خاللىق ائيلهدى زميني - آسيمايى مرد.
يتميش مين ايل خالى قالدى، جاھان اولدو تيره - تار،
امر اولۇندو، شمس - قمر دولاندى دؤنيانى مرد.

خليللى اودا آتديلار، اودو گۇلستان ائيلهدى،
بؤت پرستلر موعجوزاتا باخيپ حشيران ائيلهدى،
سيفيندى درگاھينا، سيرين پۇنھان ائيلهدى،
نئجه نصوح صيدق ديلنن ائيلدى تۇوبانى مرد.

حؤسئين دئير، آختارماين، چؤنحدور سيرى قۇدرتين،
گۇندردى عزرايىلى، چكدى يثرين تاقتين،
آب- آتش، خاك- باددان چكدى آدم صۇرتين،
گۇر، نئجه جانا گنيردى آدمى، حوانى مرد.

بيرينچى ميصراعدا شاعير گؤسترب كى، اولو تارى هر شئيه قاديردير و ايكنيجى بئله بير قۇدرت صاحىبى يۇخدور. ايكنيجى ميصراعدا ايسه بئردن گؤيه قدر هر بير شئين، يعنى بيزى احاطه ائدن مادى عالمين كيچيك بير دره دن يارانديعيني سؤيله يير. هر بير وارليغي اساسيني تشكيل ائدن بۇ دره نى شاعير چؤخ يوكسك قيمتلنديره رك اوو «دؤز» آدلانديرير.

ايكنيجى ميصراعدا چؤخ بۇيوك فلسفى عؤمؤمليشديرمه واردير. بئله كى، بۇ ميصرع بير طرفدن منشاچه عئيبليك پرينسيپيندن چيخاراق كاييناتين بيرليگى ايدئياسيني، ديگر طرفدن چؤخ مۇھوم اولان كاييناتين «بۇيوك يارتلايش» نتيجه سينده كيچيك بير دره دن، «دؤز» دن يارانديغي علمى مۇدعاسيني اورۇنده احتيوا ائدير.

مؤعاصير علم «بۇيوك يارتلايش» نظريه سيني بئله ايضاح ائدير: «ايفلاسيا سناريسينه» اساساً كايينات خلأ وضعبتندن يروتونون ميلباردا بير حيصه سيبدن بير نئجه سانتيمتره قدر اولچؤنه ماليك حيصه دن يارانميشدير. باشقا سؤزله، بۇيوك يارتلايشين باش وئرمه سى كوانتوم خلأينه خاص اولان ايتله مه قؤوه سى نين نتيجه سيدير. بۇ يارتلايشيدان سؤنرا كاييناتدا يارانان هارمونيا و نيظامليلىق دا فؤوق الطبيعى قؤوه نين نتيجه سينده مۇمكؤندور. عاشيق حؤسئينين فيكيرنجه ايستر جانلى، ايستره ده جانسيزلارين منشاچه ياخينليغي نين، هر بير پردمتين ديگرينه دؤغماليغي نين اساس سببى كاييناتين بير «دؤز» دن يارانماسيندادير. اؤستاد صنعتكار كاييناتين واحيدليگى مسأله سى نين اساسيني حئيرت اميز درجه ده دؤزگؤن آنلاميشدير. بۇ بير طرفدن اونون ياراديجيلىق بؤتسنياليني قيمتلنديرمك باخيميدان چؤخ علامتداردير، ديگر طرفدن ايسه اونو سؤيله مگه اساس وئرير كى،

اۋ، اۋن ايللىك مدرسه تحصيلى دۈورۈندە قديم شرق فيلۇسوفلارنىن فلسفى كۈنئىسىلارنى ايله تايىش اۋلا يىلمىشىدىر.

يتميش مين ايل خالى قالدى، جاھان اولدو تيره - تار،
امر اولۇندو، شمس - قمر دۇلاندى هر يانى مرد.

كاينات اولخە طۇلمت قارائلىق ايجرىسىندە اولمۇشودور. اينىق سۇنرا يارانمىشىدىر. بۇنون حايلى عالمين حياتى اۋجون چۇح ضرورى اۋلان ايتىق اينفۇرماسا و انرزى داشى يىحىسىدىر. مۇختىلف ايتىق شۇعالارى كايناتىن سىزلىرىه يىپەلنمك اۋجون آيارىلان تدقيقاتلاردا حل ائندىجى رول اۋيناير. ايتىق كايناتدا مۇوجود اۋلان ھارمۇنىيى يارادان اساس عامىلردن بىرىدىر. نهايت، ايتىق مۇقدسدىر.

خليلى اودا آتدىلار، اودو گۇلۇستان ائىلەدى،
بۆت پرستلر مۇعجوزاتا باخىپ حىيران ائىلەدى،

بۆت پرستلىكلە مۇبارىرە آياران ابراھىم خليل يىبعمىرى نمرۇد تۇنقالدا نابدېرماق امرى وئىرىر. اۋنو تۇنقالا آتىرلار. آجاق اۋلو تارىنىن قۇدرتىندن تۇنقال گۇلۇستانا چئوربلىر. بۆت پرستلر بۇ مۇعجۇرەدن حىيرتە گليرلر (قرآن - كريم، انباء سۇرەسى، ۶۸ و ۶۹ - حو آيە)!

سىغىندى درگاھىنا، سىزىن بۇنھان ائىلەدى،
ننجه نصوح صىدىق دىلنن ائىلەدى تۇوبانى مرد.

اينسانلار دۇنيانا فيطرتاً گۇناھسىز و صاف اولاراق گليرلر. اۋنلار بۇ صافلىغى قۇرۇماق اۋجون گۇناھ اسلەمەمەلىدىرلر. گۇناھ اينسان قلىبىنى آغىر ضربه لىرلە يارالاير، اينسان رۇحونو درىس سارسىتتيلاردا معرۇص قۇناراق اۋنو آتسېدىرير. تۇوبە ايسە اينسان قلىبىنى دۇسدۇگو بۇ اىضطىرابلاردان حىلاص ائدەرك اۋنا يىشى گۇچ وئىرىر، ايسان رۇحونا يىشى بىر اۋوقات، تفكۇرە بىر صافلىق گتىرىر.

بصىحت سۇرۇ ائىلە بىر كۇكدن اۋلان نصوح سۇزۇ «صمىم - قلىبە»، «جاندان - اۋركدن» معناسىندادىر.

ايسانس بۇراخدىغى سھولردن سۇنرا دۇغرو بۇلا قابىتماسىندا تۇوبەنىن بۇيۇك رۇلو واردىر.

«حۇسۇن دئىر، آختارمايىن، چۇخدور سىرى قۇدرتىن» - دئىتە شاعىر اۋنا ايشارە ائدېر كى، بۇتون بۇ سۇنسۇز سىر - مۇعمالارىن صاحىبى اۋلو آنرىدىر و اۋلو تانرىنىن سىزلىرىنە آخىرادك واقف اولماق مۇمكۇن دئىلدىر. اۋلو تانرىنىن سۇنسۇز سىزلىرى مۇعاصىر فلسفەدە مۇطلق حقىقت آنلايسىبنا مۇوافىقدىر. اۋلو تانرىنىن سۇنسۇز سىزلىرىنە آخىرادك واقف اولماغىن مۇمكۇن اولماماسى ايسە مۇطلق حقىقتىن درك ائدىلمزلىگى فىكرى ايله اۋست - اۋستە دۇشۇر.

گۆندردى عزرايىلى، چكدى يىرىن طاقتىن.

بۇ مىصراع يۇخارىدا سۆيلىنىلنلرى تۆبوت ائتمك اۆچون بىر مېتالدىر. اگر يارانان هر بىر جانلى نىن عۆمرۆ ابدى اولاردىسا، اۇندا يىر اۆزۆندە يارانان بىلە جك هر ج-مرجىلىگى تصوۆر ائتمك چتىن دئىيىلدىر. بلكە ده يىر اۇر محورىندىن چىحاردى. اولۆم ملگى عزرايىل هر بىر اينسانىن حياتىنا مۆعتىن بىر دۆوردە سۆن قويماقلا نىسىل دىيىتمەسى تامين اندىر، حيات يىنىلىشىر، يىر اۆزۆندە نىظام - ايتىظام يارانىر.

آب-آتش، خاك-باددان چكدى آدم صۆرتىن،
گۆر، نىجه جانا گتىردى آدمى، حوانى مرد.

قدىم فلسفى دۆنيا گۆرۆتسونه گۆره طبعته اولان جانلى و جانسىز وارلىقلار دۆرد عۆصۆردن - هاوا، اۇد، تۇرپاق و سۇدان عىبارتدىر. عاشىق حۆسنىن ده اينسانلىغىن آتاسى اولان آدمىن اىلاهى طرفىندىن بۇ دۆرد عۆنصۆردن يارادىلدىغىنى و سۇنرادان اۇنا جان وئرىلدىگىنى دئىير. قئىد ائدك كى، اولو تانرى نىن سىرلىرى نىن انتىهاسىزلىغى فىكرى دىوانى بۇيو قىرمىزى خطله كنىچىر. عاشىق حۆسنىن بۇزالقانلى نىن «مرد» دىوانىسىندە كايىنانىن واحىدلىگى و اۇنون يارانماسى حاقىندا سۆيلىنلن فىكىرلرىن مۆعاصىر علمى كىتفلىرله سىلىتمەسى آدرىاباحان فۆلكلورۇنون فلسفى فىكىر زىگىلىگىندىن خبر وئرىر.

عاشىق حۆسنىن بۇزالقانلى

كۈنلۈم ھاۋالانىب يارى گۈرمگە

(عاشىق حۆسشىن بۇزالقانىلى)

قارشىدا يادا گللىم،
سىر وئرمە، يادا گللىم.
آغلاما آھوگۈزۈلۈم،
يا اۋللىم، يا دا گللىم.

كۈنلۈم ھاۋالانىب يارى گۈرمگە،
باغلى زىندان عجب كسىب آرامى،
فیرقتىد سىنەمە بىر اۋخ ڧىبىدیر،
طیبب، لۇغمان سىچە بىلمز يارامى.

نامە، اگر چاتسان يارىن الینە،
دئىن حىسرت قالدىم زۇلفون ئىلینە،
باغبان ایدىم بىر گۈلشنىن گۈلونە،
بۇلبولە قىسمتىدى گۈلو، خارامى؟

قارشىدا يارا دئىن،
دۈشمۈشم دارا دئىن.
فیرقتە گىنجە - گۈندوز،
آخ گۈنۈم قارا دئىن.

داغلارا چىن دۈشندە،
زۇلف اۆزە تن دۈشندە،
رۇحوم قىسە گزر،
يادىما سىن دۈشندە.

قان آغلايىر، داھا يازمىر خامەلر،
قارايادۇنۇبىدو سۈرخ جامەلر،
گۈز ياشىمىنان گۈندردىگىم نامەلر،
يا رب، دۈستا چاتىر، پۇخسا يارامى؟

حۆسشىن دئىر، بىلە دردە دۈزمرم،
جان وئىرم يۇلۇندا، سىنىز گزمرم،
حاقىن اتگىندىن الیمى اۆزمرم،
كرم كانىن اۋزو اتىلر كرمى.

قارشىدا ال اۋزالى،
آخ اۆزدن تىل اۋزالى،
سىنەمدە داغلار قالدى،
من گىتتىم، ال اۋزالى.

قارشىدا بىرى ياندى،
سىنەم اۋددان بۆرياندى،
دۈشمەن دردى بىر يانا،
سىن دردىن بىر ياندى.

مجنون كىمى داغى - داشى سىلەسىن،
اۆز تۈتسۈن، درگاھدان مطلب دىلەسىن،
دئىن، باجىم يۈز نازنان بىلەسىن،
گۈرۈ يۇلدا قالان باختى قارامى؟

دۇنيادا

(عاشىق حۆسەين بۇزالقانلى)

حۆسەين، گىدىشاتدان اولما بى خېر،
 حەقىقىتى مۇدام دانىش سراسر،
 صابىر تىك سەي ايله جمع ائىله دفتر،
 آيرى بىر ايش - پىشه تۇتما دۇنيادا.

غافىل كۇنلوم، آچ گۇزونو، آيىق اول،
 قارانلىق غىلتىدە ياتما دۇنيادا.
 ھەر بىر ضىماتىن بىر تارىخى وار،
 مقامى گلندە اۆتمە دۇنيادا.

سرىندى

(عاشىق حۆسەين بۇزالقانلى)

سحر - سحر سار قۇنوبىدو سىردانا،
 بۇ ائىوانىن سر كۆلگەسى سرىندى.
 صياد، سارى باغلا، باغا گىرمەسىن،
 سس ائشىدر، صدا چكر سرىندى.

آيرىلر ايشلەمز دۆز بازارىندا،
 عارىقلر سىچىلر گۇز بازارىندا،
 گۇوھرى صرف ائىله اۆز بازارىندا،
 بازارى اولماسا، ساتما دۇنيادا.
 دۆشمىنىنە خىدنگىنى گۇزلە وۇر،
 مرد دۇستونا آچ سىرىنى گۇزلە وۇر،
 شىكارىنى برەسىندە گۇزلە وۇر،
 افسانە اۇخونو آتما دۇنيادا.

صياد سىر ائىلە يىب صىدىن بىناسىن،
 اۇستا چكىب، بۇ سارايىن بىناسىن.
 صۇراخىدن سىنگىن، سىندن بىناسىن،
 مالاسى سىن، كافىدى، اۆزو سرىندى.

مرد اىگىد دۇستويلا دۆز اۆلغت ائىلر،
 گۇن بە گۇن آرتىرار محبّت ائىلر،
 مۇخنت ھمىشە خىانت ائىلر،
 نامردلە اۆلغىتىن قاتما دۇنيادا.

خىياط مىرزە، رنگىن اۆلدو سارى، گل،
 سىر ائىلە مە صحرالاردا سارى، گل،
 سىرسىرى دۇلانما، بىزە سارى گل،
 زر متاعىن دۇست صدرىنە سرىندى.

غىبىتە اۇيوبان سۇخىنكار اولما،
 دۇستا يالان ساتىب، گۇناھكار اولما،
 شىبىطانىن قۇلونا طرفدار اولما،
 گۇناھا، بابالا باتما دۇنيادا.

آلبان و آتروپاتن (۲)

دوكتور ميرهدايت حصارى

آلبانيلار بارهده لازيمينجه قايناق و سند الده يوخذور. بوئون ايكي مؤهوم سببي وار.

۱ - عربلرين (۷- جى عصرده) آلبانيايا هوجومو نتيجهسينده مسيحيته تاينان آلبانيلار ايكي حيصه بولوندولر. بير حيصهسى عربلرين گتيرديگي اسلام دينيني قبول ائتديلر، بير حيصهسى ده مسيحيته قالديلار. نتيجه اعتباريله اسلام دينينه كئچن آلبانيلار اوز اليفالاريندان ال چكيپ، عرب اليفاسيني ايشلمگه باشلاديلار. بئله ليكله كئچن عصرلردن قالان آلبان اليفاسيله يازيلان كيتابلار آرادان گئتدى. دىنى منسوييت مىلى منسوييتى عوض ائتدى. اوزلرينى آلبانلى ادلانديرانلار ايندى آرتيق مؤسلمان هوويتى داشى ييردیلار.

۲ - مسيحيته قالانلار ايسه ۸- جى (هيجرى ۲- جى) عصرين اوكلرينده ارمنى كليساسى نين باشچيلغى آلتيا

كئچديلر و ارمنى روحنيلرى نين خواهشلىرى و عرب خليفهسى نين امرى ايله آلبان كليساسى ارمنى كليساسى نين تابعليگينه كئچدى. ارمنيلرين كليسا باشچيسى اولان «ايليا» نين امرى ايله آلبان ديلينده يازيلميش كيتابلار و سنديلرين بير قيسى يانديريليب، قالان قيسى ايسه «ترتر» چاينا آتيلاراق محو ائيدلىدى. ارمنى دىلى و اليفاسى آلبان دىلى و اليفاسى نين يثرينى توتدو. آلبان دىلى و اليفاسى بوئونلوكله ترك اولونوب، اونودولماغا باشلادى.

۱۴- جو عصرده امير تيمورون امرى ايله ۲۰ مين نفر (۴ مين عايله) همان مسيحي آلبانيلاردان افغانستانين قندهار شهرينه كوچورولدوكدە آلبان اولكەسینه بير آغير ضربه داها يئنديريلميش اولدو. بو كوچنلر اورادا اوزلرينه آلبان (ارمنيجه اوغوان يا آغوان) دئديلر. اوللار اورادا اسلام دينينه كئچهرک سؤنى مذهبنى قبول ائتديلر. ايندى ده قندهار بولگه سينده قاراباغ آدلى بير ياشايش يثرى وار. بو توبونيم همان كوچورولنلرين طرفيندن ياراديلميشدير.

ايران تحقيقاتچيسى محمد محيط طباطبائى آلبان و اران بارهده آبرى بير نظريه ايركى سؤرور. اونون نظرينجه ايندىكى اوروپا اولكەلرينده اولان «آلبانى» ايله آلبان و اران آدلارى آراسيندا هانيسسا ايلگى اولماليدير. آلبانى اولكەسى نين اهالىسى گؤيا كئچميشده «البرز» سيرا داغلارى ايله آراز چايى آراسيندا

(آلبانیادا) یاشایان بیر خالقین ترکیب حیصّه‌سی اولوب، اوردان کۆچهرک قارا دنیزین ساحیلی «نوتوس» دان کئچهرک دانوب چایی نین دلتاسیندا و ایکی ساحیلینده بئرشهرک «آدریاتیک» دنیزینه قدر ایرلیله میشلر.

او، «کیهان فرهنگی» درگیسینده (سای ۶، ۱۳۷۰/۱۹۹۱، ص ۲۴) «پیوستگی مردم آلبانی در اروپا با ازان و ایران باستان» باتلیقلی یازیدا قئید اندیر کی، آلبانی اولکّه‌سی نین ایکی یئرلی لهجه سیندن بیرینه «غیغ» یا «غیغه» دئییلیر. بۇ کلمه نین قورولوشونا باخساق و «غیغ» کلمه سینده سس دئیسته لرینه ده فیکیر وئرسک، «کوکاس» یا «قفقاز» سوزونون عربلشمیش فؤرمو «قَبَق» کلمه سی نین کۆکونه وارمیش اولاریق [اسکی ایران یازیلاریندا قافقازا «قَبَق» دئیلمیشدیر]. او علاوه اندیر: مؤختلیف زامانلاردا آلبان، آروانوس، آروان، آربان و آربن آدی ایله تانیان بۇ یوردا [آلبانی اولکّه‌سینه] ۴۰۰ ایلدن بری عثمانلی تۆرکلری و قوشولاری طرفیندن «آرناووت» و «آرناوود» آدی وئریلمیشدیر.

آرناووت یا ارناوود کلمه لرینه ده دیقّت یتتیرسک، آربان ایله اران کلمه لری نین کۆکلری و اؤنلاردان تۆره ی آلبان و آرناووت کلمه لری آراسیندا علاقه نی گۆرمک اولار. تۆرکجه آرناووت کلمه سی اصلیده بیزاس دیلینده اولان «آروانیتای» سوزوندن آلینمیشدیر. اؤنون اؤزو ده آروان و آران کلمه لریندن آلینمیش اولابیلر.

البته محیط طباطبائی آخیردا ازان و آلبان آدلاری و اتنوسلارینی آریالیلار منسوب ائلمک ایسته میسندیر. بۇ ایسه فارس یازیچیلاری نین ایچینده یایغین اولان بیر عادتدیر. اؤنلار هر بئردن دانیشسالار، نهایت چؤخ ضعیف دلیللرله اؤو آریالیلار علاقه لندیرمک ایستلر. بۇ باره ده بیر گؤلونج میثالا فیکیر وئرمک یئرینه دؤتر:

دؤکتور اردشیر خدادادیان «تاریخ ایران باستان» آدی اثرینده آریالیلارین ایلك یاشادیقلاری یئریب خوصوصیتلریندن دانبشارکن تاریخچیلرین دیلیندن بئله نقل اندیر کی، آریالیلارین ایلك وطنلری چؤخ سؤیوق بیر منطقه اولموشدور، بئله کی هاواسی ایلده اؤن آدی قیش و ساده جه ایکی آدی مۆلاییم اولارمیش. اوردادا باشماق شراییطی چؤخ آغیر و جتین ایدی. سؤنرا دا هنج بیر دلیل یا سند گؤستمه دن ایدیعاً اندیر کی، بۇ یئر همان آذربایجان اولمالیدیر (ص ۲۴).

باشدان- آياغا گؤلونج بۇ ایدیعانی ایرلی سؤرن بۇ یازیچی سانکی کؤزلار شهرینده یاشاییر و بئله دؤشونور کی، دانیشدیغی هر سوز، هنج بیر ئؤبوتا احتیاج اولمادان و «گؤزو باغلی» شکیلده قبول اولوناجاقدیر، بیر حالدا کی، هر مکتب اوشاغی دا بیلیر کی، آذربایجانین دؤرد مۆوسیمی کامیلدیر، قیشی قیش یئرینده، یایی یایی یئرینده و یازی و گؤزو ده اؤز یئرینده دیر. اؤنون سؤراق وئردیگی جوغرافیا هنج وجهله آذربایجان ایقیمی ایله دؤز گلیمیر. بۇ کیتابی اؤخویانلار گومان ائتمه سینلر کی، بۇ اثر توی- بایرام وؤرغونو اولان محمدرضا شاهین دؤورونده یازیلپ و ایراندا ۲۵۰۰ ایل شاهلیق ایداره اؤصولوندان دانیشماق ایسته بییر. یوخ، چؤخ تعجؤیلو اولاراق کیتابین تألیف تاریخی ۱۳۷۶ (میلادی ۱۹۹۷)- جی ایلدیر. بۇ ایسه بعضی ایران تاریخچیلری نین نه قدر غرضلی اولوب، تاریخی تحریف ائتمگه چالیشمالارینی گؤستمکده دیر.

میلاددان اۇنجه ۵- جى عصردن قاباق تارىخچىلر اۇ جوّمله دن هرودوت و كتسى (Ktesiy) آلبان آدىنى چكمه ميشلر. بۇرادان نتيجه چيخارماق اۇلار كى، اۇ تارىخدن قاباق بۇ آددا دؤولت قۇرومو اۇلماميتيدير. ايسترابون اۇزو ده يازير كى، ۲۶ طايفانين هر بيرى بين اوللرده آيرى- آيرى باشچيلارى اۇلموشدور. بئله معلوم اۇلور كى، ميلاددان اۇنجه ۴ و ۵- جى عصرلره قدر آلبانيا اراضيسى «ايسكيت» دؤولتى آدى ايله مشهور اۇلان ساكا دؤولتى نين تركيبنه داخيل ايميش.

آراشديرمالارا گؤره ساكلارين ميلاددان اۇنجه ۷- جى عصردن (آلبانيا اراضيسى ايشغال اولاندان) قاباق ياشاديقلارى يئرلرده (اۇرنا آسيادا) ايندىكى قازاغستاندا هله ايندى ده آلبان آدلى طايفالارين ياشاديقلاريني گؤرمك اۇلار.

غ. غئب الله يئغه گؤره شيمالى آذربايجان ساكلارين ايشغالينا كئچمه دن اۇنجه بۇ اراضيده داغيستان ديللى طايفالار (ايندىكى آوارلارين، ساحورلارين، لزگيلرين، خيناليقلارين، قيريزليلارين و اۇدينلرين اۇلو اجدادى) ياشايرميشلار. لاكين بۇ يئرلى اتنوسلار گؤجلو تورك آخيمينا تاب گتيرمه يهر ك قافقار داغلارينا چكلميشلر. بيرينجى عصير موئيفى ايسترابون يازير كى، آلبان آدى ايله تانينان طايفالارين بير حيصه سى قديم زمانلار آتروپاتنه (ميديا داغلاريندا) ياشاميشلار. آلبان آدلى طايفالار كئچن عصرين سونلارينداك توركمنلرده، قازاقلاردا، قيرغيزلاردا و قازاقالقلاردا وار ايميش. ايران آذربايجانيندا ايندى ده «ألوان» آدلى كندلر واردير. اونا گؤره آلبان آدىنى داشى يان طايفالارين داغيستان ديللى يوخ، ذاتا تورك ديللى اۇلدوغونو قبول ائتمه لى بيك.

ايندى آرتيق معلوم اۇلموشدور كى، تاواسپارلار (تاباسارانلار) و لكلك ايندىكى لزگيلرين اجدادى ايميشلر. ايندى «تاليش» آدلانان طايفا كئچميشده «كادوس» آدلانيرميش. تاليشلار ايندى ده هر ايكي آذربايجاندا ياشاماقداديرلار. اۇنلارين بعضيلرى آستارا اطرافيندا توركلكتميشلر. بۇ پروسه اينده ده آز- چؤخ دوام ائتمكده دير.

تاتلار دا هر ايكي آذربايجاندا ياشاماقداديرلار. ماراقليدير كى تات- تاليش ديلى ايله «شكك» (شكاك) كۆردلرى نين ديلى آراسيندا چؤخلو اؤخشار سؤزلر واردير. بۇ باره ده منيم آز- چؤخ آراشديرمالاريم اۇلموشدور، آنجاق داها گئنيش تحقيقات ايشينه احتياج وار. بۇ اؤخشار كلمه لردن بير نئجه سيني (مؤوضوعدان قيراق اۇلسا دا) آشاغيدا گتيريرم:

هر اؤچ ديلده يعنى تات، تاليش و شكك كۆزدجه سينده

از= من، او= اسپى= آغ، بان= دام، كانى (خانى)= بۇلاق، دييار= آشكار، كرک= تويوق، ويرگ=

قورد، ژئن= قادين (رؤسجا ژينا و فارسجا زن).

تاتلار آذربايجاندا، خالخالدا و گيلاندا و زنجاندا (بوخارى تاريما) و قزوينده (آشاغى تاريما) و تاكستاندا و اوتاي آذربايجاندا ياشاماقداديرلار. دئديگيميز كيمي آلبانلار زمانيندان الده اولان ينگانه اثر هيمان «موسا كالان كاتلى» نين آلبان ديلينده يازديغى «آلبان تارىخى» نين ارمنيجه ترجمه سيدير. بۇ موئيف ساك دؤولتى شاهلارى و كۆر چايى نين جنوبلاريندا حؤكم سؤرن شاهلارين آدىنى چكميشدير، لاكين

کۆر چایی نین شیمالیندا حوکم سۆرن شاهلارین آدلارینی ظاهیراً بیلیمیرمیش و اونا گۆره ده آدلارینی چکمه میشدیر.

بۇرادا بۇ ایضاحی وئرمه لی بیک کی، میلاددان اۆنجه ۲-۳- جی عصرلرده یارانمیش بیرینجی آلبان سۆلاله سی کۆر چایی نین شیمالی اراضیلرینی احاطه اندیردی. بۇ سۆلاله میلادی بیرینجی عصرین اولکیرینده ندنسه (اولا بیلسین کی شیمالدان گلن تۆزک طایفالاری نین الی ایله) دنوریلیر. همان عصرده کۆرون جنوب بۆلگه لرینده «آران» آدی ایله سیساک نسلیندن اولان «آرن» آدلی بیر پادشاه حاکیمیتته کئچیر و سؤنرا کۆرون شیمالینداکی اراضی ده بۇ حۆکومتله بیرلشیر و ایکینجی آلبان سۆلاله سی تشکیل اولور. بۇ سۆلاله نین پادشاهلاری نین الیمیزده اولان آدلاری و اولنلارین حۆکم سۆردوگو دؤورلر (میلادی تاریخ اساسیندا) بۇنلاردان عیبارتدیر:

- واپاغان (۳- جو عصرین آخیرلاری و ۴- جو عصرین اولکیرلی)
- اؤرناییر، Urnayir (۴- جو عصر)
- ساتو، Sato (۴- جو عصر)
- آسای، Asay (۴- جو عصر)
- آرس و اگش، Arsvagen (۴۴۴- ۴۲۴)
- واپچه، Vaçe (۵- جی عصر)
- جوانشیر (مهرانی شاهی، ۶۸۰- ۶۳۷ یا ۶۶۹- ۶۳۶)
- وراز، تریدات (۶۹۹- ۶۶۹)

شیمالدان آلبان اراضیسینه گلن تۆزک دیللی طایفالاردان بۇنلارین آدینی چکمک اولار: هونلار، بولغارلار، ساییرلر، کنگرلر، یئچه نکلر و.س. بۇ طایفالار ایسترابونون دندیگی ۲۶ طایفا سیراسیندان دئییلدیرلر، چونکی ایسترابون میلاددان اۆنجه کی طایفالارین آدلارینی چکمیشدیر، بیر حالداکی بۇ طایفالار میلاددان سؤنرا آلبانیا یا گل میشلر.

میلادی ۲- جی عصرده یاشامیش و یازمیش اولان مؤلیف (Klavdiy Ptolemy) آلبانیا دا ۲۹ یاشایش منطقه سی و ۵ چای آدینی چکمیشدیر کی، بعضیسی بئله دیر:

- ۱- یئر آدلاریندان: سانوآ، قئلدا، آلام، باروکا، تاییلاکا و ایوبولا (İobola)
- ۲- چای آدلاریندان: آلازان (آلبانیا ایله ایبریا (گۆرجوستان) آراسیندان کئچن چای)، آرکوشت (سئساکاندا بیر چای آدیدیر)، کۆر (آلبانیانین ایچیندن آخان بیر چای).

بۇرادا بۇ ایضاحی دا وئرمه لی بیک کی، ایران یازیچیلاریندان بعضیلری مؤعین غرضلر اساسیندا کۆر چایینا «کوروش» چایی دئیشلر، بیر حالدا کی هئچ بیر تاریخی سندده بئله بیر آد یوخدور. کۆر کلمه سی تۆزکجه «بؤل» آنلامیندا دیر و باشقا بیر شکلی ده «گۆر» ایفاده سیدیر کی، «سۆزعتله آخان» معناسیندا دیر.

ايسكىت (ساك) دۆولتى

قاپاقچا ايتساره ائندىگىمىز كىمى، مىلاددان اۈنجه ۴ و ۵- جى عصرلرەدەك االبانیا اراضىسى ايسكىت يا ساك دۆولتى تىركىبىندە اىدى. االبانیا دۆولتىنى قۇران االبان طایفاسى همان ساك يا ايسكىت دىيىلن طایفا تۇپلوسونون بىر اۆيەسى اۆلۇب، اۇ دۆولت دئورىلدىكدن سۇنرا االبانیا دۆولتىنى قۇرموشدور. اۇنا گۆرە بۇ ايسكىت دىيىلن تۆرك طایفالارى و قۇردوقلارى دۆولت بارەدە بىر پارا معلوماتلارین وئرىلمەسى گرکلدىر.

دندىگىمىز ساكلار اۆلجە اورتا آسبادا (اىندىكى قازاغىستاندا) ياشايان تۆرك طایفالارى نىن عۆمومى آدى اىدى. بۇنلارا يۇنانلىلار ايسكىت (ايسكىت) و رۇسلار ايسكىف دىمىشلر. بۇ كۆچرىلر زامان- زامان غرەبە و جنوبا دۇغرو آخىشىب، واختىلە بۆتون آسپانى و اورويانىن بىر حىصەسبىنى آلاراق بۇيوك بىر قۇدرت مركزى ياراتمىشدىلار.

بۇ خالقى بىر قۇلو بىر زامان پارت اۆلكەسىنە (اىندىكى تۆركمىستانا) ھۆجوم ائدىب، اۇرادا قۇدرت تاپاراق سلوكىلرى (يۇنانلىلارى) قۇووب، اۇنلارین اىستىلاسىندا اۆلان اراضىنى بۆتونلوكلە الە كىچىرىمىشلر و ۴۸۰ ایل دوام ائندن اشكانى اىمپىراسىنى ياراتمىشلار. على اكبر دىھخدا لۇغت نامەسىندە بۇ خالق بارەدە بۇلە يازىر:

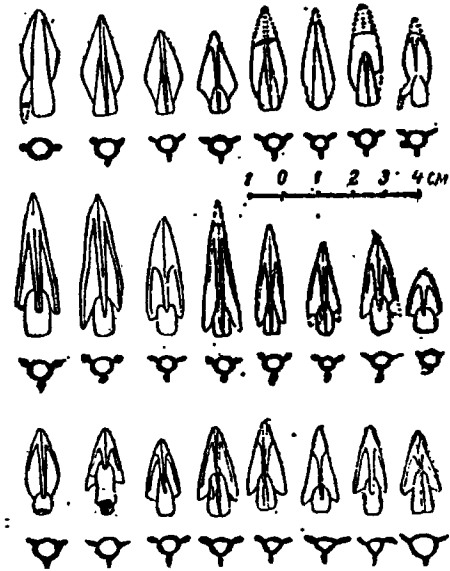
«سكالار قارىشىق (مختلط) بىر قۇومدور. كىچىمىشە اورتا آسىا و چىن تۆركوستانىندان ارال دىزىنە و اوروپادا دۇن و انوب چاپلارىنادك يايىلمىش و هر يىردە بىر آدىلە مشهور اۆلموشلار. اورتا آسبادان ايرانا گلن سكالارا ساك يا ساس دىيىلىب، داربوشون كىتەلرىندە دە ساك يارىلمىشىدىر. سكالارا بعضاً «داھە» يا «داھا» و رۇسلاردا «داخ» دا دىيىلمىشىدىر. اۇنا گۆرە اۇنلارین اىلك ياشادىقلارى يىرە «داھىستان» دا دىيىلمىشىدىر.»

شمس الدىن سامى قاموس اعلام آدىلى ائرىندە ايسكىتلىرى چۇخ نۆفوسلو بىر قىبەلە تۇپلوسو آندلاندىرىر كى، تۇزاندان چىخىب، آسپانىن شىمالىنى و اوروپانى دۆلدورموشدور و حتا قدىم فرانسىزلار، ايسلاولارا و فىن و اۇستيان و سىپىرە خالقلىرىنا شامىل اۆلموشدور. ايسكىت آدى ايسە اسكى يۇنانلىلار طرفىندن تۇران خالقلىرىنا وئرىلمىشىدىر (وارلىق، سابى ۱۰۹، ص ۲۰). فرانسىزجادا ايسكىت آدى «سيت» شكلىندە ايفادە اۆلوموشدور. ايسكىت يۇنانجا «پىالە» انلامىندادىر. بۇ خالقىن اھالىسى هر زامان اۆزلىرى اىلە پىالە گردىردىلر و اۇنا گۆرە دە يۇناندا بۇ آدىلە مشهور اۆلموشلار. هرودوت دا بۇ خالقىن مىلاددان اۈنجه ۷- جى عصرىن اۆللىرىندە قافقاز داغلارىندان كىچىب، آذربايجاندا و پارسدا امنىتى پۇزدوقلارىنى قنىد ائتمىشىدىر.

ماد پادشاهى ھۆوخشترە (كياكسار، مىلاددان اۈنجه ۶۳۳- ۵۸۵) آشور اۆلكەسىنە ھۆجوم ائدىب، اۇنلارین پايتختى «ئىنوا» شىرىنى مۆھاصىرە اۆلاركن ساكلارین ھۆجوم خىرىنى ائشىتىدىكە مۆھاصىرەدن ال چكىب، اۆلكەنى قۇروماق اۆچون قايدىب، ساكلارا ساواشا گىرمىش و لاكىن اۆرمو گۆلو ياخىنلىغىندا باش وئرن مۆھاصىرەدە مغلوب اۆلۇب، اۇنلارین آغىر شرطلىرىنى قبول ائتمگە مجبور اۆلموشدور (اۇنلارى ساكيت ساخلاماق اۆچون ۲۸ ایل اۇنلارا باج وئردى. باخىن: وارلىق، سابى ۷

ص ۲۰). ساكلار بۇ غلبه دن سونرا اۆز قارشيسيندا موقاويمت گؤستره بيلن قۆوّه گؤرمه ديكده بۇگؤنكو ايرانين سيمال- غربى يعنى آذربايجانى، كيچيك آسيانى، وان و كاپادوكيانى اله كئچيريپ آرائيق دنيزى نين ساحيلينه قدر ايريله مگه ناييل اولدولار. تورات ساكلارين بۇ آخينلارى نتيجه سينده اوزامانكى دۇنيانين نه قدر قۇرخويا دؤشدوگونو قيد اندير.

ساكلار اينجیلده ابسه «آتسكيناز» آدلانميشلار. بۇ آد ساكلارين بير تۆرك خالقى اولدوغونون ثبوتو اولاراق باشلارينا قويدوقلارى اۆجوبيز بير پاپاقلا علاقه داردير. اونا گۆره ده يونانيلار اولنارا «تيگراخانودا» (Tigraxauda) آدينى وئرميشديلر. بۇ آدى فارسجا «تيزخود» و تۆركجه «شيش پاياق» ترجمه اتميشلر، بير حالداكى ساكلاردان علاوه باشقا تۆرك طايفالارى دا بۇ نۆوع بۆركلردن ايستيفاده اندرميشلر. قازاخلار دا قديم زامانلاردان «توماك» آدلانان بئله بير كئچه شيش پاياق قۇيارميشلار. لاکين بيستون داش يازيتلاريندا اولان ساك رهبرى «سكونخا» نين پاياغى نين اوزونلوغو هاميدان آرتيقدير.

ساكلارا منسوب اولان بير باشقا وسيله ده اولنلارين اوزل اوخلاريدير. بۇ اوخ اؤجلارى «ايسكيت پئيكانى» آدى ايله مشهور اولموشدور. بۇ اوخ اؤجلاريني بعضاً ساكلارين ياشاماديقلارى، لاکين مادلارين ساكين اولدوقلارى يئرلرده ده گؤرمك مۆمكوندور. بۇرادان هرودوتون سؤزو تصديق اولونور، چونكى هرودوت دنميشدير كي، مادلار اوخ آتماغى ايسكيتلردن اؤيرنميشلر. آرکئولوژيك

ايسكيت و ماد پئيكان اؤجلارى، مينگه چئوير،

میلاددان اۆنجه ۶- جى و ۷- جى عصر

آختاريشلاردا (كۆرقانلاردا) كئچه تيكه لرى و دندبگيميز اوخ اؤجلارى نين تاپيلماسى يوخاريدا دنديكلريميزين ثبوتودور.

تاريخه گۆره ميلاددان اۆنجه ۵۳۰- جو ايلده اورتا آسيادا ساكلار (يا اولنلارين بير قولو اولان ماساگنلر) توميريس (اصلينده تومار اولماليدير) آدى بير قادين خاقانى پارس پادشاهى كۆروش ايله دؤيوشده غالب گلميش، اونون باشينى كسديرپ، قانلا دولدورولموش بير تولوغا سالميشدير.

یونانلیلار بۇ ملیکه نین آدینی **Tomiris** اولاراق قئید ائتمیشلر. بیلیریک کی، is یونان دیلینه عاید بیر شکیلچیدیر. اصلینده «تومار» اولان بۇ کلمه تۆرکجه «قیزیل بویون باغی»، «حمایل» یا بویوندان آسیلان طیلیسیم معناسیندادیر.^۱

بۇ داستانین باشقا بیر واریانتی دا وار. تومارین امری ایله بیر طشتی قان ایله (بیر روایت گۆره اونون اۆز قانی ایله) دۆلدوروب، کۆروشون کسيلمیش باشینی اونون ایچینه قۆیدورور. الی ایله باشی قانا باساراق دئییر: «دیری ایکن قان ایچمکدن دۆیمادین، ایندی اۆز قانینی ایچ، بلکه قان ایچمکدن دۆیاسان».

آرکئولوژیک آختاریشلاردان معلوم اولور کی، ایسکیتلر و ترلرلر (**Trer**) میلاددان اونجه ۷- جی و ۸- جی عصرده اونجه شیمال طرفدن (دریند یولو ایله) قافقاز داغلاریندان کئچیب، آلبانیایا گلیب، بعضیلری قالیب، بعضیلری ایسه کئچیب- گئتمیشدیر و اورادا قالانلار حۆکومت قۇرموشدولار. بۇ دۆولتین ترکیبینه اولان ان مۆهوم طایفا همان آلبان آدلانان طایفا ایدی کی، میلاددان اونجه ۴- جو عصرده ایسکیت، ساک دۆولتی داغیلدیقدان سؤنرا مین ایل عۆمور سۆرن آلبانیا دۆولتینی قۇرموشدولار.

ایندی ده کئچمیش آلبانیا اراضیسینده ساکلارین نیشانه لرینی داشی یان تۆپۆنملره راست گلمک اولار. اؤ جۆمله دن بیرینجی عصر مۆکیفی ایسترابون ساکاسنا (**Sakasena**) ایالتی نین آدینی چکیر. آلبان تاریخچیسى موسا کالان کاتلی نین یازدیغیندان معلوم اولور کی، ساکاسنا ایندیکی گنجه بۆلگه سیدیر (غ. غئیب الله یئف، ص ۱۶۱).

ایکینجی عصر مۆکیفی فلاوی آریان (**Flaviy Arrian**) یازیر کی، ساکاسنلر و آلبانلار پارس اوردوسونون ترکیبینه (ساغ جینا خدا) اسکندر قارشى دۆیوشلرده ایشتیراک ائدیردیلر. ساک آدینی داشی یان باشقا بیر تۆپۆنیم ده سیساکان یا زنگه زوردور کی، بیر حیصه سی ایندیکی ارمنیستانین ترکیبینه دیر. بۇرادا یاشایان ساکلار تاریخی ادبیاتدا «سیساک» آدلانمیشلار. سیساکان قدیمده (اورتا عصرلرین اوللرینده) آلبانیا تاریخینده بۆیوک رۆل اوینامیشدیر، چۆنکی بۇرانین اۆزونون مۆستقیل شاهلار سۆلاله سی اولموشدور. ارمنی تاریخچیلری حاقسیز اولاراق بۇرانى ارمنی ایالتی تانییب و شاهلارینی دا اۆز لرینه منسوب ائتمیشلر، بیر حالدا کی، ساک تۆپۆنیمی اۆرانین تۆرک منشألی اولدوغونو گۆستیریر. اگر اؤرا ارمنی منشألی اولسایدی، اۆرانین پادشاهینا «آران شاه» دئیلمزدی. تاریخه گۆره ارمنیلر میلادی ۸- جی عصر دن یعنی آلبان کلیساسی عرب خلیفه سی نین امری ایله ارمنی کلیساسینا تابع اولدوقدان سؤنرا اؤرایا گلمیشدیلر. بیر حالدا کی، ارمنیلر بۇرایا سیساکان یوخ، ذاتاً «سیونی» (**Syuni**) دئییرلر کی، اؤرارتو دیلینجه «سی» طایفاسی نین آدی ایله «اونی» شکیلچیسى نین بیرلشمه سیدیر.

تاسۆفلودور کی، سیساک سۆلالهسی نین «آرن» دن سۆنراکی حۆکمدارلاری نین آدلاری معلوم اولمامیشدیر. آرن (آران) ایسه میلادی ۱- جی عصرده کۆردن جنوبداکی شمالی آذربایجان اراضیسینده حاکیمیت تاپان و سیساک نسلیندن اولان بیر حۆکمرانین آدیدیر. لاکین گۆرونور کی، بۇ سۆلاله نین حاکیمیتی میلادی ۴- جو عصر دن بویانا کئچمیشدی. میلادی ۴۵۱- جی ایلهده ساسانیلره قارشى باش وئرن عوصیاندا ایشتیراک ائدن آلبان حاکیمی «واهان» دا همان سۆلاله دن ایمیش. تاریخه گۆره میلادی ۴- جو عصرده سیساکان اهالیسی ده آلبانلارلا بیرلیکده مسیحیتی قبول ائتمیشلر (غیب الله یئف، ص ۱۶۵).

غیب الله یئف یازیر کی، بۇ سۆلاله نین نۆماینده لری (اۆیه لری) «ساکلی» لقبینی داشی بیردی لار. بۇ آد عرب قاینقلاریندا «سهل» شکلینده گتیریلیمیشدیر. اؤ یازیر کی، سیساک یا سهل سۆلاله سی نین ان مشهور نۆماینده سی همان «سهل بن سونباط» ایدی. اؤ، بابکی توتوب عربلره (افشینه) وئرمیشدی. اونون قالاسی همان شکى قالاسی ایدی.

شیمالی آذربایجان عربلر طرفیندن ایشغال اولدوقدان سۆنرا سیساکانین مسیحی حاکیملری عربلر طرفیندن «ملیک» آدلانردیلار. سهل بن سونباط دا بیر «ملیک» ایدی (دده قورقود داستانلاریندا دا «شۆکلۆ ملیک» آدینی گۆروروک، اولای بیلسین کی، بۇ، «شکیلی ملیک» سۆزونون دیشیک فۆرمودور). دئدیگیمیز کی، سیساک سۆلاله سیندن اولان آلبان شاهلارینا (بیرینجی عصرین اورتالاریندان) آران شاه دئییلردی (بۇ شاهلار سیساک نسلیندن ایدیلر).

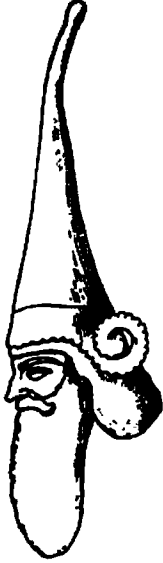
بۇ سۆلاله میلادی ۶- جی عصرده مهرانیلرین الی ایله دنوریلدی. غیب الله یئف یازیر کی، مهرانی سۆلاله سی اصلینده ایران تۆرپاغیندان آلبانیا گلمیشدیلر. میلادان اۆنجه ۷- جی عصرده یارانمیش ساک ایمپریاسی شمالی آذربایجان ایله ارمنیستان اراضیسینی احاطه ائدیرمیش. سیساکان ایسه آلبان شاهلیغی داخلینده مؤستقیل خاندانی اولان بیر ایالت ایدی. اولنار مسیحیته کئچدیکدن سۆنرا «اینجیل» ده اولان آدلاردان ایستیفاده ائدیردیلر ده، سۆلاله نین بعضی شاهلاری نین آدی تۆرکجه دیر. مثلاً «پساک» (بی: شاهزاده نین آدی + ساک)، واساک (تۆرک طایفالاریندا چۆخ ایشلنن بیر آد)، آندوک (۵- جی عصرده سیساکان حاکیمی نین آدیدیر)، قدیخون (Qdixon) (۵- جی عصرده سیساکاندا شخص آدیدیر)، سونباط (عرب قاینقلاریندا «سهل بن سونباط»، ۹- جو عصر).

شیش پاقلی سکالار، پرسپولیسده

داش قاپار تماسی، میلادان اۆنجه ۶- جی عصر

دئمه لی بیک کی، سیساک یا سیون

سکالارین رهبری ساکونخا،
میلاددان اۆنجه ۶- جی عصر

- دوامی وار.

کلمه لرینده گلن «سی» بیر طابقا آدیدیر و «سی» سؤلاله سی نین حاکیم لری مین ایلدن چؤخ سیساکاندا حاکیمیتده اولموشلار و ۹- جو عصرده چین تۆرکلریندن اولان «اۆربیلیانلار» (Orbelianlar) سؤلاله سی طرفیندن عوض اولدولار.

مقاله میزین سؤنوندا بۇ نۆکتیه ایشاره اندک کی، ساکلار آلبانیایا گلن ایلك تۆرکلر دئییلدیلر. اؤنلاردان قاباق دا آلبانیادا تۆرک سؤیلو طایفالار وار ایدی، او جۆمله دن میلاددان اۆنجه بیرینجی سن ایلیکده ماننلار، مادایلار (مادلار)، کاسلار. بونلاری بینادان یئرلی خالقلار سایماق اولار، چۆنکی میلاددان اۆنجه ۳- جو مین ایلیکدن معلوم اولان قوتتیلرین، لؤلویبیلرین، سؤیلرین و کاسلارین وارینلری کیمی تاریخ صحنه سینه چیخمیشدیلار.

بۇ ایضاحی وئرمک لازیمدیر کی، غیب الله بئفیس بۇ ایدیعاسی کی، «مهرانی سؤلاله سی ایراندا آلبانیایا گلیمشیدیلر» سهودیر. چۆنکی آذربایجان تاریخینه گۆره بۇ سؤلاله آلبانیانین قاردمانی طایفاسینداندیر و بۇ طایفا دا آلبانیانین اصلی و ان قدیم طایفالاریندان اولوب و اورانین اسکی ساکینلریندن ساییلار.

قایناقلار:

- ۱- آذربایجان تاریخی، علملر آکادمیاسی، فارسچایا چئورن: اسحاق بیات، تبریز ۱۳۶۰
- ۲- غ. غیب الله بئفیس، آذربایجان تۆرکلری نین تشکولو تاریخیندن، باکی ۱۹۹۴
- ۳- علی اکبر دهخدا، لغت نامه
- ۴- ای. م. دیاکونوف، ماد تاریخی، مۆسکو ۱۹۵۶
- ۵- میر هدایت حصاری، وارلیق درگیسنی، سای ۱۰۹ و ۱۱۶

قرآن - كرىم دە تۇرپاق و اۋنون قدير - قىمتى حاقيندا

نابات عسكرۋوا

آذربايجان دؤولت اىقتىصاد اۋنيورسيتتى نين موعلىمى

تۇرپاق وارسا، بيز وارىق،

تۇرپاق يۇخسا تار - ماريق!

آقرار ساحه اينسانلارين تا قديمدا مسغول اولدۇغو و اۋنلارين ياشايىشى تا مۇن ائدن عىننه وى ايستىحصال ساحه سىدير. اۋنون جمعىتىن اىقتىصادى حياتىندا عوضىز رولو و اهمتى قرآن - كرىم دە اۋز درين و مۇفصل عكسىسى تاپمىشىدير. بۇرادا آقرار ساحه نين اساسىي تشكىل ائدن و باشلىجا ايستىحصال واسيطهسى اۋلان تۇرپاق حاقيندا قديم دۇنيا مۇتفكىرلريندن خىبلى فرقىل يۇكسك عدالت و ھۇمانىستلىكى اۋزۈندە تجسۇم ائتديرن قىمتلى كلاملار تشبىت اولونمۇشودور. شله كى. اسلام دۇنياسىندا تۇرپاق و اۋندان ايستيفاده اولونماسى مسأله سىنه اولدوقجا ضرورى، تۇخونولمار و مۇقدس بير نعمت كىمى ناخىلير. تۇرپاق بير طرفدن اولو يارادانين مۇلكىتى كىمى قبول ائدىلير. چۇنكى آل - عمران سۇرهسى نين ۱۰۹ - جو آيه سىنده دئىيلير: «گۇبىلر ده و يىرلر ده نه وارسا، ھامبىسى آللاھا مخصوصدور». ديگر طرفدن ايسه اينسانلارين تمناسىز ايستيفاده سىنه وئريلن تۇرپاق اۋزىرىنده تصروفات اۋبىئكتى كىمى صاحىب اولمايرىنسىلر موعىنلشديرلير.

دئمەلى، مۇطلق معنادا تۇرپاق آللاھىندىر. لاكىن صاحىبلىگىنه، ايستيفاده و سرانجام وئرمە سىنه گۇره تۇرپاق نىسى معنادا مۇلكىت اۋبىئكتىنه چئوريلدى «و آللاھ كى، سىزىن اۋچون يىر اۋزونو دۇشەدى، گۇيو ايسه تاوان ياراتدى، گۇيدن ياغمۇر ائندىر» و اۋنون واسيطه سىله سىزه مۇختلىف مشوہلردن رۇزىلر يئتتىشىردى، و سىز بۇنو بىلدىگىنىز حسدا آللاھا شرىك قايىل اولمايىن»^۱ (بفره سۇرهسى، ۲۲ - جى آيه).

تۇرپاق و اۋندان ايستيفاده، اۋنون اينسان حياتى، داورانىشى و فعاليتىنده اۋينادىغى مۇستىنا رول «قرآن - كرىم» نين چۇخ سايلى سۇرهلرى نين آيهلرىنده چۇخ مۇبارك شكىلده شرح ائدىلمىشىدير. بۇ آيهلر ده يىر اۋزونو: فيراوان ياشايىش نامىنه مین - بير ئروتله دۇشنىلمەسى، سۇنبوللرى نىل - نىل اولوب كۇنۇللرى اۋحشايان دىلى بيتكى زمىلرى نين، مین - بركىتى تۆكنمىز تارلالارین، مشوہلرله دۇلو بۇداقلارى سۇرپاغا سجدە ائدن بۇل بهرەلى باغلارین يارادىلماسى... اۋنلارین اينسانلارین سرانجامىنا

۱ - اَلَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ فَرَاشًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أُنْدَادًا وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ.

تەمناسىز و ئىرىلمەسى گۈستىرلىرى. بۇ بار دە اعراف سۈرەسى نىن ۱۰- جو آيەسىندە اينسانلارا دئىيلىر:
«سىزى پىر اۆزۈندە يىرلىشىدىرىدىك و اوزادا سىزىن اۆچۈن دولاناجاق واسىطەلىرى قويدوق (هر
شئىدن اۇنچە تۇرپاق - ن. ا. آ،) آنجاج نە قدر آزدىر سىزىن شۆكۈرلىرىنىز».

تۇرپاغىن مۇقدىسلىكى اينسان حياتى نىن ازلى و آخىرت مەكانىنا چئورلىمەسى، اۇنون ثروت و
نعمتىن اىلكىن عامىلى كىمى «اينسانلار نىن اناسى اۆلمەسى» اىلە باغلىدىر. حضرت پىغمبەر (ص)
تۇرپاغى اينسانىن اناسى، اينسانى ايسە اۇنون اناسى اۆلەندىرمىشىدىر. «قرآن - كرىم» نىن بۇ ايدىعاسى
مۇدىرىك مۇتفەكىرلىرىن ائىرلىرىندە مۇتمادى اۇلاراق درىن عكسىنى تايمىش، XVII عىردە ايسە
اينگىلترەدە كلاسىك سىياسى اىقتىسادياتىن بانىسى وىلىام پىتىن نىن «امك ثروتىن اناسى و فەعال
پرىنسىپى، تۇرپاق ايسە اناسىدىر» مشهور كلامى نىن يارانماسىنا سبب اۆلمۇشودور.

«قرآن - كرىم» دە دئىيلىدىكى كىمى هر شئىن قىمتى اۇندان نىچە اىستىفادە اۆلۈنمەسىندە اۆزۈنۈ
گۈستىرىر. بۇ مەنادا تۇرپاق ساحەلىرى نىن ئىمرەلى اىستىفادە ائىدىلمەسى، اۇنلار نىن يارارلى وضعىتە
سالىنمەسى، اۆلە ائىدىلن محصولون راضىلاشمايا گۆرە عدالتلى بۇلگۈسۈ تۇرپاغا قدىر - قىمتىنى
تأمىن ائىدن عامىللىرىدىر. اۇنا گۆرە دە ايسلامدا هر قارىچ تۇرپاغا ثروت منبى كىمى باخلىر، مۇنەبىت
تۇرپاقلار نە قدر چۆخ اۆلسا دا بئىلە، يارارسىز تۇرپاق ساحەلىرى نىن دە ايسسحصال دۇۋرىەسىيە
جلب ائىدىلمەسى ضرۇرلىكى قئىد ائىدىلىر. «يارارسىز تۇرپاقلار نىن» يارارلى وضعىتە سالىنمەسى
چۆخ يۆكسك قىمتلندىرلىر، چۆنكى اۆلۈ يارادانىن يانىدا يارارسىز هئچ نە بوخودور.

يارارسىز تۇرپاغى يارارلى وضعىتە سالان، تۇرپاغىن اصل مۇلكىتچىسىدىر. بئىلە مۇلكىتچى
تۇرپاغىن محصولدارلىق، يارارلىلىق و سۇۋارىلما وضعىتىنى، محصولدارلىغىنى، خۇصۇصاً تۆكنن
ثروت ياتاغى اۆلمەسىنى دايم نىظردە تۇتاراق اۇندان ئىمرەلى اىستىفادە اۆلۈنمەسىنى دىققت مەركىزىندە
ساخلاير. درك ائىدىر كى، تۇرپاق مىشلى - برابرلى اۆلمەيان دولاناجاق منبى كىمى آلاھىن
بختىشىدىر، اۇنون مۇنەبىتلىكى نىن قۇرۇنوب - ساخلا نىمەسى هم اينسانىن اۆزۈنۈن خىرىنەدىر، هم
دە يارادانا خۇش گندىر. «ئىمىز (تۇرپاغى مۇنەبىت) بىر مەلكىتىن بىتكىلىرى رىبى نىن ايدىلە (بۇل،
واختىندا) چىخار پىس (تۇرپاغى مۇنەبىت اۆلمەيان) بىر مەلكىتىن بىتكىلىرى ايسە يالنىز چۆخ
چىتىلىكلە، اۆزۈدە آز يىتىش»^۱ (اعراف سۈرەسى، ۵۸ - جى آيە). تۇرپاغى اكىب - بىجىردىكچە اۇنون
قىدا مادەلىرى بىتكىلر طرفىندن نىمەسنىلەر، محصولدارلىق گندىكچە آزالماغا باشلاير. طبعىتىن و
اينسانىن فەعالىتە اۇنون مۇنەبىتلىكى مۇتمادى صورتدە برپا اۆلۈنور. بۇ حال حدىد سۈرەسى نىن ۱۷ -
جى آيەسىندە بئىلە ايفادە اۆلۈنور كى: «آللە تۇرپاغا اۆلدۈكدن سۇنرا تزدن جان وئىر»^۲، يعنى
اۇنون قىدا مادەلىرە زنگىنلىشمەسى سايەسىندە محصولدارلىغى گندىكچە يۆكسلىر.

مەلۇمدور كى، مۇعەن سببلر اۆزۈندن تۇرپاق مۇلكىتچىلىرى نىن بىر قىسمى اۆز تۇرپاغىنى
بىجىرمك ايمەكانىنا مالىك اۆلمور. بئىلە شرايطدە ايسلام اىقتىسادى پرىنسىپلىرىنە گۆرە تۇرپاغىن
اىجارەيە وئىرىلمەسى مقبول حساب اۆلۈنور. آخى، آللە اۇنو محصول وئىرمك اۆچۈن يارادىپ.

۱ - وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ قَلِيلًا مَا تَشْكُرُونَ.

۲ - وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ يَأْذُنَ رَبِّهِ وَالَّذِي خَبثَ لَا يَخْرُجُ إِلَّا نَكْدًا كَذَلِكِ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ
يَشْكُرُونَ.

۳ - اَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحْسِبُ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا قَدْ بَيَّنَّا لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ.

بۇزادا ايكي مۆھۆم شرط نظره آليئير: بيرينجيسى، گرگ تۇرپاغين كۆنكرت صاحبيى اولسون؛ ايكينجيسى، قارشيليقلى راضيلاشما و آنالاشما اولسون. هر ايكي شراييطده قارشيليقلى فايدالانما پرينسيپى اساس گۆتۆرولور. اگر طرفلرين ايكيسى ده بئله شراييطدن فايدالانمازسا، اۇندا ايجاره مقبول اولونمور. طرفلرين بير- بيريندن فايدالانا بيله جك ايمكانلارنى نين محدود و يا يۇخلوغونو اولجهدن بيلهرك ايجاره مۇناسيبتينه گيرمه سينه ايسلامدا يول وئرلمير. چۆنكى بۇ، ايمكانسيزليقدان سوء- ايستيفاده ائتمكدير. بۇ بارهده نساء سۇره سينين ۲۹- جو آيه سينده دئيبليز: «قارشيليقلى راضيليقلا ائديلن آليش - وئريش مۇستئنا اولماقلا، بير - بيرينيزين ماللاريني حاقسيز بهانه لرله يئمەين...». بۇنونلا ياناشى اۇنو دا قئيد ائتمك لازيمدير كى، ايجاره اويشكتيندن ياخشى ايستيفاده اولونماسا دا، اۇنون حاقى اۇدئيلمەليدير. اۇنا گۆره كى بۇ، هم مۇقاييله نين شرطيندن ايرلى گلير، هم ده سويشكتين تصرؤفاتچيلق باجارىغى و قابيلىتىندن آسيليدير. بۇنا ايسه صاحبيكارلىق ائتمك ايستهين هر بير شخص اۇزؤ نايل اولماغا چاليماليدير. رعد سۇره سى نين ۸ - جى آيه سينده دئيبليديكى كيمي «هئىچ كسبن ايستعدادى، قابيلىتى اۇز - اۇزؤنه آرتيب - اسكيلمز»^۲.

بۇنونلا ياناشى ايسلامدا اكينچيه تۇوصيه اولونور كى، واختين و زحمتين هدر گئتمه سين دئيه «يلمه ديگين بير شئين آردنجا گئتمه (باجارمادىغين بير ايش گۆزمە...) چۆنكى «حئوان حئوانليعى ايله اۇز (منفعتيني) بيبلي، اۇنا ضرر گئيرن بير ايشى گۆرمز»^۳ (فرقان سۇره سى، ۴۴- جو آيه). دئمەلى، اكينچى تۇرياغى ائله بئجرمك باجارىغينا قابيل اولماليدير كى، آلدە ائديلن محصولا گۆزه هم اۇنون اۇزؤ، هم ده تۇرپاق راضى قالسين...

بئله ليكله، ايجاره و اۇنونلا باغلى ايقئيصادى مۇناسيبتلر تۇرپاق ساحه لريندن ئمره لى ايستيفاده ده و قارشيليقلى فايدالانما پريسنسپى اساسيندا باش وئرير. بۇ زامان آقرار ساحه محصوللارى ايستحصاليني ايستيمؤللاشديرماق اۆچون امگين عدالتلى اۇدئيسى مۆھۆم اهميت كسب ائدير. بۇ باخيمدان آلاھ تعالا اينسانا تۇوصيه ائدير: «اينسانلارين هئىچ بير شئيده حاقيني اكسيلمه يين» (آداملارين ماللارنى نين دئيريني آشاغى سالماين، هر كسبن حاقى نه ايسه، اۇنو دا وئر).

«فرآن - كريم» ده تۇرپاقدا ياراديلان مادى نعمتلرين ئمره لى ايستهلاكى، اۇنلارين قناعتلى ايستيفاده اولونماسى مسأله لريندن گئنيش بحث ائدن چؤخ سايلى آيه لر ده واردير. مثلاً، انعام سۇره سى نين ۱۴۱- جى آيه سينده دئيبليز كى، «يئتئسديريلن ايستهلاك نعمتلرى نين قدير - قيمتيني بيلين، اۇنلارى ايسراف ائتمه يين. آلاھ ايسراف ائدنلرى سؤمز»^۴. چۆنكى ايسرافچيلق محصولون

۱ - يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَاْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا.

۲ - اللَّهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنثَىٰ وَمَا تَغِيصُ الْأَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ.

۳ - أَمْ تَحْسَبُ أَنْ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَفْقَهُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا.

۴ - وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَعُغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْثَرًا وَالزَّيْتُونَ وَالرِّمَانَ مُتَشَابِهًا وَعُغَيْرَ مُتَشَابِهٍ كُلُّوا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ.

باھا باشا گلەسىنە سەبب اۆلور، تەرەلى اىستىھسال ياراتماغا ايمكان وثرمير، كند امك چيلرينده مۆفلىسلشمە ناراحاتلىغى دۇغۇرور؛ هر كس اىستەير كى، اۆنون محصولو آز خىرجلە باشا گلەسىن. بۆنون اۆجون اىستىھسالچيلار آراسيندا ساغلام رقابت طبعيدير.

«قرآن- كرىم» دە تۇرپاق مۇناسىبتلىرى سىستىمىندە وثرگىلرين دە رۆلونا مۆستىنا اهمىت وثريلير. ايسلام اۆلكەلرينده دۆزگون وثرگى حدى نىن مۆعنى اندىلمە سى دايم دىقت مركزينده ساخلانيلير، چۆنكى اۆنون حدى نىن محصول اىستىھسالچيلارنى نىن منافعينه اۇيغونلاشديريلماسى و آشاغى اۆلماسى تۇرپاقدان اىستىفاده ثمره ليگىنى يۆكسلىتمگە ايمكان وثرير. بۇ ايسە هر قارىچ تۇرپاغىن اكىن دۇوريەسىنە جلب اندىلمەسىنە، اۆندان يۆكسك محصول آلدە اۆلونماسىنا هوسلنديرير؛ هم مۆلكىتچيلرين، هم دە دۇولتىن داھا چۇخ فايدا گۆتۆرمەسىنە سەبب اۆلور. چۆنكى مۆلكىتچىسى وارلى اۆلان دۇولت دە وارلى اۆلور.

وثرگىلر هم آيرى- آيرى رگيۇنلار، هم دە تۇرپاقلارين طبعى- اىقتىصادى عامىللىرى، يعنى اۆنون طبعى و اىقتىصادى مۆنبىتلىگى، ساتىش بازارلارينا گۆره مكانجا يىرلشمە مۇوقعى، سۇوارما تاميناتى، گۆنشىلى و ياخۇد ياغمۇرلو گۆنلرى نىن آز و يا چۇخ اۆلماسى، يۆكسك گليرلى محصول و نرن بىتكى نۇوعلرينە يارارلىلىغى و ساير عامىللىر مۆمكۆن قدر تام نظره آلىنمافلا چۇخ فرقلى مۆعنى اندىلير. هله واخىنلە ايمام على (ع) ين فرمانلاريندان بىرىندە وثرگى يىغانلارا گۆستريش وثرىلمىسدير كى، كندىليرىن ايمكانلارى جىدى نظره آلىنسىن. اگر وثرگى كندلى نىن مادى ايمكانىنى آلبىدن آيرىسا، اۇندا اىستىھسالى داوام ائتديرىمك اۆجون اۆنون وسايطى اۆلماز. بۇ، قرآن- كرىمىن داھا اۇمانىست و عدالتلى كلاملارنى، هم دە وثرگىلرين يۆكسك اىستىموللاشديرىجى رۆلونو عكس ائتديرير.

قرآن- كرىم دە عكس ائتديرىلن بۇ يۆكسك دىرلى ايدىئالارين ايسلام اۆلكەلرينده تۇرپاغا قاىغى نىن گۆجلندىرىلمەسىندە داھا مۆكمل نظره آلىنماسى بۇ گۆن دە چۇخ اۆنملىدير. اىقتىصادجى عالم- شاعير اۆدر قياسلى نىن سۆزلرلە دىسك:

اىستەسن بول اۆلسون سۆفردە چۆرك،

تۇرپاغىن قدرىنى بىلەسن گرگ،

تۇرپاقدىر اۆلكە نىن ثروتى، وارى،

امكدير، زحمتدير اۆنون آچارى.

اۋرتوقرافى چالشمالارى و دىلېمىزىن اينكىشافى

ابراهيم رفر

اۋرتوقرافى قايدالاريمىزى داھا دا دىقىلشدىرمك اۋچون و حۋصوصى ايله آلىنما كلمەلر و جۇغرافىيائى اۇدلار يازىلىنىنا عايىد قرار قبول ائلمەك اۋچون ياحىن گلەجكده بىر تۇپلانتى قۇرولاجاغى حاقىدا وارلىقدا و باشقا مطبوعات واسيطەلرېندە بىلگى و نۇرمىشدىك. بۇ تۇپلانتى اۋچون حاصىرلىق ايشلرى نېن بىر بۇلومو اۋلاراق سۇن هفتەلردە بعضى يازىچىلار بىر اىستىراكى ايله وارلىغىن دىقتىرىندە اۇرديچىل گۇرۇشلر كىچىرىلدى. بۇ گۇرۇشلردە اطرافلى مۇذاكىرەلەر گىتدى و اىشتىراك ائندىن حۇرمەتلى يازىچىلار بىر تۇپلانتى تىكلېفى اساسىندا تۇپلانتى نېن، تىلمەن، بىر قدر داھا حاصىرلىقلى شىكىلدە كىچىرىلەجگى مصلحت گۇرۇلدو. اۋزلىكلە فېكىر و نۇرلدى كى، تىكلېمىلرېن تۇپلانمىسى و اراشدىرىلمىسى اۋچون داھا گىنىش فېكىر مۇبادىلەسىنە احتىياج وار. بىز ياخىن گلەجكده، يىنە دە مطبوعات واسيطەسىلە تۇپلانتى نېن نە زامان و ھاردا كىچىرىلەجگى بارەدە دىقق بىلگى و نۇرەجىگىك. بۇ سايمىزدا سۇمونو اۋرتوقرافى تۇپلانتىسى نېن آلدىغى قرارلار بىر داھا اۋخوجولار بىر دىققىنە چاتدىرماغى مصلحت گۇرۇدو و بۇرادا بىر داھا حۇرمەتلى قىلمداشلار بىر و اۋخوجولار بىر داھا رىحا ائدىرىك كى، ايملا قايدالارى دىقىلشدىرمك مسألەسى ايله باغلى فېكىرلرېن يازىلى اۋلاراق بىزە چاتدىرسىنلار.

بۇرادا بۇ «دىقىلشدىرمك» سۇزونو بىر قدر دىقىلشدىرمك دە ضرورى مسألەلردىدېر. بىر ھەر زامان تۇكىد ائتمىشك كى، يىنى قىلم تىجۇبەلرې يىنى ايملا دۇزلىستلرېن اىجاب ائدىر. بۇ اۋ دىمكىد كى، ياراتدىغىمىز اۋرتوقرافى بىناسى بىر اۋررىندە، داھا راحاتلىقلى و ياراتىقلى اۋلسون دىبە، داھا اىنچە سۇسلىمەلر اۋپارمىلىق و اۋندا يىنى جىھازلار قۇراشدىرمالىق. باشقا سۆزلە ھىچ وخت اۋ بىنانى بىخىت، يىنىدىن بىنا تىكمەك فېكىرىندە دىبىلىك، جۇنكى حاصىركى بىنا گىنىش اراشدىرمالار بىر، فېكىر مۇبادىلەلرېن و رۇى يۇخلامالار بىر نىجەسى اۋلاراق، ھم دە اغير ايش و امك حسابىنا تىكىلمىتىدېر و تۇپلومسال دۆستونچە اساسىدا ياراتدىغىنا گۇرە منطىقى ماھىت داشىبېر.

جسارتلە دىمك اۋلار كى، سۇن اىكى اۋرتوقرافى تۇپلانمىسى اۋلكەمىزىن تارىخىندە دىلچىلىك ساحەسىدە ايارىلمىش اۋلان ان علمى و تىخۋوصى كۇنفرانسالردان سايلماقدا دېر. يىنە دە حىسارتلە دىمك اۋلار كى، حىتا اۋلكەمىزىن رىسمى دىلى سايلان فارس دىلى نېن ايملا قايدالارى ساھمانا سالماق اۋچون بۇ كىمى ايش گۇرۇلمەمىتىدېر و اۋ ساحەدە بىلە بىر علمى كۇنفرانسا كىسكىلىكلە احتىياج وار.

بۇ اۋزدىن بىز اىكتر يازىچى امكداشلار بىر و اۋخوجولار بىر فېكىرىنە قاتىلاراق، بۇ مۇحتىش اۋرتوقرافى بىناسى اساس گۇتوروب، اۋندا داھا اىنچە دىقىلستىرمەلر اۋپارماغى ان منطىقى يۇل حساب ائدىرىك. اۋرتادا اۋلان جىتىلىكلەر اۋرتوقرافى قايدالار بىر عايىد دىبىل، بۇ ظاهىرى جىتىلىكلەر، اۋ قايدالارى اۋىرنىمك و تىطىق ائتمك اۋغروندا اۋپارمىلان امك و رحىملىرېن چاتىشمازلىغىندا اىرلى گىلېر. بۇ مسألە اۋرادان ايدىن اۋلور كى، اۋرتوقرافى قايدالار بىر اۋغونلاشمايان يا اۋغونلاشماق اىستەمە بىر بعضى دۇستلار بىر اۋز يازىلار بىر اىچىندە «سىستىم» اۋنلايشى گۇرونمور. يىنى بۇ عزىز دۇستلار بىر بعضىسى بىر صحىفەدە ايشلىدىگى بىر يازى طرزىنى باشقا كى صحىفەدە نىفۇس ائدىرلر. بىر قايدالار بىر تىطىق ائتمك اۋغروندا كىفايت قدر امك صرف ائلمەمىرىكسە، اۋ زامان ياراتدىغىمىز ھەر باشقا قايدا- قانون تۇپلوسو دا ھىمىن مۇشكوللرە و داھا بۇيوك مۇشكوللرە اۋغرايماقدا دېر.

سۇن اۋلاراق بۇنو دا قىئد ائتمگى ضرورى گۇروروك كى، اۋرتوقرافى قايدالارى بىر اۋىلچە، شىخىسى ماراق يا خۇد دا تىصۇب اۋنلايشى دىبىل. اۋرتوقرافى قايدالارى دىلېن فۇنولۇزى، صرف و نحو قايدالارى ايله علاقەدە اراشدىرىلېر، تىبىت ائدىلېر و دىلېمىزىن اينكىشافىنا تىمىل حاصىرلايان عامىلردىن بىرىدېر.

تورک دیلی یازی قوراللاری

اورتوقرافى سمينارى نین آلدیغى قرارلارین آنا خطلری

دۆزگون یازی	یانلیش یازی
۱ گۆزله بیرم، گۆره جک، ابسته میشم	گۆزله بیرم، گۆره جهک، ایسته میشم
۲ دلی، گلکمک، وئرمم	دهلی، گهلمهک، وئرمه رم
۳ گۆزل، چۆرک، دیرک، الجک	گۆزل، چۆرهک، دیرهک، الجهک
۴ گۆرنیم، گلنیم	گۆره نیم، گله نیم
۵ تبریزدم، بو شهردم	تبریزده نم، بو شهرده نم
۶ گۆرمه میشم، گۆتورمه میشم، گلسه یدی	گۆرم میشم، گۆتورم میشم، گلسیدی
۷ یار بیزه قوناق گله جک.	یار بیزه قوناق گلجک.
۸ بیلهرک، گلهرک	بیلرک، گلرک
۹ ددم، اؤنرگه م، وظیفه ن	ددم، اؤنرگم، وظیفن
۱۰ اؤلکه	ؤلکه، ئؤلکه
۱۱ ائل، ائو، ائتمک	ئل، ئو، ئتمک
۱۲ ایضاح، ایلان، ایکی	یضاح، یلان، یکی
۱۳ گل چۆرک بی	گل چۆرک یه، گل چۆرک یه
۱۴ گئجه، گئدر، دئدیم	گجه، گدر، ددیم
۱۵ انرزی، الکتریک، المنت	انئرزی، ائلکتریک، ائلمنت
۱۶ اتیک، سیتامبر، اپدمی	اتنیک، سیتامبر، اپیدمی
۱۷ احسان، اعتماد، اختیار	انحسان، انعتیما، ائعتیار
۱۸ سحر، علم، عشق	سحر، علم، عشق
۱۹ تسبیح، پشواز	تسبح، پشواز
۲۰ مهربان، مهتر	مهربان، منهتر
۲۱ مثیل، قئید، شئی، نئی، یشکۆن	میل، قید، شی، نی، یشکۆن
۲۲ سالماق، سون، ساققال	صالماق، صون، صاققال
۲۳ ترلان، تۆیوق، اوتاق، تۆی	طرلان، طۆیوق، اوطاق، طۆی

دۆزگون يازى	يانلىش يازى
۲۴ ماھنى، ھىيوا، شئە	ماھنى، ھىيوا، شئح
۲۵ ايىدە، گۇيرچىن، گۇي	ايگدە، گۇگرچىن، گۇك
۲۶ دىيرمان، دئىيل، دىيشمك	دگيرمان، دگيل، دگيشمك
۲۷ آبرى، آيلنجە	اگرى، اگلنجە
۲۸ گلەجگم، چۇزگيم، گۇينگين، الجگيم	گلەجيم، چۇرەييم، كۇينەيىن، الجەييم
۲۹ گۇرونوگو	گۇرونديوو
۳۰ دمۇكراسى، دۇكتور	دمۇقراسى، دۇقتور
۳۱ غم، غۇصە، غريب	قم، قۇصە، قريب
۳۲ دۇلت، شۇوكت، دۇوران	دۇلت، شۇوكت، دۇوران
۳۳ چاققال، انششك، دۇققوز	چاققال، انشك، دۇققوز
۳۴ عمە، عطار، حيصە، حاقيندا	عممە، عططار، حييصصە، حاققيندا
۳۵ مثلاً، قىصدأ، سهوأ	مثلن، قىصدن، سهون
۳۶ دانىشگاھ، آگاھى	دانىشقاھ، آقاھى
۳۷ خىياوان، رياضى، سياست	خىياوان، رياضى، سياست
۳۸ اسپورت، ايستالين، ايستانسيا	اسپورت، استالين، استانسيا
۳۹ منشأ، مبدأ، ملجأ	منشە، مبدە، ملجە
۴۰ مؤمين، رؤيا	مۇئمىن، رۇءيا
۴۱ اينشا، ايملا، اجرا	اينشا، ايملاء، اجرا
۴۲ جۇرات، ھنىأت	جۇرئت، ھىئت، ھىأت
۴۳ مانۇ، شۇتون، رۇوف	ماو، شۇتون، رۇوف
۴۴ رىيس، جرايد، كاينات	رئيس، جرائيد، كاينات
۴۵ مۇكئيف، مۇئير، مۇسس	مۇلف، مۇئر، مۇسس
۴۶ جۇزئأ، ايستىئانأ	جۇزء، ايستىئانء
۴۷ صحىه، سويە، ادبيات	صحىيە، سويە، ادبييات
۴۸ اينسانلار، گۇنشلر	اينسانلار، گۇنشلر

دۆرگون يازى	يانلىش يازى
۴۹ گۆزلىدير، گلميشدير	گۆزلىدير، گلميشدير
۵۰ تانرى نين آديبلا	تانرى نين آديبلا
۵۱ تانرى يا يالوارماق	تانرى يا يالوارماق
۵۲ دئمه لى بيك	دئمه لى بيك
۵۳ يىرى يىر	يىرى يىر
۵۴ تقى يئف، تقى يئوا	تقى يئف، تقى يئوا
۵۵ عاراقچى نين منده دير.	عاراقچى نين من ده دير.
۵۶ حسن ده گلدى، من ده.	حسنده گلدى، منده.
۵۷ صنعتكار، كىتابخانا، محصولدار	صنعتكار، كىتابخانا، محصولدار
۵۸ شىكايتنامه، همصوحت	شىكايت نامه، همصوحت
۵۹ آذربايجان توناس	آذربايجان توناس
۶۰ مؤشكول، مؤزد	مشكل، مزد
۶۱ ايستقلال، اينسان	استقلال، انسان
۶۲ مؤباريزه، مؤعاصير	مبارزه، معاصر
۶۳ ظاليم، لازيم، ناظير، شاهيد	ظالم، لازم، ناظر، شاهد
۶۴ صوحت، شوهرت، حوزمت	صحت، شهرت، حرمت
۶۵ ورزش، گردىش	ورزش، گردش
۶۶ زؤلف- پرىستان	زؤلفى- پرىستان، زؤلف پرىشان
۶۷ ناله- بؤلبول	نالە- بؤلبول، نالە بؤلبول
۶۸ آغساققال كيشى	آغساققال كيشى، آغ ساققال كيشى
۶۹ ككلىك اوئو، ايت بؤرنو	ككلىك اوئو، ايت بؤرنو
۷۰ آمبار، قايدا	انبار، قاعده
۷۱ طاماح	طاماه، تاماه
۷۲ ظارافات، صاباح	زارافات، ساباه
۷۳ طايفا، هامبال، فايدا	طائفه، حمال، فائده
۷۴ تۆرك، بۆيوك، بوشقاب	ترك، بيوك، بشقاب

كىتاب تائىتىمى

تارىخىمىز، كۆكۆمۆز، «كۆچ» ۋە مۆز

پتار سالام/ۋىغلو (جاواداۋف)

فىلولوگىيا علملىرى نامزدى، دۇسنت

خالقىمىزىن تارىخى طالعى چاغداش بدىعى دۆشۈنچەنى آردىجىل اولاراق مشعول ائتمگە باشلامىتىدىر. بۇ، اىلك نۇوبەدە، مىلى شوغۇرون گىتىدىكجە گۆجلنمەسى، باش وئرن ايجتىماعى- سىياسى پروسسلىرە باغلى اولاراق ادبى تصروفاتدا مىلى يادداش پروبلىمى نىن اۇنە چىخماسى اىلە باغلىدىر. اىستعدادلى يازىچىمىز م. سۆلىمانلى نىن «كۆچ» رومانى بۇ باخىمدان جىدى مارق دۇغۇرور.

«كۆچ» رومانىداكى تصوئرلردن معلوم اولور كى، مۆلىف آذربايجان خالقى نىن سۇن عصرلردەكى تارىخى نىن بدىعى سحىيەسىنى وئرمك مقصدىنى اساس گۆتۆرمۆشدۆر. مۆلىف نىن اساس مقصدى اۇخۇجودا آذربايجان خالقى نىن سۇن عصرلردەكى ياشام طرزى، عادت- عنعنەلىرى، مىلى دۆشۈنچەسى، مىلى وارلىغىن ياشادىلماسى اۇغرونداكى مۇبارىزەلىرى، كشمكشلى و فاجىعەلى طالعى حاقىندا تصوؤر اۇياتماقدىر.

روماندا قاراكلە كۆكۆ متافورىك اۇبراز آذربايجان خالقىنى ايفادە ائدىر و بۇ كۆكۆن طالعى فۇنوندا اۇنون تارىخ بۇيو قارتىلاشدىغى فاجىعەلىر، مۆصبىتلر عۆمومىلشدىرىلمىشىدىر. آذربايجان خالقى نىن فاجىعەلىرى قانىق نىسلى نىن تىمثالىندا عۆمومىلشدىرىلن يادائلىلى دۆشمىنلە، تارىخى دۆشمنچىلىكلە شرطلىرىر. دئمەلى قاراكلە كۆكۆ كىمى قانىق نىسلى دە متافورىك اۇبراز كىمى قىبۇل ائدىلمەلىدىر.

كۆچ اىلە، مىلى وارلىغى، مادى و معنوى اىرئى اىلە بىرلىكدە كىچىب گىتىدىگى يۇلدۇر: «بۇ اثرى «يۇل» دا آدلاندىرا بىلردىك، چۆنكى بۇ، بىر خالقىن دۇغولا- دۇغولا، اولە- اولە تكجە تۇرپاق اوستۆندە دىئىل، هم دە تارىخ بۇيو كىچىدىگى ائنىشلى- يۇخۇشلو، داعوالى- شاولى بىر يۇلون تصوئرىدىر.» [ۋهابزادە، ب. «كۆچ» حاقىندا، ادبىيات و اىنجهصنعت، ۱۰ اىۇل، ۱۹۸۱- جى اىل].

كۆچ مفهومو خالقىمىزىن كىچىب گىتىدىگى تارىخى يۇلدا قازاندىغى اۇغورلارى، ايتىردىگى ايتكىلىرى، قارشىلاشدىغى مشقتلىرى عۆمومىلشدىرىمك اۇچون مۆلىف نىن اۇغورلو تاپىتىسىدىر، رمزى- سىموۋلىك ايفادەدىر.

«كۆچ» دە ميفىكلىك وار، اىرناللىق وار، اثر باشدان- باشا شرطلىكلردن عىبارتدىر. بۇرادا رنال تارىخى حادىثەنىن تصوئرى يۇخدۇر. «كۆچ» فىكرىن رومانىدىر، ياشام تارىخىمىز حاقىندا مۆلىف

قناعتلری نین تۇپلوسودور. «كۆچ» ده م. سۆلیمانلی «بیز کیمیک، هاردان گلیمیشیک و هارا گئدیریک؟» سؤآلینا جاواب آختاریر. «كۆچ» مؤلفین بیزی بیزه تانیتماق آرزوسوندان یارانمیشدیر، داها دقیق دئسک، میلی یادداشیمیزی اویاتماق، اؤنوتقانلیغیمیزین چکیمز فاجیعهلره سبب اولماسینی بیزه خاطرلانتماق ایستگیندن مئیدانا چیخمیشدیر.

«كۆچ» ون فیکری- معنوی میلی خالقین تاریخی طالعینده کی فاجیعهلرین سببلری و سبیکارلاری اؤزینده اؤخوجونو دؤشوندورمکله موعین اولونور. قاراگلّه کؤکۆ ایله قانیق ائوی آراسیندا کی دؤشمنچیلیگین آذربایجان و ارمنی مۆناسیبتلری نین دؤننی و بؤ گؤنۆ ایله باغلی اولماسینا داییر روماندا کیفایت قدر ایشاره- رمزله واردير.

قاراگلّه کؤکۆ اؤز تاریخی تۇرپاقلاریندا مسکونلاشماق ایستهینده قوشقار ائوی نین آغساقاللاری اؤ بئرلرین «قانیق اوشاغی» نین اولدوغونو بیلدیریر. دده ایسه قطعیتله «اؤرالار بیزیمدی. قانیق اوشاغی بیزیم بئرلری توتوب»- دئییر. بؤ تییلی تصویرلرده کؤنغلیکتین عکس طرفی نین کیملیگینه ایشاره گؤجلودور. مؤلفین خالقیمیزین متافوریک اؤبرازی اولان طایفانی قاراگلّه، عکس طرفی ایسه قانیق اوشاغی آدلاندیرماسی، اؤنلارین غصبکارلیق ائتمه سینی گؤستره سی، بدخواه قوشولاریمیزین خاراكتیری و عمللری حاقیندا گؤجلو آسوسیاتیولیک دؤغورور. رومانین سؤنراکی حصه لرینده بؤ آسوسیاتیولیک گئتدیگجه گؤجلنیر و آذربایجانین ایکی به پارچالانماسی و رۇسیایا ایلحاقیندان سؤنرا ارمنی- آذربایجان قارشى دۇرماسینی بۆتۆن جیزگیلری ایله گۆرمگه ایمکان وئریر.

قانیق یۇردونون گئت- گئده قاراگلّه تۇرپاقلاری حسانینا گئیشلنمه سی، قاراگلّه لره «سیغینمیتس توره مەلرین» «آرتیب چؤخالماسی» حاقیندا کی تصویرلر، ائله جه ده «بیر پارچا تۇرپاق تکی دورد یانندان سیخیلا- سیخیلا سؤسوز بئر کیمی چات- چات اولوب چاتداماقد» اولان قاراگلّه یۇردونون حؤکومتین الی ایله یادلارا ساتیلماسی آذربایجانین رۇسیایا ایلحاقی دؤورۆندن باشلایارق، سؤوت رۇمی ایللری ده داخل اولماقلا آذربایجان خالقى نین اؤزلىدیگی جیدى اجتیماعى- سیاسى مسألەلره، ائله جه ده آن محصۇلدار تۇرپاقلاریمیزین حصه- حصه کسلیب حؤکومتین الی ایله ارمنیلره هدیه اندیلمه سی فاکتلالری ایله چؤخ گؤجلو آسوسیاتیولیک دؤغورور. رومانان آشاغیدا کی پارچایا دیقت یئتیرک:

قانیق ائوی نین ائلچیسى آتین اؤستونده دیکلیب:

- قاراگلّه جاماعاتی،- دندی- سیزین بئرینیز، اوتلاقلارینیز ساتیلیب. بؤ گؤندن سؤرؤلرینیز اوتلاقلارا چیخارمايین، حؤکومت بؤ بئرلری قۇرتان آغایا ساتیب، لِمسه قۇرتانا...

کیچیک بئرک قاباغا بئریدی:

- قانیق اؤغلو، نییه سیزین بئرلر ساتیلمايیب، بیزیم بئرلر ساتیلیب؟

- بؤ حؤکومتین ایشیدی، قاراگلّه اؤغلو، گئت حؤکومتین دانیش.

- بیز تۇرپاغیمیزی هئچ کسه وئرمه یه جگیک.

بؤ تصویرلر ارمنی- آذربایجان مۆناسیبتلری نین سجه سینی، رۇس حؤکومتی نین بؤ مۆناسیبتلرده اؤینادیغی رولو تاریخی حقیقتلره تام اؤیغون شکیلده جانلانديریر و بؤ حقیقتلر حاقیندا کی علمی راشدیرمالارلا اؤست- اؤسته دؤشور.

م. سۆلیمانلی روماندا آذربایجان خالقینی اؤز میلی وارلیغینی، تاریخی تۇرپاقلارینی قۇرۇماق اۆچون عصرلر بۇیو یاد ائللیرله قارشى مۇباریزه آپاردیغینی، ساییسز قۇربانلار وئردیغینی، ارمنی-آذربایجان قارشى دۇرماسىنین بۇ گۆن اۆزده گۆرۆنن کیفیتلری ایله بیتمه دیغینی، اونون کۆکلرینین درینلره گئتدیغینی، عصرلردن کئچیب، بۇ گۆنکو وضعیته گلیب چیخدیغینی گۆستریر: «ایکی کۆک آراسیندا نچچه ایل ایدی بلهجه گۆلله سسلریله دانیشیق گئدیردی».

قانیق انوینین آداملاری دۆشمنچیلیگی سۇنا قدر داوام ائتدیرمکده قرارلیدرلار و قاراگله ایگیدلرینین سۇنونجوسو بکیلی و قارداشی ایمری ده اولدۆرمک نیتینده دیرلر:

«اونلارین کۆکۆ کسيلمه لیدی. یۇرددا ایکیسی قالیب، اونلاری دا اولدۆرک. حۆرۆ قارینان باریتاریق». بۇ، قانیق انوینین تیمثالیندا ارمنیلرین گنۆسید، سۆی قیریم سیاستینین ایفاده سیدیر.

شۆبهه سیز کی، رۇمانین یاراندىغی ایلنرده آذربایجان و ارمنی مۇناسیبتلرینی، چار رۇسیاسینین و اونون واریشی اولان سووت رۇمىنین «پارچالا و حۆکم سۆر» سیاستینی مۆستقیم تصویر یولو ایله عکس ائتدیرمک مۆمکون دئییلدی. م. سۆلیمانلینین شرطی-سیموولیک تصویر یولو سئچمه سىنین اساس سببی بۇ ایدی. بۇ حالدا او، آذربایجان خالقینی تاریخی فاجیعلرینی ماهیتینی دۆزگۆن گۆستره بیلمیشدیر. م. سۆلیمانلینین رۇمانیندا قویولموش بۇ پרוپلم جیدى سیاستی ماهیت داشی بیردی و سووت سیاسی رۇمى دۆرۆنده بله مسأله لری رۇمان پردمتینه چئوریمک چۆخ تهلۆکه لی ایدی و یازیچی نین وطنداشلیق مۇوعینده کی «فداکارلیق» دان (آ. ممدوف) خبر وئیردی.

«کۆچ» ده حادیشه لری اینعیکاسدا، قیمتلندیرمه ده میفیک رۇح، میفیک یاناشما رۇمانین پۇنتیکاسیندا باشقا بیر لایبی تشکیل ائدیر.

رۇماندا وارلیغین ماهیتی و منشأیی تدقیق ائدیلیلر. وارلیق حاقیندا حقیقت سبب- نتیجه علاقهلری اۆزره اۆرنیلیر. «کۆچ» ون مۇعاصیرلیغینی تعین ائدن کیفیتلردن بیرى ده بۇدور.

وارلیق بیزیم ایندیکی مۇوجودلۇغوموزدور، ایندیکی ایجتیماعی- سیاسی، معنوی- اخلاقی دۇرۇموموزدور. بۇ دۇرۇمون کۆکلری وار و بۇ کۆکلر تاریخیمیزین مۆختلیف دۇرۇلرینده فرقلی سوله لرده دیر. نه قدر کی، کۆکلر اۆرنیلمه ییب، جیدى آنالیز ائدیلمه ییب، نتیجه الدهه اولۇنما یاجاق. م. سۆلیمانلینین تاریخین مۆختلیف لایلارینا مۇراجیعتی نین سببی ده بۇدور. مۇوجودلۇغوموزون ماهیتی نین آچیلماسی و باشا دۆشولمه سی اۆچون، مۇوجود نتیجه نین سببینی آنلاماق اۆچون منشأیه قایتماق لازیمدیر. بۇ، مسأله لره میفیک یاناشما دیر.

قۇشقار انوینین «گۆرۆجوسو» قاری دا میفیک اۆبرازدیر. طالعین، قضاو و قدرین، دۇنیانین، یارادیلشین سیموولودور. یاشی نین نهایتسز چۆخلۇغو دا بۇنا ایشاره دیر: «دۇنیانین اۇزۇق اونون کیمی قۇجا گۆرۆنمۆردو. داغ دا اونون کیمی قۇجالمازدی».

قاری نین قۇنوندان چیخارتدیغی درى تاریخین یادداشیدیر. قۇشقار انویندن آنجاق قاری، قاراگله کۆکۆندن آنجاق دده نین چۆخدان اولۇب گئتمیش باباسی بۇ یازینی اۇخویا بیلیرمیش. دده نین «بیزیم اۆیرنمگه واختیمیز اولمادی، کئچنلر کئچدی، اوتنلر اوتدو» دنمه سی میلی یادداش سیزلیغیمیزا ایشاره دیر. زامان کئچدیگجه، نسللر بیر- بیرینی عوض ائتدیگجه، تاریخیمیزی «اۇخوماغی» باجارماماغیمیز میلی فاجیعه لریمیزین کۆکۆنده دایانان عامل کیمی قبول ائدیلیلر.

مۆھاجیرت ادبیاتی

آذربایجان یازیچیسی «ام‌البانو»

و اونون حیات و یارادیجیلیغی حاقیندا

یازان: تۆره خانیم حوسینووا

آذربایجان میلی علملر آکادمیاسی

نیظامی گنجوی آدینا آذربایجان ادبیاتی مؤزئی

کیمدی مسکن اندیب، قالا دؤنیادا،

یازیرام، یادیکار قالا دؤنیادا...

(ام‌البانو (بانین) حاقیندا سۆز)

آذربایجان مؤھاجیرتی نین میلی معنویاتدا، مدنیتده و علمده تۇتدوغو یئر اۇزون مۇدت دېقئدن کناردا قالمیش، مؤھاجیرتیمیزین سبب، اساس دالغالاری، یارادیجی سیمالاری حاقیندا سۆز آچیلما میشدیر. یالینز ۱۹۹۰- جی ایللردن باشلا یاراق، خۇصوصاً مۇستقیللیک ابللرینده آذربایجان مؤھاجیرلیگی نین سیاسی و معنوی حکیمی داها اطرافلی و دریندن آچیقلامیش، بۇ ساحه ده تاریخین «آغ» لکه لرین لغوینه باشلانمیشدیر.

آذربایجان مؤھاجیرت ادبیاتی نین آراشدیریلماسی، اؤزینلیمه سی و تبلیغی بیر چۇخ اسپکتلری ایله آکتوال و اهمیتلیدیر. ایلك- اۇنجه بۇ، معنویاتیمیزا یابانچی اولان سووت ایدنۇلوژی سیستمی نین ایمتیناع ائتدیگی ادبی ایرتیمیزین زنگین بیر قۇلونون میلی سۆز خزینه میزه قایتاریلماسی، نفتیشلره معروض قۇیولموش XX یؤزایل ادبیاتیمیزین بۇتۇولوگونون تأمین اولونماسی باخمیندان گرکلیدیر.

XX عصرین مؤھاجیرتی آذربایجانین معنوی خرینه سینه پۇئزیا، نثر، دراماتورگیا، پۇبلیسیستیکا، تقید و ادبیات شۇناسلیق باخمیندان خئیلی دۆزلی اینجیلر بخش ائتمیشدیر. گۆزکملی یازیچی ام‌البانون نثر و ممۇار یارادیجیلیغی مؤھاجیرت ادبیاتی نین آن مارقلی صحیفه لریندن بیرینی تشکیل ائتمکده دیر.

مشهور نفت میلیونچولاری مۇسا ناغی یئف و شمسی اسدالله یئفین نوه سی، آذربایجان دموکراتیک جۇمهوریتی نین تیجارت ناظیری میرزه اسدالله یئفین قیزی اولان ام‌البانو ۱۹۰۵- جی ایلین یانوار آییندا باکیدا آنادان اولموشدور. کؤوتر، سۆزیه و کؤبرا آدلی اؤچ باجیسی ایله او، دایه نین حیمایه سینده قالیر، خاریجی مۆریه طرفیندن تربیت اولونور، چۇنکی ام‌البانو دۇغۇلاندان آناسی وفات ائتمیشدیر. اؤکبر اینقلابی و سووت قۇرولوشو اۇنلارا دۇغما یۇرد- یۇوالاریندا یاشاماغا ایمکان وئریمیر. اولجه تۆرکیه یه، اۇرادان دا ۱۹۲۴- جۇ ایلده یاریسه مؤھاجیرت ائتمیشدیر. وطندن اۇزاقلاردا یاشایان، اۇز خالق ایله مۇتمادی مدنی علاقه لر ایلمایان ام‌البانو اۇز اثرلرینی فرانسیز دیلینده یازیر و فرانسادا بانین آدی ایله مشهورلاشیر. بانین یارادیجیلیغی نین اۇزۆنه مخصۇصلوغو چۇخ جهتدن اونون طالعی نین غئیر- عادیلیگی ایله باغلیدیر. مۇعاصیر ادبیاتدا ایکنجی بیر یازیچی تاپماق چتین مۆکۆن اولسون کی، یارادیجیلیغی بیوقرافیاسی ایله بۇ شکیلده سیخ چۇلغاشمیش اولسون.

۱۹۴۳- جۆ ایلده اؤنون «نامی» ادلی ایلک رومان چایدان چیخیر. مؤوضوعسو آذربایجان حیاتیندان آلینان بۇ رومان فرانسادى مۇحیطینده عكس- صدا دۇعورماسا دا، حاقیندا مۇتبث یازیلار درج اولۇموشدور. بۇندان هوسلنن یازیچی ۱۹۴۵- جى ایلده اوتۇبیوقرافیا خاراکترلی «قافقاز گۆنلری» رومانى یازیب نشر اتندیریر. فرانسىز ایجتیماعیتى نین دیقتینی جلب اندن اثر یازیچی یا بۇیوک اۇغور قازاندىریر. داها سۇنرا «پاریس گۆنلری» (۱۹۴۷)، «ارنست یونگرله گۆرۆش» (۱۹۵۱)، «من تیریکی سنجدم» (۱۹۵۹)، «سۇنرا» (۱۹۶۱)، «ناد فرانس» (۱۹۶۸)، «سۇن اؤمیدین چاغیریشی» (۱۹۷۱)، «ارنست یونگر مۇختلیف سیمالاردا» (۱۹۶۸)، «ماریا منه نلر سۇیلهدی» (۱۹۹۱) اثرلری مئیدانا چیخیر.

امالبانو فرانسادا تکجه ماراقلی رومانلار مۇلیمى کیمی دئییل، هم ده ماهیر ترجمه جى کیمی تانینمیشدیر. اؤ، داستایفسکی نین «اؤزگه اروادی» اثرینی، «تاتیانا تۇلستویون خاطیره لر» اثرینی رۇسجادان، ارنست یونگرین «صۇلح» رومانینی آلمان دیلیندن، قورقۇری مارتونون «دوستوم بیللزار» و.ت. واندین «سن پۇلۇن حقیقتاً دۇدیکلری» اثرینی اینگیلیس دیلیندن فرانسىز جابا چئورمیتدیر.

چۇخلو خاریجى دیلر بله مەسى، یۆکسک سویه ده تحصیل آلماسى اۇنا اورۇپا یازیچیلاری نین قلیینه یۇل تاپماغا، اۇنلارین ادبى یارادیجیلیق عالمینه داخیل اولماغا ایمکان وئریشدی.

سارتر، یۇرسنار، مالرو، بۇنین، آراقۇن، تریول، مۇترلان، کازانسکس، پۇلکزان، پرور، ترستان سارا، لانقلوا، ارنست یونگر کیمی قلم صاحیبلری ایله اؤنسیت ساخلاماق هر کسه قیسمت اولان خوشبختلیک دئییل.

بازیجى ایستعدادى غۆربنده دۇغما تۇرپاغا، اؤنون معنوی ثروتلرینه، آذربایجان خالقسا درین محبت، وطن حسرتى حیستلریندن قیدا آلیر. مگر انسان دا وطنینی اؤنودا بیلر؟ اؤزاقدا اولسا دا، اؤ، انسانین قلیینه اؤز یثرینی تاپیر. ایدئولوگیانی، سۇسیال قۇرۇلوشو ترک ائتمک اولار، خالقى، دۇغما تۇرپاغى ایسه ترک ائتمک مۇمکۇن دئییل. بۇتون بۇنلار اولماسایدی، امالبانو «قافقاز گۆنلری» کیمی، حتا فرانسىز دیلینده یازیلیمیش اولسا بئله، درین میلى رۇحلو اثرى یارادا بیلمزدی.

اوتۇبیوقرافیک ماتریال اؤزربنده قۇرولان کیتاب یازیچی نین بۇتون بشرى و ادبى تجرۇبە سینی بیرلشدیرمیش، اؤنون چۇخایلیک مۇشاهیده لری نین، دۇشونجه لری نین، شۇبهه و گۇمانلاری نین عۆمومیلشدیریلیمیش یشکونو کیمی مئیدانا چیخیمیشدیر. بۇ آختاریشلار بئله بیر باشلیجا مسأله ایله باغلی ایدی: انسان حیاتی، اؤنون اساس ماهیتی نهدیر، ایسان طالعی هانسی قانۇنلارین و عامیللرین تأثیرى ایله فۇرمالاشیر؟ بۇ فلسفه چیلگیین اؤزۇ، کلاسیک شرق ادبیاتی عنعنه لریندن بیرى کیمی آذربایجان ادبیاتی کلاسیکلرینی ده ناراحات ائتمیش حیاتین ابدى پروبلملرینه مۇراجیعت اولونماسى همین عنعنه لرین یشی مرحله لرده داوام اتدیریلمه سیدیر.

آذربایجان تۇرپاغى، اؤنون اینسانلاری، آبشروئونون زنگین و اسرارانگیز طبیعتى رومانین صحیفه لریندن بۇیلانیر. مۇلیف اثره عایله سی حاقدما معلومات و اؤزۆنون دۇنیایا گلدیگی شرایطین تصویرى ایله باشلییب: «... بئله لیکله من، قال ماقاللى بیر ایلین قیش گۇنونده بۇ غریبه، رنگارنگ و وارلى عایله ده دۇغولموشام. همین ایل تاریخین یاددا قالان ایلریندن ایدی، اینسان دۇهاسى نین ایجتیماعى چاخناشمالار نامینه یاراتدیغى تعطلیلر، تالانلار، قیرغینلار و بۇ کیمی باشقا عمللرله دۇلۇیدو» (بانین، قافقاز گۆنلری، پاریس، ۱۹۸۵، ص ۵).

اوتۇبیوقرافیک سبکینده قلمه آلبنیمیش رومانین سۇزت خطى یازیچی نین ترجمه ی- حالی ایله باغلی فاکتار و دتالار اساسیندا قۇرولموشدور.

اسدالله بئغفرین مردکاندا یئرلشن بویوک پارکی و چارحوووضلاری اولان شهرکناری باغینا دوشرکن گلهجک ادیب راستلاشدیغی گۆزل منظره دن حثیره گلیردی: «کنده گلیشمین ایلك دقیقه لرلی منی افسونلایاردی، هنج یرده بو جز ابری و تر، عطیرلی، بیهوش اندیجی گۆل- چیچکه راست گلمه میشدیم. حتا هاوا ساکیت، سۆکوتنده اولاندا بله، قۇواق آغاجلاری سانکی عادی قایدادا بوخ، داها چۇخ سئویندیکلریندن حزین- حزین سسلنیردیله، ائله بیل هنج یرده، هنج واخت بۇراداکی کیمی تمیز سو، ماوی سما اولمامیشدی» (بانین، قافقاز گۆنلری، پاریس، ۱۹۸۵، ص ۲۸).

تامامیله طبیعیدیر کی، «قافقاز گۆنلری» اثرینده بیلاواسیطه ایلكین اۇشاقلیق ایللری نین تأتوراتلاری یازیجی نین معیشت و سرت سۇسیال تجرؤبه ایله کامیللشمیش حیاتیندان آلینان جیزگیله تاماملانیر. اگر مردکانا گلیشی اونون آذربایجان کندی نین پاتریارخال حیاتی نین ساده، تۇخونولمامیش ینلیکلری ایله باغلیدیرسا، اۇشاقلیقدان جانینا- قانینا هؤیموش و اؤزؤ ده حددن چۇخ خوشلادیغی نفت قۇخوسو اۇنا باشقا شنیلری خاطرلادیر. ائله بۇرادا جاز یازیجی باکی نفتی نین آذربایجانین حیاتینداکی رولونان، نفت صاحبکارلاریندان، ثروتدن صۇحبت آچیر.

XX عصرین اوللرینده آذربایجاندا باش وئرن حادیهلر- ایققیلابین گتیردیگی ترور و داغیتیلار، آذربایجان دموکراتیک رسپوبلیکاسی نین سۇقوتو، آذربایجانین بۇلشویکلر طرفیندن فتح اولونماسی اثرده گۆجلو رئالیست بۇیالارلا تصویر اندیلمیشدیر. رۇماندا یازیجی اۇنا یاخین و عزیز آدمالارین باباسی مۇسی ناغی یئغین، فاناتیک، ضابطه لی ننه سی نین، آتاسی میرزه اسدالله یئغین، باجیلاری نین، خنیرخواه فرؤیلان آنانین اؤبرازلارینی چۇخ بویوک رغبت و محبتله یاراتمیشدیر.

اصیل مۇسلمان عاییله سی نین اولادی کیمی، اۇ خالق نین عنعنه وی بایراملاری نؤروز و رامازانندان هوسله صۇحبت آچیر. رۇماندا دیلین، رئال اؤبرازلارین گۆجو اؤرکدن گلن حؤزنلؤ بیر لیریزمله قۇوؤشور کی، بۇ دا اۇخۇجودا کدر حیستی یارادیر: عۇمرون باهار چاغیندا ابدی ترک اولونان وطن حسرتی ایله دؤلؤ بیر کدر حیستی.

«پاریس گۆنلری» اوتوبیوگرافیک سجهیلی رۇمانیندا تصویر اولونان فرانس حیاتیندان احوالاتلار «قافقاز گۆنلری» نده جریان ائدن حادیهلرین داوامیدیر. معلوم اولدوغو کیمی، پاریس XX عصرین اوللرینده بیر چۇخ غرب و شرق یارادیجی ضیالیلارینی، آریستوکرات و صنایعچیلرینی اؤزؤنه جلب ائدن مرکز، اوروپا مدنیتی نین نومونه سی، معنوی آزادلیق سیموولو ایدی. بۇرادا «قافقاز»، «پرومته» و باشقا نؤفوذلو مۇهاجیرت مطبوعاتی نشر اولونموشدو.

«شرق اکسپرسی بۆتون گۆجو ایله حسرتی چکیلن بۇ تۇرپاغا جان آتیردی، اۇ، قولاق باتیرجی بیر گۆرولتو ایله، رئیسلی و حشی بیر رقصه یولون بیریندن دیگرینه آتا- آتا شهره یاخینلاشیردی. اۇ، اؤز یولاد دیلی ایله منه آزادلیق و خۇشبینتلیکلن خبر وئیریدی، اۇ منی ایققیلابین دؤرد ایلی عرضینده، داغیتتی و دهشتلر ایچریسینده، یرله یشکسان اندیلمیش دۆنیانین تۇر- تۆکۆتولری اؤزیرینده گۆزله دیگیم خیاللار دیارینا آپاریردی».

اۇ رۇماندا شهره آشاغیداکی طنطنه لی سطیرلری حصر ائدیر. «پاریس بۇ آد قارشیسیندا ریفته گلیمیش قلییم اؤچون سانکی بیر گۆنش، شفق ساچان جنت، اؤزون و ناراحات تاریخ بۇیونجا یارادیلیمیش داشلارا و کۆچه لره، میدان و آبدهلره هؤپموش آرزو ایدی.

«بۇ بۆتون آرزولارین آن پارلاغی ایدی. بۇ ائله عالم ایدی کی، اورادا میثلی گۆرۆنمه میس نعمتلر یارادان میکروعالملری اوزۆنده قوۆوشدوروردو. من پاریسه همیشه صادیق اولموشام» (بانین، «پاریس گۆنلری»، پاریس، ۱۹۹۰، ص ۷). بیز بۇنو دا علاوه ائدک- وطنه ده.

غرب و شرق اوزۆنه مخصوص وحدت یاراتماقلا ایستعدالی آذربایجانلی یازیچی نین شوّعوروندا بئله جه قایناییب قوۆوشموشدو.

دوغوردان دا، او اولدوز فرانساین ادبی گۆیلرینده پارلادی. لاکین بۇ هنج ده او دئمک دئییلدی کی، امالبانو داها اوز اوزاق وطنی نین حسرتینی چکمیردی. دؤغما تۇرپاقلا باغلی اولان هر شئی داییم اونو اوزۆنه جلب اندیردی. «اورادا باش وئرن هر شئی منی حدسیز درجه ده ماراقلاندیریر. من همیشه اورایا گئتمک، شهر و کندلری گرمک، آداملارلا صوحبت ائتمک، اونلارین نئجه یاشادیقارینا باخماق ایسته میشم.»

او، «قافقاز گۆنلری» (۱۹۸۵) کیتابی نین ایکینجی نشرینه یازدیغی اون سۆزده چوخ بویوک تأسؤف حیستی ایله قئید اندیر کی، اونا وطنی گۆرمک قیسمت اولمادی. «آذربایجانلا باغلی هر شئی منی داییم ناراحات اندیر.» قافقازدا میلتلر آراسی زمینده باش وئرن تۇقۇشمالاردان ناراحات اولماسی هنج ده تصادؤفی دئییل. بورادا یازیچی نین ۱۹۸۸- جی ایلده فرانساین «مؤند» قزئنه و روسیاین «لیتراتورنایا قازتا» یا وئردیگی مۇصاحیبه لری خاطر لاتماق ایستردیک.

عۆمرۆ بویو وطن حسرتیله چیرپینان امالبانو ۱۹۹۲- جی ایلین اۆکتوبر آیی نین ۲۳- ده، ۸۷ یاشیندا یاریسده دۇنیاسینی دئیشمیشدیر. طالعین غریب اویونلاری وار...

بانین طالعی نین غریبه لیکلری داوام اندیر: یئتمیش ایلیک آیریلقدان سونرا بانین اوز کیتابلاری ایله یئیندن آذربایجانا قاییدیر.

عزیزیم وطنه ساری،

یؤل گئدر وطنه ساری،

چینخایدیم داغلار باشینا،

باخایدیم وطنه ساری...

چار روسیه ایله مۆحاریبه ده

اؤنودولموش قهرمانلار

یان جونیر (Jan Junior)

ترجۆمه ائدنلر : علی بابا حاجی زاده و شاهین فاضل

بیرینجی چاپ، باکی ۲۰۰۴

ناشیر و اؤن سۆزون مۆکیفی: ایران ایسلام جۆمهوریتی نین باکیداکی سفیری جناب احد قضائی

«اؤن سۆز یئرینه» حیصّه نین مۆکیفی: دوکتور جواد هیث

کیتابین تانیتم صفحه سیندن بئله معلوم اولور کی، بۇ اثری ایلك دفعه ایرانین اڈلیم مۆترجمی «ذبیح اله منصوری» فیرانسیز جادان فارسجایا چئویرمیشدیر. لاکین آذربایجان دیلینه اولان بۇ ترجۆمه فارسجادان آپاریلیمیشدیر. بۇ کیتابدا ۱۹- جو عصرده باش وئرن ایران و روس مۆحاره لرینده

جانلاریندان کئچن و لاکین اؤنودولموش ایرانلی [طبیعی اؤلاراق آذربایجانلی] لاردان و اؤ ایکی مۆحاربه نین سۆنوجو اؤلان گۆلۆستان و تۆرکمن چای مۆقاویله لری و ایرانین قافقاز حیصه سی نین بیر یوللوق اؤلاراق ایراندان آیریلما سیندان سۆز گئدیر.

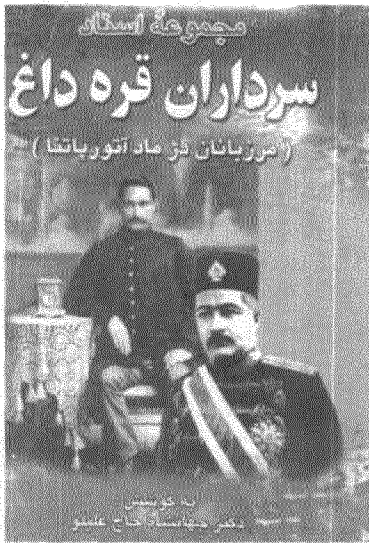
بۇ ایکی مۆحاربه نین بیرینجی سی ۱۰ ایل چکدی و نهایتده ۱۸۱۳- جو ایل (۲۱ اؤکتیابر) و هیجری قمری ۱۲۲۸- جی ایل (شۆال آیی نس ۲۹- ندا) قاراباغ ویلایتنه منسوب اؤلان گۆلۆستان ماحالیندا (رۆسیه نین حربی دۆشرگه سینده) همان آد ایله مشهور اؤلان ۱۱ ماده لی بیر مۆقاویله باغلاندى و ایرانین قافقازدا اؤلان ۱۷- شهرى و تاییه لری رسمی صۆرتده ایراندان آیریلیب، رۆسلارا وئریلدى. ایکینجی مۆحاربه ایسه ۲۰ آی چکدی و نهایت ۱۸۲۸- جی ایل (۱۰ فورال)، هیجری ۱۲۴۳ (۵- شعبان) میانا اطرافیندا «تۆرکمن چای» ادلی بیر کئنده صۆلح مۆقاویله سی یازیلیب و ایضالاندى و نتیجه ده ایروان و ناخجیوان بۆلگه لری ده رۆسلارا وئریلدى. اؤندان علاوه رۆسلار ۲۰ میلیونلوق بیر گرامتی ده ایراین بۆیونونا قۆیدولار. بۇ گرامت گۆلۆستان مۆقاویله سی نین خیلافینا اؤلاراق ایرانین مۆحاربه یه حاضیرلانما سی بهانه سیله و رۆس قوشونونا تحمیل اؤلان مخرایجین مۆقابیلینده آئیریدی. اما فتحعلیشاه گۆلۆستان مۆقاویله سیندن سؤنرا هئچ وجهله رۆسلارلا، مۆحاربه ائتمک قصدینده دئییلدی. لاکین نجفده کی شیعه رۆحانیلری قافقازدا کی مۆسلمانلارین شیکایتلری اؤزره ایکی دفعه تهرانا گلیب جهاد حۆکمو وئرمک قصدینه گلدیلر. فتحعلیشاه و عباس میرزا بۇ ایشین غئیر- مۆمکون اولوب و زیانلی اولدوغونو خاطرلاداراق اؤنلاری بۇ ایشدن واز کئچیرتمگه چالیشدیلارسا، مۆفق اولمادیلار. خۆصوصی ایله ایکینجی دفعه نجفدن تهرانا گلیب اؤ بیرى دینی عالیملرین نظرلرینی بۇ ایشه جلب ائدن «آقا سید محمد»، فتحعلیشاه ایله، عباس میرزانین مۆخالفلرینه و مشورتلرینه قۇلاق آسمادی. حتا اؤنلار دینسیزلیک ایتیهامی دا وۇردو.

نتیجه ده تهراندان، قزویندن و زنجاندان بیر عیده کشى بیر- ایکی گۆنلۆک چۆرک و پؤل گۆتوره رک تبریزه ساری یوللاندىلار. قصادان آغیر بیر قار یاغیب، هاوا سۆیویوب و یوللار باغلاندى. تهرانیلار و قزوینیلر زنجاندا و زنجاندان گئدنلر تبریزده قالیب، آغیر وضعیتیه دۆشدولر. یاتماق اۆچون یئر تاپیلمیردی. سیلاحسیز و سورساتسیز قۆوه لر قافقازا گئدیپ رۆسلارین تعلیم گۆرموش، ایتتیظاملی، یاراقلی و گۆجلو قوشونو ایله وۇرۇشا بیلمزديلر. بیر حالدا کی بۇنلارین نه وساییطلری، نه پوللاری و نه تجرؤبه لری و نه تعلیملری واردی. خۆصوصاً کی قیش فصلی ایدی. بۇ فصلده مۆحاربه لر هر یرده دایاندىریلیر. اؤنلار بۇ ایشلره فیکیرلشمه دن تعصؤب ایله ائودن چینیپ، یولا دۆشموشدولر.

رۆس چاری ایسه همان حرکتی ایران شاهینین گۆلۆستان مۆقاویله سی نین خلافینا اؤلاراق، مۆحاربه یه حاضیرلانما سی کیمی معنا ائده رک، حربی مخرایجی مۆطالبیه ائتدی.

حاضیردا کی کیتاب اؤزو دئدیگی کیمی ایران و رۆس مۆحاربه سی نین تاریخینی یازماق فیکرینده دئییل. کیتاب ذاتاً اؤ مۆحاربه لرین مۆختلیف صحنه لرینی تصویر ائده رک بۇ یولدا فداکارلیق ائدن و جانندان کئچن قهرمان اینسانلارین آدلارینی و ایشلرینی احیا ائدیپ، اؤنلاری یادا سالماق قصدینده دیر. کیتاب گۆزل نثر و اؤخوجونو جلب ائدن بیر رۆمان طرزینده یازیلیمشیدیر.

مجموعه اسناد سرداران قره داغ

اخیراً کتابی به نام «مجموعه اسناد سرداران قره داغ - مرزبانان دژ ماد و آتروپاتن» به کوشش دکتر جهانشاه حاج علیلو منتشر و در دسترس خوانندگان عزیز قرار گرفته که مجموعه‌ای از نامه‌های باقیمانده از دو سردار نامی قره داغ و دولتمردان و بزرگان ایران و آذربایجان می‌باشد.

این دو سردار در دوران پرتلاطم مشروطیت و جنگ جهانی اول و چند سال بعد از آن می‌زیسته و هر یک به گونه‌ای در سرنوشت مردم آذربایجان نقش اساسی داشته‌اند. قره داغ در منطقه کوهستانی شمال آذربایجان و ایران قرار گرفته و تا رود ارس ادامه دارد. قره داغ به ترکی کوه سیاه و یا کوه بزرگ است. در ترکی قدیم قره و یا قارا غیر از سیاه نشانه بزرگی و سمت شمال هم بوده و نظر میرسد این نام‌گذاری از زمان سلجوقی‌ها متداول شده است. همچنان که سرزمین قرینه قره داغ در شمال رود ارس را به علت داشتن

باغات بزرگ و متعدد قره باغ و یا قارا باغ نامیده‌اند. قره داغ از دیرباز موطن ایلات دلیر و وطنخواهی بوده و سواران آن در خدمت تام میهن و دولت ایران خدمات و جانفشانی‌های کم‌نظیری نموده و در جنگ‌های خارجی و داخلی همیشه در خدمت دولت بوده‌اند. نامه‌های قدردانی و شکرآمیز که از طرف نخست وزیران و دولتمردان وقت قوام‌السلطنه، وثوق‌الدوله و رضا خان (وزیر جنگ) برای این دو برادر نوشته‌اند، گواه خدمات صادقانه و جانفشانی‌های آن‌ها در راه میهن عزیز ما می‌باشد. در این مجموعه از سردارانی مانند محمدحسین خان، رستم خان و فرزندان رشیدش محمدحسین خان (سردار عشایر - ضرغام) و سام خان (سردار ارشد) نام برده شده و اسناد مربوط به دوران حکمرانی آن‌ها ارائه شده است. سردار عشایر رئیس ایل حاج علیلو و برادرش سردار ارشد رئیس اردو بوده است.

باید دانست که جد بزرگ این دو سردار، اسدالله سلطان جزو سرداران عباس میرزا بوده و در جنگ‌های روس و ایران جانفشانی‌ها کرده و نوزده فرزند خود را در مقابله با دشمن از دست داده است. گویند بعد از امضای قرارداد ننگین ترکمنچای اسدالله سلطان به خدمت عباس میرزا می‌رسد و می‌گوید شما چرا این قرارداد ننگین را امضا کردید. من نوزده نفر از پسرانم را در این جنگ شهید داده‌ام و حاضرم بیست و یک فرزند و نوه‌هایم را هم در صورت ادامه جنگ قربانی کنم، خودم هم با آن‌ها در جبهه جنگ خواهم بود. عباس میرزا از کاربرد کلمه ننگین عصبانی می‌شود و جلاد را می‌خواهد. در این اثنا مرحوم قائم مقام دخالت می‌کند و ولیعهد را متوجه وضع روحی و فداکاری‌های اسدالله سلطان می‌کند و قضیه با مسالمت خاتمه می‌یابد.

من مرحوم سردار ارشد را ندیده بودم ولی پدرم مرحوم علی هیبت از شجاعت و فداکاری‌های او بسیار تعریف می‌کرد. سردار عشایر که داماد ما بود با خانواده ما به‌ویژه با پدرم مأنوس بود. او مردی شجاع، وطنخواه دست و دل‌باز و خوشرو و باگذشت بود. او هم سردار و خان بود و هم آقا. من او را به حاتم طایی می‌توانم تشبیه کنم من و برادرانم او را مثل عموی خودمان دوست داشتیم او مردی مومن و روشن‌فکر بود، با آنکه با خواهر من اختلاف سن داشت ولی یک شوهر بسیار خوب و باشخصیت بود.

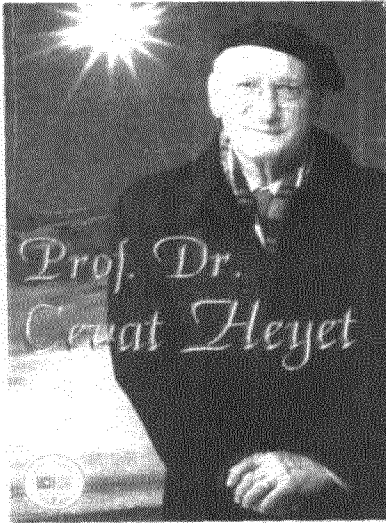
من شخصیت رزمی او را نمی‌شناختم ولی در این باره از پدرم و اطرافیان داستان‌های زیادی شنیده بودم. سردار عشایر با آنکه یک مرد جنگی و دلاور بود ولی در عین حال بسیار رئوف، باگذشت و مردم دوست بود. سردار عشایر چهار پسر و شش دختر داشت که عبارتند از مرحوم دکتر بهمن، مرحوم سرتیپ علی خان، دکتر جهان‌شاه و دکتر جهانگیر حاج علیلو. - دکتر جواد هیئت

پروفسور دؤکتور جواد هیئت

ناشر: احمد یسوی اوئیورسیته‌سی

آنکارا ۲۰۰۵

کتاب احمد یسوی اوئیورسیته‌سی طرفیندن حؤرمتلی عالم دؤکتور جواد هیئتین ۸۰ ایللیگی مۆناسیبتله

کنجیریلن طنطنه‌لی یؤنیئلیه علاقه‌دار نشر اندیلمیشدیر و نچه- نچه یازارلارین قلمی نین محصولودور، او جۆمله‌دن پروفسور دؤکتور جواد هیئتین حیاتی و اثرلری (محمدرضا هیئت)، دوست ایران و تۆرکلوک (نامیق کمال زئیبک)، بیلگین شخصیت، حاذیق حکیم و بؤیوک جراح (فیروز دولت آبادی)، بؤیوک عالم، مشهور حکیم و نادیر شخصیت (پروفسور دؤکتور نؤروزاوغلو)، دؤکتور جواد هیئت (پروفسور دؤکتور احسان دؤغراماجی)، وارلیق و دؤکتور جواد هیئت (پروفسور نئوزات کؤساوغلو)، معنویت و مدنیتین جواد هیئت ذیره‌سی (نورالدین رضا) و بیر چؤخ باشقا یازبجیلارین دؤکتور جواد هیئتین شخصیتی و حیاتی ایله باغلی فیکیرلری. کیتابین سؤن حیصه‌لرینده وارلیق درگیسی ایله باغلی بعضی یازیلار دا دیقتی جلب ائتمکده‌دیر: ۲۵ یاشیندا بیر مکتب (علیرضا اردبیلی)، وارلیغیمیزی یاشادان وارلیق (دؤکتور حسن جعفرزاده) و جواد

هیئت و وارلیق درگیسینه عؤنوانلانمیش شعرلردن نؤمونه‌لر او جۆمله‌دن محمد حسین شهریار (ازادلیق قؤشو «وارلیق»)، بختیار وهاب‌زاده (بیچاق- قلم)، نبی خزری (وفالی اۆرک، شفالی اللری)، نریمان حسن زاده (گتیرین)، بهروز آخوندوف (دؤکتور جواد هیئته)، شاه‌مار اکبر زاده (سلام دئی)، محمد مصدق (عزیز قارداشیم جواد هیئته)، کیتابین بیر حیصه‌سینده دؤکتور جواد هیئته عؤنوانلانمیش بعضی مکتوبلارا یئر وئرلمیشدیر او جۆمله‌دن ایران پرزیدنتی، عباس زامانوف، میرزه ابراهیموف، گرهارد دؤرفر، ژان ریو (فرانسا)، راسل بروک، آندره سیمار (فرانسا جراح‌حلیق آکادمیسی‌نین پرزیدنتی) و هؤزاس ترنر (شیکاقو، آمریکا بیرلشمیش ایلاتلری).

- ابراهیم رفر

حيات و مدنيت

دۆكتور جواد هيئت يىن

طنطنه لى ۸۰ ياش يۇبىلىشى

ايسفند آيى نىن ۲۶- سىندا (۱۶ مارس ۲۰۰۵) آنكارادا احمد يسوى اۇنيورسيتەسى مۆتۆلى هيئاتى طرفىندىن حاضرلاناڭ دۆكتور جواد هيئت يىن ۸۰ ياشى يۇبىلىشى مراسىمى كىچىرىلدى. بۇ مراسىم آنكارا دۆولت رسم و هيىكل مۇزەسى سالونوندا و ۵۰۰ نغردن چۇخ ادامىن ايشتىراكىلە چۇخ طنطنه لى شكىلدە تشكىل اولونموشدو. مراسىمدە تۆركىيە نىن اسكى كۆلتور ناظىرى و احمد يسوى اۇنيورسيتەسى مۆتۆلى هيئاتى باشقانى نامىق كمال زىيىك و مۆتۆلى هيئاتى اعضاسى، آذربايجان تحصيل ناظىرى پروفىسور ميصير مردانوف، ايران سفىرى جناب دولت آبادى، آذربايجان سفىرى پروفىسور محمد نوروز، كۆلتور و تحصيل ناظىرلىكى مۇستشارلارى، ايرانىن كۆلتور مۇستشارى، بىل كىنت اۇنيورسيتەسى رىكتورو پروفىسور على دۇغراماجى، باكى دۆولت اۇنيورسيتەسى رىكتورو پروفىسور آيىل محرموف و آذربايجان يازىچىلار يىرلىكى باشقانى آنا رىضا و بىر نىچە مىلت وكىلى و آنا تۆرك يۆكسك قۇروم باشقانى پروفىسور صادق تۇرال و بىر چۇخ اۇنيورسيتە منسوبلارى و مطبوعات نۇماینده لرى ايشتىراك ائتدىلر. يۇبىلىشى مراسىمى احمد يسوى اۇنيورسيتەسى مۆتۆلى هيئاتى باشقانى جناب نامىق كمال زىيىكىن نىطقى ايله باشلادى، ناطىق ايشتىراكچىلارا خۇش گلدىن دىدىكىڭ سۇنرا دۆكتور جواد هيئت حاقىندا دانىشدى و اۇزو و ايشتىراكچىلار طرفىندىن اۇنا تىرىك دىدى. نامىق كمال بىگ نىطقىندا ايرانلا تۆركىيە نىن دۇستلۇغونون اهمىتىندىن سۇز آچدى و بۇلە دىدى: «تۆرك مىلتى و فارس مىلتى قۇمشو و دىن قارداشى ايكى مىلتدىر. هر ايكى مىلت دە آلاھا اينانىر، حضرت محمد مصطفى يا پىغمبر اولاراق ايمان ائدىر، اونون گىترىكلىرىنە دە. بۇندان اۇتەسى تفرۇعاتدىر. هر ايكىمىز دە حضرت محمدى سئودىگىمىز كىمى حضرت على نى دە، اهل- بىتىنى دە سئورىك. بىرىمىز بۇنا علاوه اولاراق على ولى الله دىيىر. من دىيىر كى: واللأهى دە بىللأهى دە على ولى الله دىر. ايران قارداشىمىزدىر. ايران جواد هيئە بىزدىن دىيىرسە، حاقلىدىر. جواد هيئت اولانداندىر. آذرىلر جواد هيئت بىزدىن دىيىرسە، حاقلارىدىر، رىرا جواد هيئت آذرىدىر. تۆركىيە اولاراق جواد هيئت بىزدىن دىيىرسك، ايرانى و آذربايجانى يالانلامىرىق، اما بىز دە دۆز دىيىرىك. بۇتون اىچىمدىن دىيىر: آتلاتتىك اۇتەسىندىن يا دا برىسىندىن ايرانا سالدىران (ھۇجوم ائدىن) منە سالدىرىمىش دىمكىدىر. نامىق كمال دان سۇنرا باكى دان گلن آذربايجان تحصيل ناظىرى پروفىسور ميصير مردانوف كۆرسۇيە چىخدى و احمد يسوى اۇنيورسيتەسى مۆتۆلى هيئاتى باشقانى بۇ يۇبىلىشى تشكىل ائلەدىگى اۇچون تشكۆر ائتدى و دۆكتور هيئت دن سىتايىشلە بحث ائتدى. سۇنرا دۆكتور هيئىتى اولكەلرىمىز آراسىندا حقيقى دۇستلوق كۆرپوسو رۇلو اىفا ائتىدىگىنە گۇرە آلقىشلادى. اۇندان سۇنرا دانىشان آنا تۆرك يۆكسك قۇروم باشقانى پروفىسور صادق تۇرال دۆكتور هيئىتى ايران و تۆرك دۇنياسى نىن بۇيۆك عالمى، ھم دە خىيرخواھ اجتماعى خادىمى اولاراق ايكى اولكە آراسىندا دۇستلوق

کۆرپوسو یاراتدیغی و دَیَریلی علمی- ادبی اثرلری اۆچون آلفیشلادی و اؤنون الینی اؤیمک ابستهدی. سؤنرا ایران بؤیوک ائلچیسى آقای دولت آبادی دانیشدی و باشقانا ایرانا مۆناسیبتیندن اؤترو هم ده ایرانلی عالم دؤکتور هیئته یؤبیلئی حاضرلادیغی اۆچون تشکۆر ائتدی. سؤنرا آذربایجان سفیری کۆرسویه چیخدی و دؤکتور هیئت بارهده چؤخ سینایستله بحث ائتدی و اؤنون آذربایجانا و آذربایجان خالقینا ائلهدیگی خیدمتلری آلفیشلادی و دئدی کی، پروفیسور دؤکتور جواد هیئت اؤستادیمیزی آذربایجاندا هر کس سؤیور و اؤنو عصریمیزین دده قۇرودو بیلیرلر. سؤنرا انار رضا و بیل کنت اؤنیورسیتیهسی رکتۆرو پروفیسور علی دؤغراماجی عئینی مضموندا دانیشدیلار. دؤغراماجی دئدی کی، جواد هیئت حیاتیندا همیشه چتین اولانی سئچمیشدیر: عالی تحصیلده طیبی، طبیده جراحینی و جراحلقدا اۆزک جراحیسینی!

سؤنرا فیض الله بۇداق دانیشدی و جواد هیئت حاقیندا نریمان حسن زاده طرفیندن یازیلیمیش بیر شعرى اؤخودو. اؤندان سؤنرا آذربایجاندا گلن بئین الخالق اؤنیورسیتیهسی رکتۆرو پروفیسور ائلشاد عبدالله زاده چیخیش ائلهدی و دؤکتور هیئتین آذربایجانا، اؤزلیکله بئین الخالق اؤنیورسیتیهسینه ائلهدیگی خیدمتلردن دانیشدی و اؤنون همکارلیغی ایله فخر ائلهدیگینی بیان ائتدی. سؤنرا ایستانبول اؤنیورسیتیهسی پلاستیک جراحیسی پروفیسور ابراهیم ییلدیریم ایستانبول اؤنیورسیتیهسی طرفیندن دانیشدی و دؤکتور هیئتی تریک ائتدی سؤنرا آذربایجان رادیو- تلویزیون صدری پروفیسور نظامی خودی یئف گله بیلیمدهدیگی اۆچون اؤنون مقالهسینی نۆمایندهسی علی بیگ اؤخودو. سؤنرا پروفیسور کامیل ولی یئف، معروضهسینی اؤخودو، سؤنرا آمریکادا یاشایان و آتاسی نین یؤبیلئی اۆچون حیات یؤلداشی ایله آنکارا گلن دؤکتور مارال هیئت دانیشدی و هیئت عایيلهسی طرفیندن یؤبیلئی ترتیب ائندلره تشکۆر ائتدی و دئدی کی، بیز باجیلار دؤنیانین دؤرد گوشهسیندن آتامیزین یؤبیلئیینی قوتلاماغا گلدیک و بؤ گۆن چؤخ شادیق. بیز آتامیزی ائوده آنجاق کتاب اؤخورکن و یا یازی یازارکن گؤرموشوک. اؤ بیزه داییم زگرچکلری آرایین و حقیقتدن آیریلماین دئمیشدیر. دؤکتور هیئت بیزیم اۆچون یالنیز آتا دئییل، عئینی زاماندا بیر اؤرنک و رهبر اولموشدور.

سؤنرا آلمانلار اؤن گلن پروفیسور فان لسن آلمانجا دانیشدی و پروفیسور آتا بیگ ده ترجمه ائتدی. فان لسن باکیدا دؤکتور هیئتین همکارى اولموش و اؤن ایلدن بری عئینی خستهخانادا جراحی عملیاتلاری آپاریرلار. اؤ دؤکتور هیئتی ایراندا و شرقده آچیق اۆزک جراحیسی نین اؤنچوسو کیمی تعریف ائتدی و اؤنو فیلو سوف جراح اولاندیردی.

اؤندان سؤنرا دؤکتور هیئتین صینیفداشی تۆرکیه نین اسکی ناظرلریندن دؤکتور سعالدین بیلگیچ دانیشدی. سؤنرا دؤکتور هیئتین ۹۰ یاشیندا دوستو دؤکتور کنگرلی دانیشدی و دؤکتور هیئتی تریک ائتدی. سؤنرا دؤکتور هیئتین خانیمی هامیدان تشکۆر ائتدی. اؤندان سؤنرا یؤبیلئی مۆناسیبتله گلن تبریکلر اؤخوندو، دؤکتور هیئته هدیهلر وئریلدی و ان سؤن باشقان نامیق کمال زئییک دانیشدی و دانیشانلاردان و ایشتیراکچیلاردان تشکۆر ائتدی. ایجلا سین سؤنوندا شام یئمگی اولاراق تۆرکۆستان پیلووی وئریلدی.

باکی دا یوبیلیتی :

مارسین ۲۶- سیندا باکی دا دۆکتور هیئتین ۸۰ ایلیگی مراسیمی بشین الخالق اونیورسیتیه سی خسته خاناسیندا MIR طیب مرکزی نین آچیلیشی ایله بیرگه کئچیریلدی. هر ایکی مراسیم عبثی گونده بشین الخالق اونیورسیتیه سی رکتورو آکادمیک پروفسور انلشاد عبدالله طرفیندن تشکیل اندلمیشدی. تصادوقاً همان گۆن یئنی آذربایجان یارتیاسی نین عۆمومی تویلاتیسی ایدی، اونا گۆره ایجلاسی پرورکتور آکادمیک حسن احمدوف اداره اندیردی ایجلاسی آچدیقدان سؤنرا پروفسور انلشاد بیگن آنکارادا دۆکتور هیئتین یوبیلیینده کی نطقندان پارچالار اوخوندو. سؤنرا طیب مرکزی نین پرزیدتی پروفسور آقا بگ دانیشدی، سؤنرا خسته خانانین دیرکتورو کریستا خانیم آقابیگ دانیشدی و خسته خانان باره ده معلومات وئردی. اوندان سؤنرا پروفسور فان لسن، دۆکتور مری تۆمس، ناظیرلر کابیتی نۆماینده سی قۇربان صادیقوف، دۆکتور بهرور صفرعلی، آکادمیک آقایتف، صابیر رۆستم خانلی و بهروز آخوندوف دابیتدیلار، سؤنرا قوناقلار طیب مرکزی نین گزیدیلر و سؤنرا یشمک وئریلدی. گۆرکملی عالیمین شرفینه قۇرولموش اولان طنطنه لی یوبیلیتی عکس انتدیرمک اوچون بۇ سایمیزین ضمیمه سی اولان اۆزل بۇراخیلیش حاضیرلانمیتدیر.

باکیدا علملر آکادمیاسی طرفیندن

دۆکتور جواد هیئتین ۸۰ یاشی طنطنه لی

مراسیمله قئید ائدیلدی

مای آیینین ۲۰- سینده (۳۰ اۆردیه هیست) آذربایجان جۆمهوریتی علملر آکادمیاسی طرفیندن حاضیرلانان دۆکتور جواد هیئتین ۸۰ یاش یوبیلیتی مراسیمی آکادیمیانین ریاست بیناسی نین بۆیوک سالونوندا طنطنه لی شکیلده کئچیریلدی.

بۇ مراسیمده آکادیمیانین ریاست هیئاتی و شۆعه مۆدورلری، ایرانین باکیداکی سفیری جناب افتخار سلیمانی و سفارت عۆضولری و بیر نئچه اونیورسیتیه رکتورو و پروفسورو، میلت محلیسی نۆماینده لری، یازچی لار، شاعیرلر و مطبوعات نۆماینده لری، دۆکتور هیئتین دوستلاری و طلبه لری ایشتیراک ائتدیلر. مجلس ساعات ۱۱- دن ۱۴- ه قدر دوام ائتدی.

ریاست هیئاتی نین صدری ایجلاسی آچاندان سؤنرا آکادمیک بکیر نییف دانیشدی و دۆکتور هیئتین ترجۆمه ی- حالینی و آپاردیغی ایشلری و

ایران سفیری جناب افشار سلیمانی
دۆکتور جواد هیئته «و ان یکاد»
لۆوحه سیننی تقدیم ائدیر

یازدیغی اثرلری و انلهدیگی خیدمتلری شرح وئردی. اوندان سوئرا ایران سفیری جناب افشار سلیمانی دانیشدی و آذربایجان علملر آکادیمیسی ریاست هیئاتیندن بیر ایرانلی عالیم اولان دوکتور جواد هیئتین شرفینه حاضرلادیقلاری یوبیلئی مراسیمی اوچون تشکور ائتدی و بوئو ایرانلا آذربایجان جوئمهوریتی آراسیندا دوستلوق و قارداشلیق علاقهلرینین بیر تظاهورو کیمی قیمتلندیردی و سوئرا دوکتور هیئت تبریك ائتدی و ایشتیراکچیلارا تشکور ائتدی. سوئرا باکی اونیورسیتیهسی رکتورو پروفیسور آیل محرموف و آذربایجان بئینالخالق اونیورسیتیهسی رکتورو آکادمیک ائلشاد عبداللهیف، آذربایجان جراحلار جمعیتی صدری آکادمیک پروفیسور بووک کیشی آقاییف و آکادمی موعاونی پروفیسور آغاموسی آخوندوف، آذربایجان رادیو-تلویزیون صدری اسکى رکتور پروفیسور نیظامی خودییف و تحصیل ناظیرلیگی نشریات شوعبهسی نین عوموم مودورو بهروز آخوندوف دا دانیشدیلار. نیظامی خودییف و بهروز آخوندوف دوکتور هیئت حاقیندا یازدیقلاری کیتابلاری تقدیم ائتدیلر. سوئرا ایلاهیات فاکولتهسی دکانی پروفیسور واسیم محمدعلییف دوکتور هیئت بارهده دانیشدی. سوئرا ریاست هیئاتی نین صدری آکادمیانین فخری دوکتورا دیپلومونو دوکتور هیئت تقدیم ائتدی. سوئرا دوکتور هیئت اوچون حاضرلانمیش تقدیر، تشکور و میتدارلیق لؤوحهلری تقدیم اندیلدی و نهایت دوکتور هیئت تریبونا چیخدی و تشکور نیطقینی اوخودو و ریاست هیئاتی صدری مجلسین سوئنا چاتدیغینی اعلان ائتدی.

آذربایجان علملر آکادیمیسی ریاست هیئاتی طرفیندن دوکتور جواد هیئت دوکتورا دیپلومو وئریلیر
(۲۰ مای ۲۰۰۵)

باکیدا ایران مشروطه اینقیلابی نین ۱۰۰ - جو ایلی کونفرانسی

ایون آیین سسکیزینده (۱۸ خورداد ۱۳۸۴) آذربایجان جو مهوریتی علملر آکادمیاسی شریقات اینستیتوتونون حاضرلادیغی ایران مشروطه اینقیلابی نین یوزونجو ایل دؤنومو مؤوضوعسوندا آکادمیانین ریاست بیناسی نی سالونوندا علمی کونفرانس کچیریلدی. کونفرانس ساعات ۱۰- دا شریقات اینستیتوتو دیرکتورو پروفیسور گوهر بخشعلی یوانین چیخیشی ایله باشلادی، سونرا ایران سفیری جناب افشار سلیمانی صوحبت ائله دی، سونرا پروفیسور شوکت تقی یثوا، م. قاسیملی، دؤکتور جواد هیئت، دؤکتور صمد سرداری نیا، پروفیسور ویدادی مصطفی یثف، پروفیسور ا. رحیملی، پروفیسور سولماز تو وحیدی، ح. علی بیگلی، ایسلام غریبلی و توران حسن زاده دانستیدیلار. ایران سفیری نین چیخیشی مشروطه حرکاتیندا دینین رولو، دؤکتور جواد هیئت نین چیخیشی ایسه مشروطه اینقیلابیندا رولونلرین رولو باره ده ایدی. بو کونفرانسا تبریزدن میلی سردار ستارخانین نوله ری و نتیجه سی ده دعوت اولونموشدولار. اولنلارین حوضورو مجلسیده جوشقون بیر هاوا یاراتمیشدی. مجلسین صدری اولنلارا خوش گلدین دندی و کونفرانس دعوتینی قبول ائنده رک تبریزدن باکی یا گلیب، کونفرانسیدا ایشتیراک ائله مه لری اؤچون اولنلارا تشکؤر ائتدی. سونرا دؤکتور هیئت اولنلارا خوش گلدین دندی و ستارخانین مشروطه اینقیلابیندا و آزادلیق موباریزه لری نین تاریخینده کی اهمیتیندن بحث ائتدی. کونفرانسیدا اؤخونان معروضه لر حاقیندا گلن ساییمیزدا اطرافلی معلومات وئره جگیک.

تجلیل از دکتر جواد هیئت، نویسنده و جراح ایرانی در آنکارا

آنکارا، خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۸۳/۱۲/۲۷

هشتادمین سال تولد دکتر جواد هیئت، جراح و زبان‌شناس ایرانی در آئینی با شرکت جمعی از شخصیت‌های سیاسی، فرهنگی و ادبی ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان و قزاقستان در آنکارا گرامی داشته شد. این آئین را دانشگاه «احمد یسوی» که با همکاری ترکیه و قزاقستان در آنکارا فعالیت دارد، ترتیب داد.

«نامیک کمال زیبک» وزیر فرهنگ سابق ترکیه و رئیس هیأت متولی این دانشگاه در این مراسم که چهارشنبه شب در سالن تئاتر موزه هنرهای معاصر آنکارا برگزار شد، جواد هیئت را «نویسنده و جراح برجسته ایران» معرفی کرد و گفت: «وی در طول عمر خود، خدمات ارزنده‌ای به تقویت دوستی و برادری بین ملت‌های سه کشور ایران، ترکیه و جمهوری آذربایجان کرده است.»

او با تشریح فزازهایی از خدمات دکتر هیئت گفت: «ایران و ترکیه دو کشور دوست و همسایه هستند و جمهوری اسلامی ایران و جمهوری ترکیه برادر یکدیگر به شمار می‌روند.»

زیبک با تأکید بر این که سخنان وی شعار و حماسه‌گویی نیست، به تأکید گفت: بر این باور است که اگر یک ترک، درد تهدیدهایی را که از دور علیه ایران صورت می‌گیرد، در دل خود احساس نکند، ترک عاقلی نیست. «فیروز دولت‌آبادی» سفیر جمهوری اسلامی ایران نیز طی سخنانی با اشاره به خدمات ارزنده دکتر جواد هیئت در عرصه پزشکی و ادبیات و توسعه روابط ایران و ترکیه گفت: «از این حقیقت گریزی نیست که اعتماد و اطمینان سازنده میان دو کشور و حرکت سیال و آزاد اندیشه از طریق انسان‌های با فرهنگ و فکور و اندیسمند در کنار تبادلات آزاد تجاری و ارائه خدمات صادقانه مورد نیاز ملل دو کشور به یکدیگر و امنیت سرمایه مشروع و حلال، همچنان که در گذشته نه چندان دور موجبات اقتدار و عظمت ایران و ترکیه شده بود، در شرایط کنونی جهان نیز تنها راه نیل به رشد، توسعه و اقتدار و تضعیف دشمنان ما خواهد بود.»

دکتر جواد هیئت نیز طی سخنانی ضمن قدردانی از دانشگاه «یسوی» و برگزارکنندگان این آئین، با تشریح بخت‌هایی از زندگی خود و ماجرای سفر به ترکیه و تحصیل پزشکی در این کشور و تشکیل انجمن دوستی ایران و ترکیه گفت که بعد از استقلال جمهوری آذربایجان، تلاش وی مصروف توسعه و تقویت دوستی بین سه کشور ایران، ترکیه و جمهوری آذربایجان شد.

دکتر هیئت با تأکید بر اهمیت حفظ و توسعه فرهنگ ملت‌ها گفت: «در رژیم قبلی ایران، محدودیت شدیدی در مورد فرهنگ و زبان آذری وجود داشت و بخت مهمی از فعالیت‌های فرهنگی برای اعتلای فرهنگ آذری، به طور محرمانه صورت می‌گرفت.»

دکتر هیئت افزود: «بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، زمینه برای توسعه و تعمیق فرهنگ آذری، هرچند به طور محدود فراهم شد و امروزه بیش از ۵۰ نشریه به زبان آذری در ایران منتشر می‌شود.»

او گفت: «قرار است از سال آینده تحصیلی نیر درسی به عنوان زبان مادری در مدارس ایران تدریس شود که با شروع این کار، اصل پانزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز قابلیت اجرایی خواهد یافت.»

در این آئین، «محمد نوروز اوغلو» سفیر جمهوری آذربایجان در آنکارا، وزیر آموزش جمهوری آذربایجان، «احسان دوغراماجی» رئیس دانشگاه بیلکنت آنکارا، «کامل ولی نریمان اوغلو» رئیس مرکز تحقیقات اوراسیای جمهوری آذربایجان، بیست و یک تن از اساتید دانشگاه‌های ترکیه و پزشکان هم‌دوره‌ای دکتر هیئت و نیز اعضای خانواده دکتر جواد هیئت حضور داشتند.

همچنین خانم «گلدال آکتیت» وریر مشاور در امور خانواده ترکیه که در خارج از این کشور به سر می‌برد، با ارسال پیامی از خدمات دکتر جواد هیئت تجلیل کرد.

دکتر جواد هیئت در سال ۱۳۰۴ در تبریز متولد شد. تحصیلات ابتدایی را نیز در این شهر سپری کرد و بعد از فارغ التحصیلی از مدرسه نظامی تهران در سال ۱۹۴۱ وارد داشکده پزشکی استانبول شد.

دکتر هیئت بعد از فارغ التحصیلی از داشکده پزشکی «چاپا»ی استانبول در سال ۱۹۴۶ به پاریس رفت و دوره تخصص خود در جراحی قلب را به پایان رساند.

او به عنوان اولین جراح قلب ایرانی شناخته می‌شود که در سال ۱۹۶۱ دست به عملیات جراحی قلب باز در ایران زد. دکتر هیئت در سال ۱۹۸۳ عضو آکادمی جراحی پاریس انتخاب شد و مدت ۳۰ سال نماینده جمعیت بین المللی جراحان ایران شد. وی در سال ۱۹۵۶ جمعیت دوستی و فرهنگی ایران و ترکیه را تأسیس کرد و بعد از انقلاب مجله «وارلیق» به زبان آذری را انتشار داد.

دکتر جواد هیئت دارای ۳۰۰ مقاله در مورد زبان ترکی و نزدیک به ۱۰۰ مقاله پزشکی است. شورای زبان ترکیه به دلیل خدمات علمی - مدنی وی به فرهنگ ایران، ترکیه و جمهوری آذربایجان، دکتر جواد هیئت را به عنوان عضو افتخاری این شورا انتخاب کرده است. دکتر جواد هیئت هم‌اکنون به عنوان استاد پزشک جراح در دانشگاه آزاد اسلامی فعالیت می‌کند.

بویوک یازیچی جناب دوکتور رضا براهنی

سیزی ثمره‌لی عؤمور یولونوزون ۷۰ ایلیگی مۆناسبتیه اؤرک صمیمیتی ایله تبریک اندیر، خالقلا ریمیزین دیل و مدنی نین اینکیشافی اوغروندا آتاجاغینیز آدیملارین بوندان بنله داها دا اوغورلو اولاجاغینی آرزو اندیریک. بیر ده بو فؤرصدن ایستیفاده ائده‌رک مۆتعال آلاهدان سیزه جان ساغلیغی و خوشبختلیک و یارادیجیلیق اوغورلاری دیله بیریک.

وارلیق درگیسی یازیچیلار هیأتی

آذربایجان اونیورسیتەسی طرفیندن ع. محسنی و م. هـ حصارى به فخرى دؤکتورا وئریلدى.

بوئندان اول خبر وئردیگیمیز کیمی، ۵۰ ایلدن آرتیق دیلیمیز و ادبیاتیمیز اوغروندا یۇرولمادان چالیشب، اثرلر یارادان گؤرکملی یازیچی، شاعیر و تدقیقاتچی **میرهدایت حصارى** و حورمتلی تنقیدچی، شاعیر و یازیچیمیز **عزیز محسنی** باکی نین آذربایجان دانیسگاهى طرفیندن فخرى دؤکتورا عؤنوانینا لایق گؤرؤلەرک، دانیسگاهین علمی شوراسى نین «۵ مای» تاریخلی قراری اؤزره عالیملریمیزه دؤکتورا دیپلومو اهدا اولونموشدور.

دؤکتور مبر هدایت حصارى نین ایندی یه دک ۸ کیتابی مؤستقیل حالدا و ۲۰ کیتابی مطبوعاتدا آردیجیل حالدا چاپ اولونموش و ایکی میندن آرتیق چتسیدلی تحقیقی مقاله لری ده ایران، آذربایجان رسپوبلیکاسی، تۆرکیه و سوئد مطبوعاتیندا چاپ اولونموشدور. او، هابئله ایران تلویزیونوندا، ایراندا اولان تۆرکجه اسکی ال یازمالار (و سایر مؤوضوعلار) باره ده دفعه لرله چیخیش ائتمیش و گرگان رادیوسوندا نئچه ایللر علمی پروقرامین حاضرلایانی و ایجراچیسى اولموشدور. او، عیثی حالدا بیر ژورنالیست و فؤلکلورشناس کیمی ده فعالیت گؤستمیشدیر.

دؤکتور عزیز محسنی نین ایندی یه دک ۱۰ جیلدنن آرتیق مؤختلیف مؤوضوعلاردا یازدیغی ویا ترجمه ائدیگی کیتابلاری دا مؤستقیل حالدا نشر اولونموشدور. عزیز محسنی ختیره ایشلرینده ده قاباقجیل اولموش، او جۆمله دن دوغما شهرى اردبیلین یۇخسول بیر محله سینده اؤز خرجی ایله بیر قیز مکتبی تیکدیرمیشدیر. وارلیق درگیسی یازیچیلار هئیاتى نین فعال عؤضولری اولان عالیملریمیزی بۇ باشاریلارینا گؤره تبریک ائدیر و اونلارا جان ساغلیغی آرزو ائدیریک. - وارلیق

شعر

قولو باغلى دوستاق اولان،
 دىلىم - دىلىم پارچالانان،
 سپەلنن،
 قارانلىغىن سىنەسىنى يارىب اوتن،
 سمالاردا اولدوز اولان،
 درين ظولمت گئجهلىرى،
 وۇرغونلارین حسرت دولو گۇزلىرىندە،
 آيدىنلىغا اومودلانان،
 آنالارین سئوگى يايان نفسىلە،
 لايىلاردا حیات اولان،
 بشىكلردە چىچكىلى ياز مۇسىمى تىك،
 گاه ساز اولان، گاه سۆز اولان،
 آنا دىلىم.
 دار گۇز يابان قوللوقچولار،
 كىن - كۆدورت مزارىندا،
 كىملىكلەرن سۆمسونندە،
 قۇجا شىرقە خۇكوم سۆرن،
 آدىم - سانىم تاپداناندا،
 اوتانمازلار يۇخلوغوما كۆى سالاندا،
 وارلىغىمىن كئشىگىندە اويلاق اولان،
 اوز ائلىنە داغلار كىمى دايلاق اولان،
 اويانىشا چىراق اولان،
 دايانىشا بايراق اولان،
 آنا دىلىم، آنادىلىم.

- اسماعيل جمىلى

آنا دىلىم

ناخىش - ناخىش اينجه اىپىك بشىگىندە،
 كئچمىشىمى قوناقلايان،
 دۇيغولارین دىزىندە،
 اينجى يۇكلو كروانلارى قوناقلايان
 دۇنيالارى دۇنياسىنا سىغىشىدىران،
 آنا دىلىم.
 دۇنە - دۇنە واختىسىز سولان چىچىكلەرى،
 تارىخ بۇيو نىسگىل اولان دىلكەلىرى،
 ياشام اۆچون ھې چىرىپىنان اۆركەلىرى،
 گۇى قۇرشاغى قانادىندا اۆچوشدوران،
 تۇرپاق ياشدا سايلارین گۇزگوسوندا،
 مین ایللەرن ایزلەرنى،
 گۇنوموزلە بارىشىدىران،
 آنا دىلىم.
 اوز ائویندە چاغرىلمامىش قوناق اولان،
 اوز ائلى نىن دۇداغىندا،
 اوز يۇردوندا ياساق اولان،
 شىرىن دىللى وفاسىزلار دۇزاغىندا،

يۇنىس ايمره ايله سىلىشمە

اوتوب - كىچىدى عومروم منىم،
يىللر اسىب - كىچمىش گىبى.
عومرون سونو قاچىلمازدير،
فلك كفن بىچمىتىش گىبى.

ايسته ديم دريادا اوزم،
قارتال دك گۇيلرده سوزم.
ائله بيلدیم اولومسوزم،
آب - حیات ایچمیش كیمی.

هئچ بلمیرم هارا گئدیم،
دونیانی هاردان سئیر ائدیم،
سوزومو گۇيدنمی دئدیم؟
قاناد آچیب، اوچموش گىبى.

ایللر كىچىدى بىر آن گىبى،
جلاد يۇخىدو زامان گىبى،
حیات بىر رۇيايمىش،
دئمه، بيزه گلmiş گىبى.

- آنار رضا

باخ منى بئلهجه، بىرجه قوم بنؤوشه عطرلى
دونياما اوتورون...

- يىگانه امير آسلاننؤوا

**زليم خان يعقوبدان اوچ شعر
سوز**

سوزوم يثره دؤشدو نادان يانيندا،
قالديرا بيلمه ديم يثردن او سوزو،
ساخلايا بيلمه ديم او جالغيندا،
قورويا بيلمه ديم شردن او سوزو.

روح اولدوم، او سوزون رۇحونا ياتدیم،
سوزون او جاعىنى قالادیم، چاتدیم،
نييه زير - زييلين ايچينه قاتدیم،
من كى تۇخوموشدوم زردن او سوزو.

نئجه داغ آشيرام، دره كئچيرم،
چوللره بند آچيب، بره كئچيرم،
ايندى ده اوتانىب، يثره كئچيرم،
ياديما سالاندا هر دن او سوزو.

دان يثرى

دان يثرينه سلام وئردیم،
گۇنش آلدى سلامىمى،
دان يثرىندن دؤشن ايشيق،
صافلاشديردى كلامىمى.
طبيعتدن كؤچورموشم،

بىر قوم بنؤوشه باشينا فيرلانان پروانه يه...

بىرجه قوم بنؤوشه عطرينه،
بىرجه قوم بنؤوشه خطرينه،
نازىمى چكمه يىن دۇنيامدان كئچرم.
كئچرم...
بىرجه قوم بنؤوشه عطرلى دۇنياما،
كؤچرم.

... اولورسم، اوستومه،
بىرجه قوم بنؤوشه گئيرين.
سون آرزوم...

«بختهور» اولانين مرمردن باش داشى دئيبيل،
مزاريم اوستونده بىرجه قوم بنؤوشه بيتيرين.

اۋنجا بۇ دۇنيادا يۇخدور سئوبملى،
شۇھرتى بۆرۈيۈب مۇغانى، مىلى،
«ساۋالان» بۇزودور بىزىم مۇغاملار.

شعرىمىدە بىر دان يىرى وار،
دان يىرىندىن گلن سۆزۈن،
تانرىيا قالخان يىرى وار.

گۆرۈش

تار ايله قۇل - بۇيۈن دۇغولوبدور اۇ،
سانمايىن قۇجالىب، يۇرولوبدور اۇ،
گۆنشدىن، ايشىقدان يۇغولوبدور اۇ،
گۆنشىن قىزىدىر بىزىم مۇغاملار.

ائىللرلە گۆرۈشۈدۈم، چۇخ شىرىن اولدۇ،
آريلاز باش قويدۇ گۆلۈمون اۆستە،
ائىلە چىچىكلندى سۆزلر، كىلمەلر،
بىر چمن گۆيردى دىلېمىن اۆستە.

آرازىن آغلايان ايكى گۆزۈدور،
آيرىلىق دردى نىن اۆدۈ - كۆزۈدور،
ستارخان، جوادخان، بابك اۆزۈدور،
تارىخدىر، يازىدىر بىزىم مۇغاملار.

اۆتمەدى معناسىز ھدر بىر آنىم،
اۆدلو دۇيغولارلا قاينادى قانىم،
سئوگىدىن كرم تىك آلىتىدى جانىم،
سئولر باش ابدى گۆلۈمون اۆستە.

كۆراۋغلو نعرەسى اۋنون سسىندە،
مۇغامى ياشادىر ائىل سىنەسىندە،
شالالە چاغلايىر گۆر نىفسىندە،
بولاغىن گۆزۈدور بىزىم مۇغاملار.

شۇھرتدە ان اۇجا ذىرۈيە تىم،
گۆنسىم، بۆلۈدام، ياعىستام، چىم،
گۆردۈم بۇ دۇنيانىن اناسى منم،
دۇنيا بىر كۆرپەدى قۇلۈمون اۆستە.

تملى قۇيولوب صاف محبتدن،
قۇرتارىر اينسانى كىندن، نىقرتدن،
آستاجا دانىشىر سئوگى، اۆلقتدن،
اۆرگىن اۆزۈدور بىزىم مۇغاملار.

جاھانى دۇلاشان سىياح اۆلموشام،
زلىم خان، جۇخ شىدىن آگاہ اۆلموشام،
سانكى ائىل ايچىندە آلاھ اۆلموشام،
اۆزگە بىر ال يۇخدو الېمىن اۆستە.

- زلىم خان يعقوب

مۇغاملا چاغلايىر دلى كۆر، آراز،
اۋنون تىملىدىر، تار - كامانلا ساز،
«مەدلى» شۇنىيە قلم گۆتۈر ياز،
قلىبىن كۆزۈدور بىزىم مۇغاملار.

بىزىم مۇغاملار

مۇغاملار قىدىمدىر «ساپلاق» قدرى،
بۇ خالقيىن مېن ايللىك غمى كدرى،
تارىخىدە قۇيدوغو صنعت ائرى،
بابالار سۆزۈدور بىزىم مۇغاملار.
اۋدور بۇ اۆلكەنىن دانىشان دىلى،

- اسماعىل محمد ئانى ھرىس «مەدلى»

مۇغايات اول، سئوگىلىم.

آررو باعين سنه وئريب، گئديرم،
گۆللىرىمدن مۇغايان اول، سئوگىلىم،
اۋز عۆمرومو سنه ھىديه ائديرم،
ابللىرىمدن مۇغايات اول، سئوگىلىم.

بۇ يوللارلا باغلاديم ايلقاريمى،
آه، گئتمهسم، چكە بيلم عاريمى،
داغلار كيمى ارىديرم قاريمى،
سئللىرىمدن مۇغايات اول، سئوگىلىم.

الريمى اكديم سانكى بير چينار،
گۆز ياتىمى آخيتىديم پينار- پينار،
بايراق اولوب، اللرىنده چيرپينار،
الريمىدن مۇغايات اول، سئوگىلىم.

دۇيوش جيغىرلارى منى بكله ير،
بير ساز كيمى ھيراتى يه كۆكله ير،
بير گۆن اولار، حسرت سنى تكله ير،
تئللىرىمدن مۇغايات اول، سئوگىلىم.

سنه وئريب آرزو باغين، گئديرم،
رۇيالاريم دارماداغين گئديرم،
جان سين، جان بۇ تورباغين گئديرم،
ائللىرىمدن مۇغايات اول، سئوگىلىم.

آنام يۇخدور

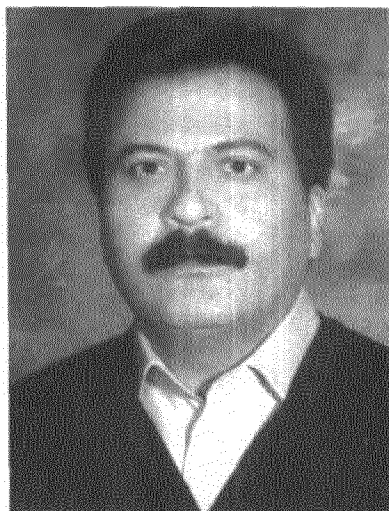
اولونجه سىزلارام دايم، كى ايستكليم، آنام يۇخدور،
صفالى، قايقىكس اينسان، عزيزيم، اول سونام يۇخدور.
نه مايماقديم، قانانميرديم، نه قيمتلى جواهيرميش،
ايتيرديم، بيلمهديم يۆز يول ياناركس قورسانام، يۇخدور.
حياتين وار- يۇخون يىغميش، محبت كاسهسى دولموش،
تۆكوب گۆدهمده جان اولسون، تكى من جانلانام، يۇخدور.
آنام واركن دوعاسيندان ياشارديم مين اؤميديله،
اۋزو اوچدو دوعاسيلا، اؤ حمديم، اول ننام يۇخدور.
گئجه وۇرماز بيچاق حؤوضا دئيردى: «آى چيمير اورد،
اولار آى ديكسينر بيردن، اولام پشمان، بانام»، يۇخدور.
نجه قيمت وئره بيلسين، بۇنا صرافلار عاجيزدير،
دئيرلى گۆوهريم ايتميش، اؤ تاييسيز دؤردانام يۇخدور.
منه اؤنسوز گرگمز عالمين وار- دؤولتين وئرسن،
اونا قۇريان اولايديم كاش، كى اؤسوز اؤوسانام يۇخدور.
آنانين حاقى عالمده ساوالان تانرى حاقى ايميش،
دوعاسيلا باغيشلانام، اوجاللام، قوززانام، يۇخدور.

ح.م. ساوالان

- آيدين شرقى پور، آذر ۱۳۷۶

شاعیرله موصاحیبه

آذربایجانین ایستعدادلی غزل شاعیری علیرضا تیبانی خیابانی ۱۳۳۷- جی ایلده تبریزین قاراباغلیلار محله سینده دۇنیایا گلیر. ایکی ایل سؤنرا تبریزین مشهور دمیرتوکومچولریندن اولان آتاسی اکبر بیگ عایله سیله بیرلیکده تهرانا کۆچور. علیرضا خیابانی مادی سخینتیلاردان دۆلایی ایلک مکتب، اورتا مکتب و لیسه نی تهرانین گۆنئیینده کی مۆختلیف مکتبلرده اؤخور، آنجاق اؤنیورسیتیه گیریش ایمتیحانی نی قازانا بیلمه یینجه عسکرلیگه گنبدیب، ۱۸ آیدان سؤنرا ایران ایسلام اینقیلابی نین غلبه سی نین آردیندان اؤرادان ترخیص اولور. اؤشاقلیق یاشلاریندان اعتیاراً آنا یۆردو و آنا دیلینه اولان شوگیسینی حیس اندن علیرضا خیابانی هر ایلین یای آیلارینی تبریزه بؤیوک آتاسی حاج نور محمدی شربیانی نین

اؤینه گۆنדרمه سی اؤچون آتاسینا ایصرار اندردی. اؤنیورسیتیه ایمتیحانی نی قازانماق گنج علیرضانین علمه و علم اؤیرنمگه اولان شوگیسینی آزالدا بیلمه میشدی. اؤ ۱۳۵۹ ایلینده تحصیلینی داوام ائتدیرمک مقصدیله تۆرکیه یه گنبدیب، اؤ زامان مادی دۆرومو داها یاخشی اولان آتاسی نین یاردیمی ایله ایستانبول اؤنیورسیتیه سی ژئوفیزیک مۆهندیسلیگی بۆلومونده تحصیل آماغا باشلار و ۱۳۶۴- ده اؤنیورسیتیه دن مآذون اولور- اولماز ایرانا قایدار. علیرضا خیابانی داها اؤیرنجی ایکن تبریزین اصیل عایله لریندن بیرینین قیزی اولان مهری خانیملا ائولنیر و راد و سئویل آدلی ایکی ائولاد صاحیبی اولور. آتاسی نین واختسیز وفاتی، ایران- عراق ساواشی و ایشسزلیک علیرضا خیابانی نی سریست ایشده چالیشماغا یۆنلندیر. اؤنجه قایتان تۆخوما ماشینی اؤیرنه رک باتسماق باغی اؤرتن ع. خیابانی ۱۰ ایل سؤنرا اؤچ قارداشی ایله بیرلیکده زرینه بود تیسرکتینی آچماغا ناییل اولور.

علیرضا خیابانی سؤن درجه خنیرسئور و یاردیم سئور بیر اینساندیر. احتیاجی اولان اینسانلارین الیندن تۆتماغی حیاتی نین ان اؤنملی و معنالی ایشی اولاراق منیمسه مکله بیرلیکده، آذربایجان کۆلتورونون گلششمه سی، تاریخی اثرلر و آیدله لرین قۆرونوب ساخلانماسی و بؤیوک ادبی شخصیتلریمیزین دیرلندیریلمه سی اؤچون ده الیندن گلنی اسپرگه مه میشدیر.

علیرضا خیابانی نین "یار ایله صؤحبت" آدلی ایلک شعر کیتابی اؤستاد یحیی شیدانین اؤن سۆزویله یاینلانمیش، "یار ایله صحبت ۲" آدلی ایکینجی شعر کیتابی ایسه پروفیسور دۆکتور جواد هیئتین اؤن سۆزویله بۇ یاخینلاردا یاینلانا جاقدیر.

عزیز اؤخوجولاریمیزین داها یاخشی تانیماسی اؤچون حؤرمتملی علیرضا خیابانی ایله آپاردیغیمیز موصاحیبه نی تقدیم ائتدیریک.

- محمدرضا هیئت

سيز نه زاماندا بىر شعرلە ايلگىلنمگە و شعر يازماغا باشلايدىنيز؟

من ۱۰ ياشىندا يىكەن شىھرىيارىن حىدر بابا يا سلام اثرىلە تانىشىدىم. حىدر بابا يا سلام اثرى شىھرىيارىن اوشاقلىق خاھىرلەرنى انلاتان بىر شعر مجموعهسى اولدوغو اوچون مندە چۇخ بۇيوك تاثير بۇراخدى. داھا سۇنرا فضولى، سىد عظيم شىروانى، صراف و نىباتى كىمى بىر چۇخ بۇيوك شاعىرىن شعرلەرنى اوخوماغا باشلايدىم. آذربايجان مۇغام موسىقىسى دە منىم ايلھام قايناغىم اولموشدو. شىھرىيارىن سەندىھسى ايسە منى ائللە چۇشدرودو كى، قىسا بىر زاماندا شعرى باشدان سۇنونا قدر ازىرلەمىش اولدوم. ۱۳۷۹- دا ايلك غزلىمى يازدىم و عىن زاماندا تىرىزىن فردوسى كىتابخانا سىندا حاج آقا سىروس قەرى و اۇنون واسىطەسىلە دە اۇستاد يحيى شىدا ايلە تانىشىدىم و اۇستادىن فىكىرلەرنىن چۇخ فايدالاندىم. يىنە حاج آقا قەرى نىن تۇوصىھەسىلە تىھراندا پروفىسور دۇكتور جواد هىت ايلە گۇرۇشوب شعرلەرىمىن بىر نۇچەسىنى اوخودوم. دۇكتور هىت بىگ، منىم شعر يازماقتا اىستعدادلى و چۇخ دۇقلو اولدوغومو سۇنلە يەرك منى داھا دا تشويق ائتدى. بىر مودت سۇنرا يازدىغىم غزللەردن ۵۰- سىنى بىر مجموعه شكلىندە "يار ايلە صۇحبت" آدى ائلىندا نىشرا ائتدىردىم. كىتابا اۇستاد شىدا اۇن سۇز يازدى. منىم ايلك شعر مجموعه م اولماسىنا باخما يارق بۇ كىتاب بىر چۇخ اوخوجونون رەبىتىنى قازاندى. بۇنلارى گۇردوكدن سۇنرا ايكىنچى شعر كىتابىمى چىخارماغا قرار وئرىپ ۸۰ غزلىمى "يار ايلە صحت ۲" آدىلە نىشرا حاضىرلايدىم. ايكىنچى كىتابىن اۇن سۇزونو دە پروفىسور جواد هىت يازدى.

بىرىنچى كىتابىنيزلا ايكىنچى كىتابىنيز آراسىندا بىر فرق، بىر يىشلىك وارمى؟

بىرىنچى كىتابداكى شعرلەرىمىن ايلك شعرلەرىمدىر. اۇرادا داھا چۇخ لىرىك- عاشىقانه مۇوضوعلار اۇزىرىندە ايشلەمىشم. آنجاق ايكىنچى و اۇزلىكلە دە "يار ايلە گۇرۇش" آدى ايلە يايىنلانماقتا اوچونجو كىتابىمداكى شعرلە داھا چۇخ عىرفان آغىرلىقلىدىر. عىرفانى شعرلە اىنسانا حۇصور وئرىر، اۇنون معنوى دۇرلەرنى يۇكسلىدىر.

عىرفاندا نىحت ائتدىنيز. بىزىم عىرفان عالمىنە دالان بىر چۇخ شاعىرىمىز ندىسە خالقدان اۇزاقلاشىر و اۇزونه قاپانير، سانكى دۇنيادان و اىنسانلاردان كۆسموش كىمى يالنىز ياشاماغى ترحىج ائدىر. آما سىزدە بئللە بىر دىيىشكىلىك حىس اولونمور. سىزجە بۇ عىرفانىن اۇزلىگىمىدىر، يۇخسا اىنساندان اىنسانا دىيىشمى؟

عىرفان اىنسانى تىمىزلىشىدىر. اۇنو فرقىلۇلماغا؛ داھا وىجدانلى، داھا معرفتلى اولماغا چاغىرىر. آنجاق بۇ، عارىف و يا عىرفانلا مشغول اولان اىنسانىن خالقدان اۇزاقلاشماسىنا، اۇنونو تجرىد ائتمەسىنە سبب اولمامالىدىر. خالقدان، اىنسانلاردان آبرى ياشايىب، تىمىز قالماق منجە هۇنر دىئىل، اساس هۇنر خالقىن اىچىندە ايكىن تىمىزلىگىنى، وىجدانىنى قۇرويا بىلمىكىدىر. بىزىم نىسىمى كىمى مۇتصوف- عارىف شاعىرلىرىمىز وار. اۇنلارنىن خالقلار ايلشكىلەرى بىزە ان گۇزل نۇمونه دىر.

سىزىن شعرلەرىنيزىن هامىسى عروض و زىننە دىر. نىبە بۇ وزنى شىچدىنيز؟ گلەجكدە باشقا وزنلردە، مثلاً هىجا و زىننە و يا سربىست شعر يازماغى دۇشونورموسونوز؟

هر شعر نۇوعونون بىر اۇزلىگى و گۇزلىگى واردىر و هر بىرى بللى بىر فىكىرى و دۇشونجەنى ايفادە ائتمك اوچون يارادىلمىشىدىر. مثلاً اىجتىماعى مۇوضوعلارلا هىجا و زنى و يا سربىست شعر داھا اۇيغوندور. عىرفانى مۇوضوعلاردا ايسە ان چۇخ ايشلنن وزن عروض و زنىدىر. عروض و زنى هم داھا اسكىدىر، هم داھا چتىندىر. آذربايجان ادبىياتى دا داخىل اولماق اۇزىر، شرق ادبىياتى نىن بۇيوك بىر قىسمىنى عروض و زنىندە يازىلمىش شعرلە تشكىل ائدىر. من دە بۇ عنعنە نىن داوامچىلارىندا بىرى

اۇلاراق عروض وزبىندە يازىرام. باشقا شعر نۇوعلىرىنى دە اۇخويورام، سئویرم، حتا گله جكدە اۇ وزنلردە دە شعر يازماغى سىناماق ایسته ییرم. آنجاق ایندیكى شرايطده غزلى ترجیح ائدیرم
يار ایله صحبت کیتابی چۇخ کيفیتلی بیر شکیلده چاپ اۇلموش، شعرلر خطاط طرفیندن یازیلیمیشدیر. ایندییه کیمی ایراندا هئچ بیر تۆرکجه کیتاب بۇ کيفیتله یایینلانمیشدیر. بونون سببی نه دیر؟

بۇگۆنکو دۇنیادا کیتابین گۆروننوسو اۇنون مۇحتواسی قدر اۇنملیدیر. هر بیر اۆلکهده چۇخ کيفیتلی، گۆروننوسو سۇن درجه گۆزل کیتابلار چيخیر. اینسانلار بعضاً گۆزلى واسیطه سیله ایرتباط قۇرورلار. باخیشلاریلا دانیشیرلار. گۆزل کیتاب ایستر- ایسته مز اینسانین ديفتینی چکیر. آنجاق تأسؤفله سیزین ده دندبگینیز کیمی بۇ گۆنه قدر بۇ کيفیتده تۆرکجه کیتاب چيخمامیستدی. بۇشلوغو دۆلدورماق اۆچون من ده الیمدن گلدیگی قدر چالشیرام. کیتاب ویتیرنلرینه باخدیفیمیزدا بیزیم ده بۇشقا با قۇیمالی، گۆز قاماشدیریحی کیتابلاریمیز اولمالیدیر. تۆرک دیلی زنگین بیر دیلدیر. بۇ زنگینلیگی هر باخیمدان گۆسترمک لازیمدیر. ان شاء الله انکینچی کیتاب داها کيفیتلی اولاجاقدیر. منجه کیتابلاریمیزین ظاهیری ده دبلیمیزه و خالقیمیزا یاراشمالیدیر.

سیزین ادبی فعالیتلرینیزین یانیندا بیر ده خئیریه چیلیک و یاردیم سئورلیک کیمی فعالیتلرینیزین اولدوغونو ائشیتیمیشیک. بۇ یاردیملارین بیر قیسمی دا آذربایجانین تاریخی یرلری نین مرمتی، مدنی مرکزلرین تقویتى اۇلموشدور. بۇ کیمی فعالیتلره آذربایجاندا آز راستلانیر. عصرین اوللرینده قۇزنی آذربایجاندا یاشایان حاج زین العابدین تقی یئف بۇ کیمی خئیریه ایشلر گۆرن ان اۇنملی اۇرنکلردن بیریدیر. سیزدن سۇروشماق ایسته دیگیم ایکی شئی وار. بیرینجیسی بۇ گۆنه کیمی سیزین بۇ ساحهده هانسی فعالیتلرینیز اولموشدور. ایکنجیسی ده نییه بله بیر فعالیتنه احتیاج حیس ائدیرسینیز؟

۱۳۸۰- ده ایلك دفعه اۇلاراق مرحوم شهریارین ائو مۇزه سینی زیارت ائتدیم. اۇرادا مۇزه نین ریسی آقای جدیدالاسلام ایله تانیشدیم و اۇ واسیطه ایله ده مۇزه نین بۇیانماسینی، پرده و پارکت ایشلرینی بۇتون مصرفلریله من عۆدهمه آلدیم. سۇنرا اۇزامانکی تبریز بلدییه باشقانی آقای فتح اللهی تقدیرنامه گۆندرهرک منه تشکۆر ائتدی. داها سۇنرا مسؤللارین ایستگی اۆزره مۇزه یه سس و گۆروننو جهازلاری، سۇ سۇیوتما ماشینی و گاز کۆزلى آلاراق هدیه ائتدیم و بۇ دفعه ده تبریز بلدییه باشقانی آقای احتشام حاجی پور طرفیندن تشکۆره لاییق گۆرولدوم. تۇخوماجیلیق صنایعینده چالیشدیفیم اۆچون سۇن واختلاردا دا اۇستاد شهریارین پۇرتره سینی ۸۵×۱۴۰ اؤلچوسونده تۇخوتدوروب هدیه ائتدیم. سۇنرا آقای رسول بشیری وند ایله تانیشدیم و اۇنون یاردیمی ایله شهریارین ۸ پۇرتره سینی تبریزین مۇختلیف مدنی مرکزلرینه سۇندوم و مقبره الشعرا اۆچون ده برلیان داشلی ۷ لۇستر هدیه ائله دیم. آیریکا مقبره یه برۇنر چیسینسندن بیر حاصار دۆزلتدیردیم.

ایکنجی سۇالینیرین جاوابیندا دئییه بیلرم کی، منی بۇ ایشه جذب ائندن بۇیوکلریمیزین، شاعیر و یازیچیلاریمیزین حیاتدا یکن قیمتلندیریلمه مه سیدیر. اۇنلارین اولدوکدن سۇنرا شۆهرت قازانماسی، قیمتلندیریلمه سی منی هر زامان راحتسیز ائدیر. منیم بیرینجی هدفیم بۇ قۇصورو بیر آز دا اولسا جۆبران ائتمکدیر. آیریکا بیز زنگین کۆلتوروموزله، بۇیوک ادبی، هۆنری شخصیتلریمیزله، تاریخی آیدهلریمیزله دۇنیا میلتلری نین ديفتینی بۇزایا جذب ائنه بیلریک. بۇنلار خالقیمیزدا دا جاذبه یارادار. تۇریستلری بۇ بۇلگه یه چکر، گئیرر و هر شئیدن اۇنملی بیزدن سۇنراکی نسلین اۇنونده باشیمیز اۇجا اولار. اۇنلار دا مدینلرینه قیمت و ثرمگی اۇیرنرلر.

گله جکده ده بۇنا بنزر فعالیتلرینیز اولاجاقمی؟

گله جک اوچون ده بیر نئچه پروژهم واردیر. مثلاً همداندا عین القضاہ شرفینه گۆزل بیر مقبره تیکلمیشدیر. من ده بۇ مقبره نین داها دا گۆزللشمه سینه یاردیم انده جگیمی دۆشونورم و بۇنون اوچون ده ایداری ایشلملره باش وۇرموشام. هابئله شیخ محمود شبستری نین مقبره سی نین داها دا گۆزللشمه سی اوغروندا آددیملار گۆتوره جگم. اۇنون خارایجینه ده بیر نئچه طرحیم وار کی، آلاھین کۆمگی ایله گله جکده اۇنلاری دا یئرینه یئتیرمگه چالیشا جام.

ساقی نامه

صوبح - صادیق گۆز آچیددی، ساقیا دۆلدور شراب،
 گردیش - دؤوران دایانمیر، ساقیا ائيله شیتاب.
 قالمادان ویران بۇ فانی خانه ی - دؤنیا خراب،
 باده ای - تلخ ایسترم ساقی اولوم مست و خراب.
 یوخدی شطحیات و طاماتیم، نه صوفی مسلکم،
 باده وئر، ساقی منی ریند و قلندر ائت خیطاب.
 ساغر - ساقیدن ائندی مئی گۆنش تک چون طولوع،
 رهرو - مئیکخانه ایسن مئی گۆسار ائت ترک - خواب.
 ساقیا وئر باده عؤمروم کروانی کؤچدو، کؤچر،
 منزلیم ایمن دئییل، سانکی سو اؤستونده حویاب.
 ائتمه دن بۇ چرخ - گردون جیسیمی توپراق گل،
 ساقیا بزم - طرب سازلا، دؤیونجا وئر شراب.
 دؤغرو یؤل سئچدین خیوانلی کی اولدون مئی پرست،
 گئت گیلن مئیکخانه یه، قالدیر قرح، ائيله ثواب.

- علیرضا خیابانی، فروردین ۱۳۸۴

قره‌باغ در دوران پس از شاه اسماعیل صفوی

دکتر صمد سرداری‌نیا

هنگامی که طهماسب به سلطنت رسید، هر یک از قبایل قزلباش، در نقطه‌ای از ایران، دارای املاکی بودند. استاجل‌ها به علت داشتن امرای بیشتر در آذربایجان و قسمتی از عراق عجم و کرمان بودند... رومل‌ها بیشتر در آذربایجان شمالی و جنوبی به سر می‌بردند. قبایل قدیمی، قاجارها و قرامان‌ها مانند دوره آق‌قویونلوها در حوالی گنجه و بردعه سکونت داشتند.^۱

در دوران سلطنت شاه طهماسب، فرمانروائی قره‌باغ در دست سران ایل قاجار بود. این ایل که بنا به نوشته فاروق سومر، در اواخر قرن پانزدهم از نواحی بوزوق (بوزقات) در آناتولی به منطقه گنجه مهاجرت کردند... از فرزندان زیاد هستند. زندگی زیاد، در اواخر قرن ۱۵ و اوایل قرن ۱۶ میلادی کمتر مورد تردید قرار می‌گیرد. مسکن قاجارها گنجه در ناحیه اران بوده است. شاه‌نژادی سلطان زیاد اوغلو از امرای قاجار در قره‌باغ، یعنی سرزمین آباء و اجدادی خود که مرکزش گنجه بود، سمت والیگری داشت. او در سال ۹۷۵ ه. ق. / ۸ - ۱۵۶۷ میلادی، سال یلنگ وفات نمود و ابراهیم بیگ (سلطان) به جای او منصوب گردید.^۲

قره‌باغ به مرکزیت گنجه، ظاهراً از حدود سال ۹۶۱ ه. ق. / ۱۵۵۴ میلادی به طور کامل در اختیار ایران قرار داشته است، زیرا طهماسب اول پس از مراجعت از گرجستان، مدتی را در گنجه به استراحت پرداخته است. گنجه حتی مناطقی مانند تفلیس را زیر نظر داشته است... ایالت قره‌باغ مناطق وسیعی مانند اران، تفلیس، لوری، پنبک، شمال رود کتر، قره‌آغاج و حتی گاه ناحیه کاخت را در بر می‌گرفته است.^۳

در زمان شاه اسماعیل دوم، قاجارها در مسکن خود قره‌باغ سکونت داشتند. در این زمان امامقلی‌خان بیگلر بیگی قره‌باغ در رأس آنها قرار داشت. او با نبرد مداوم با نیروهای عثمانی، سرزمین

۱ - فاروق سومر، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی

۲ - همان

۳ - دکتر مریم میراحمدی، تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر صفوی، ص ۱۳۶

قسمت مهمی از نیروهای خود به ارسباران عقب‌نستینی کرد. وی که از او به «یوا» و یا «یویا» قاجار بوده است، در سال ۹۹۶/۱۵۸۸ در ارسباران وفات کرد و مقام او به محمدخان فرزند خلیل‌خان سوه شاه‌وردی سلطان از فرزندان زیاد واگذار گردید... در ناحیه قره‌باغ غیر از قاجارها، قبیله قراملو به اسامی ایگیری دورت و اوتوزایکی نیز مسکن داشتند. ... شرف‌خان در مورد حکمی که به سال ۹۹۴/۱۵۸۶ صادر شده می‌بویسد، که حاکمیت گنجه و بردع به مصطفی امیر ایل ایگیری دورت از توابع گنجه که فرزندان و افرادش جهت خوش خدمتی، ملحدی به نام چوپان اوغلو را در قلعه «قابالا» به قتل رسانیده بودند، واگذار می‌شود.^۱

شاه عباس در سال ۹۹۵ هـ. ق. / ۱۵۸۷ میلادی تحت شرایط سنگینی به تخت سلطنت جلوس کرد، مسائل خارجی و طغیان‌های داخلی، هستی دولت را تهدید می‌کرد.

در سال‌های ۹۹۳ تا ۱۰۱۲ / ۱۵۸۵ تا ۱۶۰۳ میلادی، عثمانیان موفق شدند تبریز را تصرف کنند و در آن پادگانی نظامی بسازند که بسیار مستحکم بود. به موجب موافقتنامه ۹۹۹ هـ. ق. / ۱۵۹۱ میلادی ایران و عثمانی، قریه ارشنتاب، در جنوب شرقی تبریز سرحد قرار گرفت، اما بعدها قره‌باغ هم به تصرف عثمانیان درآمد و حاکم قره‌باغ، از یشای تبریز اطاعت کرد... اما شاه عباس موفق شد در سال ۱۰۱۴ هـ. ق. / مارس ۱۶۰۶ میلادی مجدداً آن ناحیه را متصرف شود.^۲

شاه عباس اول در شوال ۱۰۱۴ هـ. ق. / مارس ۱۶۰۶ میلادی، پس از شش ماه محاصره، گنجه را اشغال و تخریب کرد و حدود یک فرسنگ بالاتر، شهر جدیدی ساخت. اولیا چلبی سیاح ترک در سال ۱۰۵۷ هـ. ق. / ۱۶۴۷ میلادی گنجه را به صورت شهری با شش هزار خانوار، بدون حصار و بارو توصیف کرده است. گنجه که در آن زمان، دارای باغ‌ها، مسجد جامع، مؤسسه خیریه، کاروانسرا و بازار سرپوشیده بود، مرکز یک خان نشین و هفت ناحیه شمرده می‌شد. پنبه، برنج، ابریشم، آهن و نعل اسب گنجه شهرت داشت.^۳

شاه عباس بسیاری از افراد قزاق و قره‌باغ را که در موقع حاکمیت عثمانی‌ها در آن ناحیه، آنجا را ترک نکرده و حاکمیت عثمانی‌ها را قبول نموده بودند، مجازات کرد. به قبایل «اوتوز ایکی»، «قزاق‌ها» و «شمس الدینلو» به علت قبول حاکمیت عثمانی‌ها، اسم «دونوک» (برگشته) داده شد و بعضی از افراد سرشناس آن‌ها را به قتل رساند و یک شاخه از آن‌ها را به اتفاق یک قسمت از اهالی مسلمان و غیرمسلمان قره‌باغ و شروان که تعداد آن‌ها در حدود ۱۵ هزار خانوار بود، در فرح آباد مازندران اسکان داد (۱۶۱۲ میلادی). قبیله‌های «احمدلو» و «اوتوز ایکی» به علت مقاومت در انتقال، از طرف شاه عباس مجازات گردیدند. قبیله «قزاق‌ها» نیز به ایالت فارس کوچانده شد. سیاست کوچاندن شاه عباس تنها جنبه مجازات نداشت، بلکه در عین حال در تأمین امنیت آن نواحی نیز مؤثر بوده است.

پس از گسترش فتوحات عثمانی، بسیاری از قبایل قراملو، قزاق‌ها، شمس الدینلو و جوانشیر از ارسباران به مسکن اولیه خود قره‌باغ برگشتند که به آن‌ها لقب «دونوک» (برگشتی) داده شد. این قبایل به

۱- پروفیسور فاروق سومر، پیشین، ص ۱۹ و ۱۷۴ و ۲۲۵

۲- دکتر میر احمدی، پیشین، ص ۱۳۶

۳- روزنامه همشهری، ۱۳۷۴/۳/۲۰

خدمت عثمانی‌ها درآمدند حسین میرزا بیگ رئیس اربّه جوانشیر دونوک (یکی از اوبه‌های اوبوزایکی) نیز به خدمت عثمانی‌ها درآمد. حسین میرزا بیگ در یس گرفتن آذربایجان به حضور شاه عباس آمد و مقام ریاست قبله خود را حفظ کرد، ولی تشنت برادرش علی خان برای به دست آوردن مقام ریاست قبله باعث شد که در سال ۱۶۱۲/۱۰۲۱ هجری ریدگی هر دو مر آن‌ها خانمه داده شود و نوروز سلطان از طبعه علامان به ریاست قبله منصوب گردید. یک قسمت از جوانشیرها نیز به ترکه مهاجرت کردند.

در قرن شانزدهم قزاق‌ها یکی از مهم‌ترین قبایل ساکن قره‌باغ بودند. اسکندر بیگ در مورد انتساب یا عدم انتساب قزاق به ارتور ایکی، مطلبی بیان می‌کند. قزلباش‌ها را به اتفاق اسپیرلوه‌ها برای مقابله با عثمانی گذاشته بودند، ولی بعدها به خدمت عثمانی‌ها درآمدند و به رئیس آن‌ها نظر سلطان، عنوان «پاشا» داده شد. محمد خان فرزند نظر سلطان، در زمان شاه عباس والی لوری شد، پس از کشته شدن محمد خان به دست گرجی‌ها، مقام وی به برادرش مصطفی بیگ واگذار شد، ولی او نیز به امر شاه عباس به دست دلی محمد بیگ شمس‌الدینلوی مشهور به قتل رسید (۱۰۲۳/۱۶۱۴).

بعد از این واقعه شاه عباس شمسی خان را در رأس قزاق‌ها گذاشت و حاکمیت شهر دارابگرد فارس را نیز به او واگذار و دستور کوچاندن «قزاق‌های برگشتی» را نیز به این ناحیه صادر نمود. ابن تصمیم شاه عباس، تنها به خاطر تبیه «قزاق‌های برگشتی» نبود، بلکه برای جلوگیری از خطر نفوذ عثمانی‌ها نیز بوده است.

بعد از مدت کمی شمسی خان را در سمت والی احسقه می‌سنیم (۷- ۱۰۳۶ / ۱۶۲۶). از این موضوع چنین برمی‌آید که یا شاه عباس از تصمیم خود صرف نظر کرده و یا پس از مدت کوتاهی اجازه برگشت قبیله را به سرزمین خود داده است. شمسی خان نیز از بازگشتی‌ها بوده و از طرف عثمانی‌ها عنوان «پاشا» به او داده شده بود. شمسی خان به هنگام حکومت خود در احسقه، ضمن جنگی که با عثمانی‌ها کرد، شکست خورده و بسیاری از سپاهیان‌ش به قتل رسیدند و خود او نیز اسیر گردید.^۱

پس از آن که شاه عباس موفق شد قره‌باغ و تفلیس را از دست عثمانیان درآورد، رود کر در جنوب منطقه، مرز آن شد. خان‌های نواحی لوری، شمس‌الدینلو و کزخ گاه تحت نظم حاکم کارتیل و زمانی زیردست بیگلربیگی قره‌باغ بودند. وضعیت خاص جغرافیائی آن منطقه باعث شد تا شاه عباس پادگانی نظامی در تفلیس بنا کند و «کوتوالی» قلعه را همراه حکومت تفلیس به شمس‌الدینلو بسپارد.^۲

پس از تصرف قره‌باغ به وسیله عثمانی‌ها، قاجارها حاضر به قبول حاکمیت عثمانی نگردیدند و نه آن سوی ارس که در حاکمیت صفوی‌ها بود، مهاجرت کردند. این مهاجرین، ابتدا به وضع پرشانی درآمدند، شاه عباس پس از کشتن فرهادخان قرمانلو، حکومت استرآباد را در سال ۱۰۰۷ ه. ق. ۹۱-۱۵۹۸ میلادی به حسین خان قاجار از فرزندان زیاد که امیر لایقی بود، واگذار کرد. شاه عباس برای فتح سرزمین‌هایی که به تصرف عثمانی‌ها درآمده بود، به حرکت درآمد و حسین خان را نیز مأمور فتح قره‌باغ نمود، تمامی و یا اکثریت اهالی قره‌باغ که تحت حاکمیت عثمانی‌ها بودند، به حسین خان ملحق گشتند (۱۰۱۲ ه. ق. ۱۶۰۳ م)، در نتیجه قره‌باغ فتح گردید (۱۰۱۵ ه. ق. ۱۶۰۶ م)، ولی حسین خان به علت

۱- پروفیسور فاروق سومر، پیشین، ص ۲۳۷ و ۱۸۶

۲- دکتر میراحمدی، پیشین، ص ۱۳۴

شکایت و نارضایتی مردم قره‌باغ، موقعیت خود را از دست داد و حکومت قره‌باغ به محمد خان فرزند خلیل خان از فرزندان زیاد واگذار گردید. پس از این تاریخ، به اسم حسین خان در منابع برخورد نمی‌شود و احتمال دارد به دستور شاه عباس به قتل رسیده باشد.... محمد خان فرزند خلیل خان والی قره‌باغ نیز در سال ۱۰۲۴ هـ/ق/ ۱۶۱۵م در جنگی که با گرجی‌ها نمود، به قتل رسید و پس از او حکومت را باز در دست یکی از فرزندان زیاد به نام محمد قلی خان می‌بینیم. گرچه اسکندر بیگ، سخنی نمی‌گوید، ولی احتمال دارد که او فرزند یکی از ییستینیان محمد قلی باشد. محمد قلی خان در سال ۱۰۳۶ هـ/ق/ ۱۶۲۶-۷ م از مقام خود عزل گردید و بیگلر بیگی قره‌باغ و همچنین ریاست ایل قاجار به داود خان، از طبقه غلامان واگذار گردید.

به هنگام مرگ شاه عباس تنها دو امیر از قاجارها در دستگاه وجود داشت. این مسئله، موقعیت سست آن‌ها را در دستگاه می‌رساند. یکی از این‌ها بیگلر بیگی چخورسعد، طهماسب‌قلی خان فرزند امیر گوبه و دیگری پیکرخان ایگیری دورت، والی بردع بود.

اوبه‌های مهم قاجار عبارتند از آغجه قویونلو، آغجه‌لو، شامبیاتی، یوه و ایگیری دورت.

مسکن اصلی قرامانلوها، قره‌باغ بوده است. قبلاً نقش این قبیله را در تشکیل دولت صفوی ملاحظه کردیم. این قبیله ضعیف، در زمان شاه طهماسب و دوران جانشین بلافصل او نتوانست قد علم کند. ولی به محض جلوس شاه عباس به تخت سلطنت، ستاره اقبال آن‌ها از نو درخشید، زیرا فرهاد خان^۱ فرمانده کل (سپهسالار) شاه عباس از این قبیله بوده است. فرهادخان به علت داشتن موقعیت مناسب، خدمات ارزنده‌ای انجام داد. ولی در سال ۱۰۰۷ هـ/ق/ ۱۵۹۸م به علت نامعلومی از طرف شاه عباس به قتل رسید. هنگامی که برای کشتن او وارد چادارش شدند، به محض دیدن الله‌ووردی خان از طبقه غلامان و افرادش، این جمله ترکی را به زبان آورد: «بئله می‌اؤلدی؟» (کار ما چنین شد؟). یکی از نسخ جامع التواریخ موجود در توپ قاپوسرای برای کتابخانه فرهاد خان آماده شده بود.

شاه عباس پس از قتل فرهادخان، به برادر او ذوالفقار خان که در سمت بیگلربیگی آذربایجان خدمت می‌نمود، آسیبی نرساند و بعدها او را والی شهر پس گرفته شروان نمود، ولی او نیز در سال ۱۰۱۸ هـ/ق/ ۱۶۰۹ م (ایت ایل) به سرنوشت برادر بزرگش دچار شد. قسمتی از قرامانلوهای اطراف او داخل قورچی‌ها شدند و قسمت دیگرشان به خدمت یوسف خان بیگلربیگی جدید شروان از طبقه غلامان درآمدند. از فرهاد خان، برادر دیگری به اسم الوند سلطان و خویشاوندی به نام قرامان بیگ می‌شناسیم. به هنگام مرگ شاه عباس، هیچ امیری از این قبیله در دستگاه وجود نداشت. بالاخره به سال ۱۰۴۶ هـ/ق/ ۱۶۳۶-۷ م در دوران شاه صفی، یکی از فرزندان ذوالفقار خان به نام حسان سلطان در سمت والی قول آغاج قرار داشت.^۲

چهره شاه عباس در ادبیات آذری، چهره‌ای متفور و ستمگر است. گماشتگان او دختران زیباروی مردم را از شهرها و روسناها با قهر و جبر جمع‌آوری می‌کنند و به حرمخانه شاه می‌فرستند. یکی از این دخترها «پری خانم» محبوبه «عاشیق عباس توفرقانلی» است که داستان آن‌ها به نام عباس و گولگوز با

۱- فرهادخان قرامانلو حامی میرعماد، خوشنویس مشهور عصر شاه عباس بود.

۲- پروفیسور فاروق سومر، پیشین، ص ۲۳۰ و ۲۲۰

شاه عباس ارتباط می یابد. عاشیق عباس بدین ترتیب، رقیب شاه عباس است. داستان بر محور این دو شخصیت که هر دو عباس نام دارند، اما یکی عاشیقی ساده و دیگری پادشاهی مطلق العنان است، می چرخد. عاشیق عباس که قدرت رویارویی با شاه عباس را از طریق زور ندارد، به هنر خود، یعنی شعر پناه می برد و در اشعار خود، ضمن غمنامه های عاشقانه، ظلم و ستم دستگاه شاه عباس را بر ملا می سازد. گولگوز پری خانم را به اصفهان می برند و عاشیق عباس به دنبال او روان می شود و در آن شهر وسیله شاه عباس دستگیر و شکنجه و بردار آویخته می شود.^۱

در نیمه اول سده هیجدهم میلادی، در نتیجه بی نظمی و ضعفی که در دستگاه دولتی و اداره امور صفوی ها به عمل آمده بود، به خودسری های مأمورین دولتی و فئودال ها افزوده شد و این وضع زندگی را بر توده های دهاتی و شهری مشکل تر ساخته بود. از نارضائی مردم، بعضی سران سنی و فئودال ها استفاده کرده، از تابعیت صفوی ها سرپیچیده بودند. دولت عثمانی از وضعیت موجود استفاده نموده، در صدد اشغال آذربایجان شمالی برآمده بود، مرکزیت این حرکات در سال های بیست سده هیجدهم، شروان بود. در هر حال، جنبش های دهقانی با عدم موفقیت مواجه شد. یکی از فئودال های شمال شرقی آذربایجان، حاج داود که پیشوای سنی مذهب آن محل بود، رهبری عصیان دهاتی ها را برعهده گرفت و چون دند به تنهایی با نیروی خود نمی تواند کاری از پیش ببرد، به دولت روسیه مراجعه نمود و طلب کمک کرد، ولی برنامه حاج داود، مخالف سیاست شرقی پتر اول بود، از این رو مورد تصویب دولت روسیه واقع نشد. بعد از آن حاج داود، به فئودال های داغستان (لزگی ها) مراجعه کرده، خواستار همکاری نظامی شد. در اوت سال ۱۷۲۱ او به کمک داغستانی ها و نیروی مزدور خود، شماخی را محاصره کرد و با کمک سنی های شماخی، شهر را تصرف نمود. اردوی حاج داود و متفقین وی به خصوص افراد مزدور، تمام شماخی را غارت کرده، در ضمن اموال تجار روسی را که از مدت ها قبل در آن شهر بود، به یغما بردند.

غارت اموال بازرگانان روسی سبب نارضائی پتر اول گردید. او تصمیم گرفت عصیانگران یغماگر را به علت زبانی که به بازرگانان روسی وارد ساخته بودند، مجازات نماید. حاج داود، در این موقع از انتقام روسیه ترسید و به دولت عثمانی مراجعه کرد که این دولت در آن موقع با روسیه سیاست پیچیده داشت و می خواست قفقاز را تصرف کرده، به سواحل بحر خزر دست یابد. غارت بازرگانان روسی در شماخی و مراجعه حاجی داود به دولت عثمانی برای دریافت کمک نظامی، به دولت روسیه برای لشکرکشی به قفقاز و سواحل بحر خزر بهانه داد. پتر اول قبل از آغاز هجوم، مانیفستی (بیانیه ای) به زبان ترکی آذری چاپ و بین مردم قفقاز شمالی پخش نمود. این اولین نشریه چاپ شده به زبان ترکی آذری بود. در مانیفست گفته می شد که بازرگانان روسی بنا بر عادت دیرین و معمولی برای بازرگانی به شماخی آمده بودند و نیز ادعا کرده بود که برای کمک به دولت دوست قزلباش و برقراری نظم، مبادرت به لشکرکشی می نماید.^۲

۱- ادبیات شفاهی آذربایجان، ترجمه و اقتباس ح. روشن، انتشارات دنیا، ۱۳۵۸، ص ۱۶۶ به بعد

۲- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۱۱۷

بنا به نوشته عباس اقبال آشتیانی: «پتر کبیر از زمان شاه سلطان حسین، متوجه تصرف بلاد شمالی ایران شده بود و بعد از دو سفارت که به ایران فرستاد، در تابستان سال ۱۱۳۴ هـ ق خود او شخصاً از کناره درّه ولگا با سپاهی به دربند آمد و آنجا را گرفت و تا داغستان پیش آمد، لیکن در آنجا به مخالفت عثمانی برخورد و چون نمی‌خواست که بر سر تصرف داغستان با این دولت داخل در جنگ شود، به روسیه برگشت.

«چندی بعد افغانه لشکری به تسخیر رشت فرستادند و حکمران رشت که تاب مقاومت ایشان را نداشت، از پتر یاری طلبید، پتر هم موقع را برای دخالت مناسب دانسته، رشت را تصرف کرد و سال بعد بر باکو نیز استیلا یافت. طهماسب میرزا که برای یافتن معاونین از این در به آن می‌زد، برای جلب مساعدت پتر حاضر شد که ایالات شمالی ایران را به او واگذارد، به شرط آن که پتر به او مدد لشکری بدهد، اما از پتر در کمک به طهماسب میرزا تاچندی حرکتی سرزند و طهماسب همچنان سرگشته بود تا آن که شنید که اشرف، شاه سلطان حسین را مقتول کرده و طهماسب میرزا به قزوین آمده و در آنجا به جای پدر خود را شاه خواند.

«پتر در ظاهر به عنوان یاری طهماسب میرزا، ولی در حقیقت برای تصرف ولایاتی که این شاهزاده به او واگذاشته بود، سواحل خزر را از دربند تا مازندران تحت استیلای خود گرفت و برای تعرضات دیگر منتظر فرصت نشست. دولت عثمانی نیز به خیال استفاده از اختلال کار ایران، به حمله گرجستان اقدام و تغلیس را محاصره نمود و بار دیگر قفقاز میدان رقابت بین آن دولت و روسیه گردید. عاقبت دولتین قسمت شمال و مغرب ایران را میان خود تقسیم کردند و قرار گذاشتند که ایالات ساحلی بحر خزر سهم روسیه و آذربایجان و کرمانشاهان و همدان از آن عثمانی باشد و در نتیجه این تقسیم، عثمانی‌ها به محاصره تبریز پرداختند، ولی اهالی آنجا مردانه جنگیدند و عثمانی‌ها از عهده تصرف آنجا برنیامدند.»^۱

در زمینه دفاع قهرمانانه تبریز در کتاب «دولت نادرشاه افشار» چنین می‌خوانیم:

«اهالی تبریز از شهر خود قهرمانانه دفاع کردند، هنگامی که مبارزه طولانی‌شان با مهاجمین رو به ضعف گرائید و آن‌ها مجبور به عقب نشینی شدند، در خیابان‌های شهر، جنگ‌های خونین تن به تن در گرفت و سرانجام جنان که حزین می‌گوید، مهاجمین که مغلوب دلاوری مردم شهر شده بودند، اعلام کردند که مبارزه را قطع می‌کنند. به تبریزیان اجازه داده شد تا با زن و فرزند و آن مقدار از اموال خود که بتوانند حمل کنند، شهر را ترک نمایند. آنگاه پنج هزار نفر (حزین می‌نویسد... فقط این عده از شهر پرجمعیت باقی مانده بود) با شمشیر از تبریز خارج شدند. به گواه شاهد: «از هنگامی که جهان به وجود آمده، تا کنون چنین دلاوری بی‌مانندی در میان ساکنین شهرها ندرتاً اتفاق افتاده.»^۲

در زمان صفویان، ترکان غیر از حاکمیت بر سرنوش دولت، صاحب یک فرهنگ قومی قوی نیز بودند و در کنار ادبیات شفاهی، ادبیات منظوم نیز داشتند. در این مورد، تذکره نویسانی مانند سام میرزا و صادقی در کتاب‌های خود، یک بخش را اختصاص به ذکر اشعار بیگ‌های ترک داده‌اند. مخصوصاً در

۱- اقبال آشتیانی، تاریخ مفصل ایران، ص ۷۰۷

۲- ک. ز. اشرفیان، دولت نادرشاه افشار، ص ۶۶

دربار صفویه، در کنار آوازهای محلی «چخوراوا» اشعار شعرای بزرگ ترک چون امیر علی شیر نوائی و ملا محمد فضولی نیز خوانده می‌شد... بسیاری از مؤلفین نیز از میان آن‌ها [روشنفکران ترک] برخاستند که در رأس آن‌ها حسن بیگ روملو، اسکندریبگ ترکمان و علی قلی بیگ شاملو از مؤلفین شناخته شده در دوران صفوی می‌باشند.^۱

استادان علم و ادب و هنرهای زیبا، مورد احترام و حمایت دربار شاه اسماعیل اول واقع شدند. شاعران معروفی مانند سروری، شاهی، ماتمی، طفیلی و قاسمی در مجلس شعرای آن دوره، نزد دربار صفوی و تحت سرپرستی ملک الشعراء حبیبی مشغول فعالیت علمی و ادبی شدند. بنیانگذار سلسله صفوی، شاه اسماعیل خود نیز شاعر بوده و تحت تخلص ختانی^۲ به زبان ترکی آذری شعر می‌سرود. آثار ختانی در پیتسرف ادبیات آذربایجان تأثیر بسزائی داشت.

اسماعیل ختانی، علاوه بر دیوانی که به زبان مادری نوشته است، اثر منظومی هم به نام دهنامه به رشته تحریر درآورده است. وی در این اثر که باز هم به زبان ترکی آذری نوشته است، هنر استعاره نویسی را به حد کمال رسانیده است. شاعر در این اثر جریان روابط خود و معشوقه‌اش را بیان می‌کند، منتهی این روابط با کلمات استعاری بیان گردیده است. ختانی نام خود را عاشق و نام معشوقه‌اش را پری، خانه معشوقه را باغ پری، محافظین خانه را باغبان، قاصد رابط را باد صبا، سخن دل رازمندش را نامه و آه دل را آتش تندرو نامگذاری کرده و بعد جریان گفتگوها را به زبان شعر بیان کرده است. سرودن شعر به زبان مادری از طرف شاه اسماعیل، نه تنها راه را برای سرایندگان آذری باز کرد، بلکه آن‌ها را به شعر آذری گفتن جلب نمود. حتی بعضی شاعران فارسی برای آن که به دربار صفوی، خود را نزدیکتر سازند، به ترکی آذری شعر گفتند و برخی شعر ملمع آذری و فارسی سرودند که خیلی جالب از آب درآمده است. ما به عنوان نمونه ملمع زیر را که استاد سخن پرداز آذری، صائب تبریزی گفته است، در زیر تقدیم خوانندگان می‌نمائیم. (نسخه اصلی آن در کتابخانه و آرشیو سالتیکف لنینگراد است). اینک ملمع:

شاه من، در کوی تو تا کی کنم فریاد، هی!
داخی طاقت قالمامیشدی، داد هی، بیداد هی!
همدمیم غم، مؤنسیم غم، دیلبرا غمخوار غم،
ای دولانیم باشینا، سنسیز دئیلل دیل شاد، هی!
که به عشوه، که به غمزه، که تغافل، که به ناز،
آپاریرسان عقلمی، ائی شیوه‌گر اوستاد هی!
من همه شب در فراقت زار و نالان بی نصیب،

۱- سومر، پیشین، ص ۱۸۵ و ۱۰

۲- «ختانی» این لفظ در رسم الخط کلاسیک ترکی آذری به شکل «خطانی» ضبط شده است. حرف «ط» نماینده صوت همخوان ویژه ترکی آذری و پسوند اشتقاقی «نشانه» انتساب به دشت «ختا» است. (ن. قولیف، پیشین، ص ۹۶پ)

قالمیشام زار و ذلیل ائی یار- من، ایمداد هی!
در دل صائب بسی جا کرده آن چشمان مست،
ایکی کافیر بیر مؤسلمان اولدورور، بیداد هی!

با در نظر گرفتن زمان دهنامه خطائی و شعرهای ترکی آذری صائب تبریزی، معلوم می شود که در پنج سده قبل از این، زبان ترکی آذری، شکل و ترکیب امروزی خود را داشته و در ظرف ۵۰۰ سال احیر تغییر مهمی نکرده است.

با آفرینش شاهکار های ادبی ملا محمد فضولی، پیشرفت ادبیات آذری به اوج خود رسید. از آثار خامه خارقه آفرین فضولی، منظومه لیلی و مجنون را می توان نام برد. در اثر فلسفی وی به نام مطلع الاعتقاد، افکار مترقی آن دوره و اصول انسان پروری و بشردوستی به نحو احسن و به زبان علمی بیان گردیده است. در پیشرفت ادبیات آن دوره، آثار محمد امانی، قوسی تبریزی، مسیحی، طرزی افشار، صائب تبریزی و غیره هم تأثیر بسزائی داشته است. از سده های مزبور، غیر از آثار گرانبهای شاعران و ادبای کلاسیک، ادبیات شفاهی (فولکور)، داستان های منظوم تاریخی و حماسی و قوشماهای مردمی زیادی به یادگار مانده است. در داستان های حماسی تاریخی شفاهی که آفریده فکری و محصول ذهنی توده های وسیع آن دوره است، ستمگران و اشغالگران به آتش تنقید گرفته شده و قهرمانان مردمی که برای مدافعه حقوق ستمدیدگان و زجر کشیدگان مردانه مبارزه می نمودند، به زبان ساده و به طرز خیلی صمیمی ستوده شده اند. از این منظومه های شفاهی، داستان های شاه اسماعیل، اصلی و کرم، عاشیق غریب، عبّاس و گولگوز، کوراوغلو و غیره زبان به زبان بین مردم نقل گردیده و به ما رسیده اند. در این آثار مبارزه مردم بر علیه اشغالگران خارجی و استعمارگران فنودال به شیوه ساده بیان گردیده است. بین این آثار، داستان کوراوغلو بیش از همه زبانزد مردم بوده است. قهرمان این داستان، برای مدافعه حقوق ستمدیدگان و زجر کشیدگان و در راه تأمین سعادت آن ها، بدون در نظر گرفتن نژاد، مذهب و عقیده شان قد علم کرده، مردانه و پیگیرانه مبارزه می نماید.^۱

داستان کور اوغلو به وسیله ترکان ایران، در بین ترکان آن سوی خزر نیز منتشر شده و جزو داستان های ملی در آن ها درآمد است. بدین صورت، داستان های «کوراوغلو» و «دده قورقود» از جیحون تا تونای [= دانوب] در بین ترکمنان غرب یعنی اوغوزها (یا اولاد ترکمن) به صورت داستانی مشترک و ملی درآمد... بدین ترتیب، مشخص و آشکار می گردد که دولت صفوی از نظر دیدگاه و تکیه گاه اولیه و همچنین فرهنگ و تشکیلات نظامی، با دولت های ترک قبلی این منطقه فرق اساسی نداشته و در بعضی موارد نسبت به آن ها اوصاف ترکی بیشتری حمل می کرد.^۲

۱- تاریخ آذربایجان، پیشین، ص ۱۱۰

۲- پروفیسور فاروق سومر، پیشین، ص ۱۰

sultanı Buğra xana təqdim olunmuş "Qutadğu Bilik" (Səadət verən elm) əsərini tədqiq, tərcümə və nəşr edənlər arasında birinci olmuşdur. O, həm də 1862-1869-cu illərdə qələmə aldığı yazılar əsasında "Manas" adlı məşhur qırğız epik trilogiyasını ilk dəfə nəşr etdirmişdir.

Məşhur türksünas alimin "Sibirdən" əsərində türkdilli xalqların tarixi, mənşəyi, etnik tərkibi və xüsusiyyətləri, sayı, həyat təzi, məişət qaydaları və adət-ənənələri onların şərqdən-qərbə yayılması prinsipi əsasında tədqiq edilmişdir.

Əsərin üçüncü fəslı "Cənubi Sibir və Dzunqariyanın əhalisi" adlanır. Bu fəslə Soyonlar, Teleutlar, Baraba və İrtiş tatarları, Qazaxlar, Qara-qırğızlar, Özbək, Sartlar və başqa tayfalar haqqında məlumat verilir.

Baraba Türkləri haqqında müəllif yazır ki, onların dialektləri Altaylıların, Tuvalıların və Uyğurların dili ilə birlikdə Türk dillərinin şərq qoluna aiddir. Nahiyələrinin və kəndlərinin adı isə tayfa və nəsl adlarından götürülürdü.

Dilçilik, antropologiya, etnoqrafiya və arxeologiyanın müasir tədqiqatları bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Sibir Türklərinin etnogenezində yerli tayfalarla bərabər, böyük rolü qədim Türk komponentləri və Qıpçaqlar oynamışlar.

Sibir Türklərindən olan Baraba Türkləri Novosibirsk vilayətində Baraba düzündə İrtiş çayının sağ qolu olan Omi çayının sahillərində yeddi nahiyədə yaşayırdılar.

Həmin nahiyələr bunlar idi: Terene, Baraba, Turaş, Çon, Tunuş, Lüvey və Qarağalı. Baraba nahiyəsinin kəndləri aşağıdakılar idi: Qasım, Birgöl, Şaqır, Yanın, Urgöl, Uba, Yanqıldı, Şibi, Koşgöl, Ayalı və ən nəhayət, adı əsərin 116-cı səhifəsində çəkilən Arsaklı. Müəllifin yazdığına görə, 1865-ci ildə Arsaklı kəndində 14 kişi və 13 qadın yaşayırdı.

Əslən alman olan, öz yaradıcılığı ilə Rus elminin inkişafına xidmət etmiş akademik V.V.Radlovun tədqiqatlarından belə nəticəyə gəlmək olur ki, qədim Türk tayfası adı əsasında yaranmış Arsaklı-Arsak toponiminin yalnız Azərbaycanla bağlı dərin kökləri vardır.

Arsak : Tutarlı Cavab

Doktor Cavanşir Vəkilov

Azərbaycan Respublikasının
Tehrandakı Səfirliyinin Müşaviri

Vasili Vasilyeviç Radlovun hələ 1884-cü ildə Leypsiqdə almanca nəşr olunan "Sibirdən" əsəri bir əsrdən sonra 1989-cu ildə Moskvada Rus dilində dərc edilmişdir. Müəllif haqqında bunu demək olar ki, o, əslən alman, adı isə Fridrix Vilhelm olmuşdur. 1858-ci ildə Berlin Universitetini bitirdikdən sonra Rusiyaya gəlmiş və sonrakı həyatını bu ölkə ilə bağlamışdır. Məşhur Rus şərqşünası, türkoloqu, etnoqrafı, arxeoloqu, 1884-cü ildən isə akademik idi. Asiya Muzeyinin (1885-1890), Antropologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin (1894-1918) direktoru,

Mərkəzi və Şərqi Asiyanın öyrənilməsi üzrə Rus komitəsinin yaradılması təşəbbüsçüsü və onun sədri olmuşdur. Altay, Sibir, Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya ekspedisiyalarında iştirak etmiş, Türk xalqlarının dil, folklor, etnoqrafiya və arxeologiyasına dair zəngin material toplamışdır. 1891-ci ildə Orxon ekspedisiyasının (Monqolustan) rəhbəri olmuşdur. 1898-ci ildə Turfan ekspedisiyasını təşkil etmişdir. Məşhur alim V.Tompsenlə bərabər o, Orxon abidələrini oxuya bilmişdir.

V.V.Radlov "Şimali Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası" (c.1, 1882, almanca), "Monqolustanda qədim Türk kitabələri" (3 c., 1894-1895), 10 cildlik "Türk tayfalarının xalq ədəbiyyatından nümunələr" (1866-1907), 4 cildlik "Türk dillərinin lüğəti" (1888-1911) və bir çox sanballı əsərlərin müəllifidir. Onun əsərləri dünya şərqşünaslığının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, V.V.Radlov Türklərin müsəlman olduqdan sonra yazdıqları ilk əsəri-Yusuf Uluq Xas Hacib Balasağunlu tərəfindən 1070-ci ildə şerhlə yazılmış və Qaraxani

Başında min dəli olan

Düşkün Koroğlu mənəm, mən. (Koroğlu, 1956, s. 323)

Təkririn ən gözəl nümunəsi Koroğlunun Qıratı tərifində verilmişdir. Burada təkrarlanan "səksən min" sözü ilk baxışda o qədər çox təkrarlanma təsiri bağışlayır ki, bir stilistik priyom kimi təkririn baş tutmadığı anlaşılır. Ancaq əsl həqiqətdə belə deyildir:

*Əylən deyim Qıratın qiymətini,
Səksən min sərkərdə, mala da vermə!
Səksən min ağ tüklü qəmər öyəcə,
Səksən min xəzinə pula da vermə!...*

"Koroğlu" eposunun poetik qatının incələnməsi və gətirilən örnəklərdən də göründüyü kimi eposun mətnində aşkarlanan, bol - bol işlənən bədii ifadə vasitələrinin yeri və yükü əvəzsizdir. Dastanı söyləyənin məqsədini, əsərin canlılığını, təbiiliyini - təsir gücünü, mətnin ideyasını, üslub əlvanlığını tamamlayan bu poetik örnəklər əsrlər boyu cilalanmış, dastanda öz əbədi, dəyişməz yerini almışdır.

Eposun bəzi poetik xüsusiyyətlərini öyrənərkən belə qənaət əldə edilir ki, bütün variantlarda hadisələr eyni ənənəvi motivlər, sujetlər üzrə inkişaf edir (xalq romanlarının strukturu əsasında). Ənənəvi etaplar və dəyişməz süjet Azərbaycan eposuna çox xasdır, milli epos ("Koroğlu") mətnində mütləq şəkildə şərlə nəsr növbələşir, digər dastanlarımızda olduğu kimi (əsasən, məhəbbət dastanları) epos "yurd yeri" və lirik parçaların bir - birini əvəzləməsi, tamamlaması ilə növbələşir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, "Koroğlu"nun tacik variantı bütövlükdə nəzmlə ifa edilir.

Bununla belə qeyd etmək vacibdir ki, "Koroğlu" eposu heç zaman (yazılı abidələrdən fərqli olaraq) stabil mətnə malik olmayıb. Yazılı abidələr, elə götürək "Kitabi - Dədə Qorqud" dastanını, qələmə alındığı şəkildə əsrlərlə qorunub günümüzə çatmışdır. Bu da faktdır ki, "Koroğlu"nun da "Paris nüsxəsi" və "Tiflis əlyazması" kimi yazılı mətnləri mövcuddur. Ancaq epik mətn, eposu söyləyənin dünyagörüşü, savadı, kamilliyi ilə bağlı, eyni zamanda aşığın ifa etdiyi auditoriyaya uyğun olaraq dəyişmiş (folklorda kontaminasiya hadisəsi), bir sıra artırmalara (və əksinə) məruz qalmışdır.

psixoloji elementləri ön plana çıxarmaqla, milli özünəməxsusluğu qabarıq şəkildə verir. Epitetin işlənmə dərəcəsi, türündən biz onun hansı xalqa məxsus olduğunu təyin edə bilərik:

*Süsənli, sünbüllü bağdu,
Sinəyə çəkdüyün dağdu,
O köksün kağızdan ağdu,
Qələm tutmaz yazam səni.* (Koroğlu, Paris nüsxəsi, s 62)

“Süsən, sünbüllü bağ”, “sinəyə dağ çəkilməsi”, gözəlin rənginin “kağızdan ağılığı” kimi - bu dərəcədə zərif, incə epitetlər məhz Türk milli düşüncəsinin, bədii təfəkkürünün ifadəsidir. Belə bir gözəlliyin, təsvirin tərənnümündə qələmin acizliyi, yazıya gəlməməsi də həmin düşüncənin özəl ifadəsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dastanlarda fikri qüvvətləndirmək, təsir gücünü daha da artırmaq üçün bədii ifadə vasitəsi kimi təkrirdən də istifadə edilir. Belə bir stilistik priyom dastanın poetik imkanını daha da artırır. Ancaq təkrir folklorun bayatı, qoşma və nağıl kimi janrlarında daha geniş işlədilmişdir. “Koroğlu” eposunun bütün variantlarında fikir və söz təkrirləri diqqəti cəlb edir. Məsələn, Koroğlunun, Nigarın, Ağa Yunusun, Eyvazın və digər qəhrəmanların sözlərində çoxlu fikri təkrarlar var:

*Koroğlu telli sazı götürüb dedi:
Havadan keçən beş durnalar,
Bax gör, Eyvaz görünürmü?
Bir - birindən xoş durnalar,
Bax gör, Eyvaz görünürmü?* (Koroğlu, Paris nüsxəsi, s. 123)

Bunlar müxtəlif situasiyalarda eyni anlamı verməklə güclü təsir yaratmaq məqsədi ilə edilmişdir. Təkrar yaradıcılığın ilkin, bəsit stilistik forması olmayıb, əslində poetik çalarlığı gücləndirən ifadə vasitəsidir. Bu halda təkrar ağırlıq yaratmırsa, poetik strukturda təkrirə çevrilir.

Həm dəlilərin, həm Koroğlunun dilindəki təkrirlər, həm də düşmənlərin dilindəki təkrirlər eyni məqsədə xidmət edir. xüsusən şerdə bu tip təkrirlər dastana lakoniklik, axıcılıq gətirir:

*Çənlibeldə eli olan,
Düşkün Koroğlu mənəm, mən.*

Qeyd edək ki, "Koroğlu" eposunda kişilərin də tərifi verən bənzətmələrdən istifadə edilmişdir. Əsasən, Eyvazın gözəlliyini öyən belə türkülərdə bənzətmənin tam şəkildən istifadə edilmişdir:

Sən Yusifi - Kənanсанımı?

Paşasanımı, sultansanı?

Mələksənmi, insansanı?

Kimə çatar soyun, Eyvaz? (Koroğlu, 1956, s. 105)

Bənzətmələrdə milli psixoloji keyfiyyətlər də ön plana çıxır. Qızın aya, oğlanın hər hansı bir heyvana bənzədilməsi də milli xüsusiyyətlərlə bağlıdır. "Koroğlu"da qadınların günəş, ay kimi gözəl olmasından, dəlilərin aslan, şir, qurd kimi güclü olmasından söhbət açılır. Bənzətmələrdə hər bir dastanın qəhrəman tipi haqqında geniş bilgi verilmişdir. "Koroğlu" eposunun bütün variantlarında qəhrəman tipinin bənzətmə üslubu, stilistik sistemi demək olar ki, eynidir. Burada olan bənzətmələr bir eşq aşiqinin, bir dərvişin, bir ilahi gözəlin bənzətməsində işlədilən təsvirlər deyildir.

"Koroğlu" eposunda kinayəli tərz diqqəti cəlb edir. Əsasən, Həməzənin Qıratı qaçırması qolunda rast gəldiyimiz kinayə bədii ifadə vasitəsi kimi obrazların daxili aləmini açmaqda əsas rollardan birini oynayır:

Eyvaz dedi: - Uşaqlar, deyəsən Keçəl Həməzə Koroğlunu aldadıb, əlinə xına qoyub.

Dəlilər Koroğlunu qəzəbli görüb, siçan deşiyini satın aldılar. Eyvaz yerindən tərpanmədi, Koroğluya dedi:

- Ay ağa, yaxşı sövdə eləmişən, xərcsiz oynamısan"

Belə ki, kinayə məcazi mənə içində işlədilən məqsədli, həm də qapalı sənətdir. Çox vaxt kinayə kimi işlədilən sözlərdən biri və ya bir neçəsi çox açıq şəkildə kinayə edilənə işarə edirsə, digərləri bir az qapalı şəkildə, həm də birbaşa işarə etmədən verilir.

Folklorda ən çox təsadüf edilən bədii ifadə vasitələrindən biri də epitetdir. Epitet hər hansı bir əsərdə başqa bir sözü qüvvətləndirən, mənaca zənginləşdirən, poetikləşdirən, hadisələrin, şəxsin, əşyanın hər hansı bir keyfiyyətini aydınlaşdıran, təyin edən məcazi anlamda işlədilən sözdür (Словарь Иностранных Слов., Москва, ГИС, 1954, s. 816). A.Veselovski "Epitetin Tarixi" adlı məqaləsində yazırdı: "Əgər mən desəm ki, epitetin tarixi, poetik üslubun tarixinin qısaldılmış nəşridir, bu heç də mübaliğə olmaz" (s.73). Epitetin rolu dastanlarda da çox böyükdür. Hər epitet milli

Aydındır ki, mübaliğənin əsasında xalq təxəyyülünün məhsulu olan fantaziya durur. Bu tip mübaliğəyə gedər - gəlməz yollar, qaranlıq dünya, uçan xalçalar, bir gündə tikilən imarətlər və s. göstərə bilərik. Yaxşıliğin, işiğin, düzlüyün, sosial ədalətin qələbəsinə inamı möhkəmlədən, aktivlik və optimizm aşılayan folklor fantaziyası öz "materialını" insanın gündəlik həyat təcrübəsindən götürüb, onun dünyagörüşünü, sosioloji və etik stimulunu müəyyən edir. Təbii ki, epos mübaliğənin bütün bu folklor keyfiyyətini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Belə ki, dastan reallığa maksimal yaxınlığı ilə seçildiyindən yuxarıda sadalanan elementlərdən yalnız bir neçəsini saxlamışdır.

Dastan mübaliğəsinin ən başlıca cəhəti qəhrəmanın qeyri - adi gücünü göstərmək, onu düşmənlərə qarşı qoymaqdır. Bu anlamda qəhrəmanın fiziki gücünün təsvirinə həsr edilmiş mübaliğə elementləri diqqəti xüsusi cəlb edir:

*Comərdlərə yaxınaram,
xədəng- oxdan saxınaram,
Min igidə təpinərəm,
Canda hünər saxlamışam. (Koroğlu, 1956, s. 263)*

Koroğlunun xarici görünüşünün təsviri də dastanda çox mübaliğəli şəkildə verilir.

"Koroğlu" eposunun üslubi ifadə sistemində bənzətmə də xüsusi yer tutur. Bədii ifadə vasitəsi kimi bənzətmə - istiarə xalq ədəbiyyatında daha çox işlənən və hər janrın spesifik xüsusiyyətinə uyğunlaşan bir stilistik priyomdur. Əslində klassik anlamda bənzətmə və ya təşbeh iki varlıq arasında məcazi və ya həqiqi bağlantı qurulması nəticəsində zəif olanın qüvvətli olana bənzədilməsidir. Azərbaycan variantında bənzətmənin tam şəklinə (yəni bənzədilən, bənzəyən, bənzətmə ədatı, bənzətmə feli) rast gəlirik. Məhbub xanımın tərfi belə bənzətməyə misal ola bilər:

*Duruşu bənzər tər lana,
Gözəl doğub gözəl ana,
Töküb tellərin gərdana
Məhbub xanım, Məhbub xanım. (Koroğlu, 1956, s.185)*

ölümə, yaxşının pisə, ağır qaraya qarşı qoyulması dastanın məzmunundan, ümumi sujet xəttindən görünməkdədir. Motiv, sujet, hadisələr nə qədər müxtəlif, rəngarəng, zəngin olsa da, həmişə işıq qaranlıq, xeyir şər, ağ qara üzərində qələbə çalır. Bu köklü əksliklər "Koroğlu" dastanının obrazlar sistemində sosioloji (məsələn, kasıb - dövlətli, tacir - kəndli, şah - nökər), cinsi (qadın - kişi), yaş xüsusiyyəti (cavan - qoca) baxımından üzə çıxarılır. Dastanda dəbdəbəli qonaqlıqlar, bayramlarla yanaşı, yeməyə bir şey tapmayan kasıb kütlə də təsvir edilmişdir. Bu təzad təbii ki, Koroğlunun dəliləri üçün deyilə bilməz. Əslində onlar da yoxsul və kasıb zümərəyə aiddirlər. Ancaq dastanda buna işarə edən yerlər yoxdur. Əksinə, Koroğlunun ziyafətləri paşaların, sultanların ziyafətindən heç də geri qalmır.

Bədii priyom kimi təzad şerdə daha canlı verilir, fikrin qabarıq çatdırılmasında əsas rol oynayır:

*Binadan gözəl olmayan
Telin qədrini nə bilir?
Çöldə gəzən boz sərçələr,
Gülün qədrini nə bilir?*

*Kəl qoşub kotan əkməyən
Nanın süfrəyə tökməyən,
Arının qəhrin çəkməyən,
Balın qədrini nə bilir?*

(Koroğlu, tərtib edəni M.H.Təhmasib, Bakı, EA nəşri, 1956, s. 162.)

Mübaligə folklorun əsas keyfiyyətlərindən biri olub, qəhrəmanların xarici görünüşünün, fiziki gücünün, hərəkətlərinin təsvirində istifadə edilir. Mübaligə və ya hiperbola fikirdə güclü təəssürat yaratmaq üçün real şeyləri şişirdilmiş şəkildə verən üslubi fiqurdur:

*Uca - uca dağlarını aşaram,
Torba ilə torpağını daşıram,
Böyüklərin özüm atdan aşıraram,
İstəyin bəylidən bəylərim gəlsin.*

(Koroğlu. Paris nüsxəsi. Bakı, "Ozan", 1997, s. 122.)

və ya digər predmetə, hadisəyə baxışda özünəməxsus mövqedə durmuşlar. Beləliklə, nöqtəyi - nəzər, münasibət, anlama, qavrama həmişə, hər yerdə və hər zaman fərqli olmuşdur.

“Koroğlu” eposunun bədii xüsusiyyətlərinin araşdırılması özü - özlüyündə ciddi tədqiqat tələb edir. xüsusən də Azərbaycan variantı əsrlər boyu cilalanmış, yüksək bədii səviyyəyə qalxmışdır. Dastanın bütün variantlarında sujet bitkinliyi, dil zənginliyi, ifadə vasitələrinin yerli - yerində işlədilməsi hakimdir.

“Koroğlu”nu digər türkdilli və müxtəlif etnik mənşəli xalqların eyni adlı dastanları ilə müqayisə edərkən onun çox dürlü özəllikləri aşkarlanır. Eposu tədqiq edənlərin yekdil qənaətinə, Orta Asiya “Koroğlu” silsilələri daha çox romantik səpkdə işlənmişdir, yəni qəhrəmanın sevgilisinin arxasınca yad ölkəyə getməsi, onun uğrunda müxtəlif çətinliklərlə (sehirlə qüvvələr, tilsim, divlərlə döyüş...) üzləşib, düşmənlərini öz magiq və fiziki gücü ilə dəf etməsi, qızla vətənə qayıtması və s. və i. kimi sujet xüsusiyyətləri həmin variantları qəhrəmanlıq dastanlarının çevrəsindən çıxarır. Əksinə, Azərbaycan eposu janr etibarını ilə qəhrəmanlıq dastanı kimi formalaşmış və mətnində təbii ki, qəhrəmanlıq pafosu daha qabarıqdır.

Eposu tarixi yöndən tədqiq edən araşdırıcıların fikrincə, bu qəhrəmanlıq, onu doğuran xalqın gərgin, dramatik, tarixi hadisələri fonunda bədiiləşmiş, aşiq yaradıcılığında vəsf edilmişdir. Dastan qəhrəmanı və onun dəliləri - silahdaşları xalqın arzusunun, ədalətin müdafiəçisi kimi təqdim edilir.

Azərbaycan “Koroğlu”sunda bir neçə aşiqdən yazıya alınmış hər bir qol seçilmiş, bədii cəhətdən ən kamil olan variant kitaba salınmışdır (söhbət, eposun M.H.Təhmasib hazırladığı nəşrindən gedir). Azərbaycan “Koroğlu” eposunun bütün nəşr edilmiş variantlarında xalq şerinin ənənəvi şer formaları, əsasən, bayatı, gəraylı və qoşmalardan istifadə olunmuşdur. Əksinə, Türkmən “Qoroğlu”, tacik “Qurquli” dastanlarında şerlər yalnız mürəbbə və mütəqarib formasında yazıya alınmışdır.

“Koroğlu” eposunda, deyildiyi kimi şifahi milli təfəkkür, danışiq və klassik ədəbiyyatımıza da xas və xarakterik ifadə vasitələri sıx - sıx işlənmişdir. Məsələn, dastanın poetik qatında təzad, mübaligə, bənzətmə, kinayəli tərz, epitet, təkrir və s. və i... bol - boldur. Bir məqalə həcmində adları keçən ifadə vasitələrinin hamısından geniş bəhs etmək mümkün olmadığı üçün onlara imkan daxilində işiq salınacaq.

“Koroğlu” dastanı üçün xarakterik ifadə vasitələrindən biri də təzaddır. Fikrin təzad şəklində verilməsi, gecənin gündüzə, xeyrin şərrə, həyatın

“Koroğlu” Eposunun Poetik Dili X. B. Bəşirli, filologiya Elmləri Namzədi

Azərbaycan bədii söz sənəti bütün gözəlliyi və dölğunluğu ilə “Koroğlu” eposunun bütün variant və versiyalarında nəzərə çarpır. Dastanların heyrətamizliyi, axıcılığı, lakonikliyi, bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi ilə xarakterizə edilir. Təkcə “Koroğlu” eposu deyil, ümumiyyətlə xalq yaradıcılığı poetik dilin təkrarsızlığı, üslubun ecazkarlığı, bədii təsvir vasitələrinin və ifadə şəkillərinin bolluğu ilə seçilir.

Yeri gəlmişkən qeyd edim ki, epos eyni zamanda tarixi yaddaşın güzgüsüdür, olanların bədii salnaməsidir, hər dövrdə onu öyrənmək, ona qayıdış elə xalqı öyrənmək, onun mədəniyyətini, tarixini diri saxlamaqdır, daha dəqiq desək, unudulmaq, biganəlikdən qorumaqdır. Dünya şöhrətli alim Cavad Heyət demiş: “axı daşlar ovula - ovula, qayalar sökülə - sökülə, bulaqlar quruya - quruya, çaylar çəkilə - çəkilə ölür, millətlər isə unuda, yaddaşdan təmizlənə - təmizlənə” (Cavad Heyət. Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı Bakı, Azərnəşr, 1990).

Qeyd edək ki, şifahi ədəbiyyat və onun ayrı - ayrı janrlarının poetikası və ya poetikanın bir qolu kimi çıxış edən ifadə sistemi küll halında hələ də tədqiq edilməmişdir. Müasir folklorşünaslığın aktual problemlərindən biri də dastanların, konkret olaraq “Koroğlu”nun bədii xüsusiyyətlərini, kompozisiya elementlərini araşdırmaq, bu baxımdan yazılı ədəbiyyata təsir və qarşılıqlı zənginləşmə məsələlərini, həmçinin tipoloji qarşılaşdırmaları öyrənməkdir.

Təbii ki, xalqların varlığa və onun ayrı - ayrı hadisələrinə etik - estetik münasibətləri fərqləndiyi kimi, hər hansı bir obyekt, predmetə baxışları da eyni deyildir. Bədii ifadə sistemi, üslub, sırf özünəməxsusluğa, milli koloritlə, milli dünyagörüşü ilə bağlı poetik kateqoriyadır. Məsələn, sadəcə bir saçın rəngi, onunla bağlı poetik təşbeh və epitetlər milliliyin göstəricisi rolunda çıxış edir. A.N.Veselovskinin təbirincə desək “tükün rəngi etnik əlamətdir”.

Folklorun diaxronik və sinxronik metodla araşdırılması göstərir ki, mədəni və sosioloji inkişafda əlaqədar olaraq tarixin bu və ya digər mərhələsində insanların ailə - məişətə, onları əhatə edən təbiətə qarşı münasibətləri müxtəlif olmuşdur. Bu baxımdan “Koroğlu” eposu da qiymətli mənbə kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, yer kürəsinin müxtəlif guşələrində yaşayan xalqlar təbii şəraitdən, həyat tərzindən asılı olaraq bu

yönəldilməsinə ehtiyac hiss etdim. Şirvan aşıqlarının yeni əldə olunan irsi əsasında bu sahədə görülən işin zənginləşəcəyini güman edirəm.

Qaynaqlar:

1. M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, 1972., s.41.
2. M.Qasımlı. Ozan-aşıq sənəti, Bakı, 2003, s.94.
3. A.Nəbiyev. "Ozan-aşıq transformasiyası və yeni ifaçılıq institutu. Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası. Bakı, 2002, № 3., s.53-63.
4. V.Vəliyev. Azərbaycan folkloru. Bakı, 1985, s.150.
5. H. İsmayılov. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, 2003, s.91.
6. C.Cəlilbəyli. Qam-şamançılığın etno-mədəniyyətimizdə yeri. Bakı, 2000., s.180.
7. H.Arashlı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, 1998,s.68.
8. A.Nəcəfzadə. Azərbaycan çalğı alətləri lüğəti, Bakı, 2003, s.157-158.
9. M.Həkimov. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. 1983,s.74.
10. В. М. Жирмунски. "Огузский героический эпос: "Книга Коркута", "Книга моего деда Коркута", с.168.
11. M.Qasımlı. Aşıq sənəti, Bakı, 1996, s.51
12. B.Özəl. Türk kültür tarixinə giriş. s.47.
13. M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları, Bakı, 1978, s.278.
14. S.Qəniyev. "Şirvan folklor mühiti", s.103.
15. Aşıq Əhməd. "İtən sazım", Bakı, 1995, s.140.
16. H.Zərdabi. Seçilmiş əsərləri, 1960, s.240
17. U.Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. 1985, s.280.
18. С.Ашурбейли. "Государство Ширваншахов". Баку, 1993, с.13.
19. В. Ф. Ринорски. "История Ширвана и Дербента X-XI веках". М., 1963.
20. F.Abbasova. Şabran, Bakı, 2002, s.44.
21. A.Nəbiyev. "Bakı Universitetinin xəbərləri". Humanitar elmlər seriyası, 2004.
22. N.Xəlilov. "Aşıq sənətinin təşəkkülü". Bakı, 2003, s.66.
23. S.Mümtaz. "Azərbaycan ədəbiyyatı qaynaqları". Bakı, 1986,s.354.
24. M.H.Təhmasib. Nəsimi və xalq poeziyası. (məq.) "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 11 avqust, 1978, s.10.
25. T.Xalisbəyli. Məhəbbətə xalq abidəsi. Bakı, 1989, s.76.
26. Q.Namazov. "Aşıqlar", Bakı, 2004, s.87.
27. Azərbaycan Folklor Antologiyası, III cild (Göycə folkloru), Bakı, 2000, s.13.
28. Miskin Abdal. Bakı, 2001, s.8.
29. A.Mirzə. "Xaltanlı Tağı". Bakı, 2000, s.6.
30. X.Tağı. "Güllü və Tağı". Toplayıb çapa hazırlayan, giriş sözünün müəllifi A.Mirzə, Bakı, 2002, s.5.
31. S.Paşayev."Ozan-aşıq yaradıcılığına dair araşdırmalar", I cild, s.65.
32. M.Cəfərli. Azərbaycan məhəbbət dastanının poetikası. Bakı.2000 s.7
33. В. В. Миллер. Персидско-русский словарь. М., 1953, с.207.

aparıcı fiqur- aşiq- yançı aşiq-xanəndə ilə dastan motivinin tamaşaçıya ötürülməsində iştirak edirlərsə, "usta balabançı" və dəmkeş (zücü) obrazların əhvalını, sevinc, kədər və həyəcanlarını çatdırmaq üçün sərbəst musiqi melodiyasından yararlanır. Nağara və qoşa nağara müstəqil ifa funksionallığı daşımasa da, hadisələrin ritmik həlli onlara aiddir. Buraya aşiq (yançı aşiq) ifasının ritmi və balabançının müşayiəti daxildir. Əgər bu bölgü üzrə Şirvan aşıqlarının dastan ifaçılığının sxemini yaratmış olsaq, aşağıdakı model alınar:

1. Aşiq - balabançı
2. Aşiq - zərb alətləri
3. Balaban - zərb alətləri
4. Balaban - aşiq - zərb alətləri.

Dastan strukturuna belə özəl münasibət Şirvan aşiq sənətində əski çağlardan mövcud olmuş, bu gün də öz ənənələrini qoruyub saxlamaqdadır.

Ümumiyyətlə, yaradıcılıq ənənələri ilə zəngin olan aşiq sənətimizin regional xüsusiyyətləri sənətin ana modelinə, təməl qanunlarına heç vaxt təsir etməmiş, "aşiq institutu" olan dastan strukturu bütün mühitlərdə qorunub saxlanılmışdır. Sazın funksionallığı Şirvanda, Təbrizin bir çox mühitlərində xeyli dərəcədə azalsa da, aşığın tarixi keyfiyyətləri öz üstün mövqeyini bir an da kölgədə qoymamışdır. Bu gün Şirvan məktəbində də saz ifaçılığının yüksəldilməsi, əski hava-havacatların bərpası istiqamətində əsaslı iş gedir.

Qərb-Şərqi məktəblərinin yaxınlaşması, öyrənmə, iqtibas meylləri təkə fərdi ünsiyyət, dostluq, ustad-şagird münasibətləri əsasında deyil, folklor sahəsində ixtisaslaşmış elmi mərkəzlər, xüsusən, AMEA-nın Folklor İnstitutunun elmi-nəzəri seminarları, aşiq sənətinin öyrənilməsi, inkişafı istiqamətindəki tövsiyələri əsasında həyata keçirilir. Görkəmli aşıqların həyat və yaradıcılığının ali, orta musiqi məktəblərində tədrisi, repertuarının yazıya alınması, audio-video-elektron-kasetlərin, kompakt disklərinin buraxılması sənətin təbliği, populyarlaşması sahəsində çox iş görür. Yubiley tədbirlərinin keçirilməsi də aşiq irsinin öyrənilməsi, təbliği istiqamətində görülən kütləvi işlər seriyasındandır. Son vaxtlar bu, Folklor İnstitutu səviyyəsində həyata keçirildiyindən fərdi maraq, nöqtəyi-nəzər və qısqançlıqlara, məktəblər, mühitlər arasında paritetin pozulmasına, balansın əyilməsinə yol verilmir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənarında yerləşən ərazilərdə, o cümlədən Təbrizdə, Borçalıda, Dərbənddəki aşiq yaradıcılığının öyrənilməsi, örnəklərin toplanılıb çap edilməsi, elmi təhlilə cəlb olunması istiqamətində sürətli iş gedir. Şirvan aşiq məktəbi də bu global öyrənilmə sahəsinin tərkib hissəsi kimi böyük maraq və diqqətlə əhatə olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq tarixən görülən toplama, tədqiqat istiqamətlərinin bir məcraya

Burada oğuznamə deyimini dastan süjetlərinin toplusu- epos anlamında başa düşmək olar. Aşıq yaradıcılığının bütün janrlarından daha çox məhz dastanda aşığın rolu absolyut səviyyəyə yüksəlir. Qoşma, gəraylı, təcnis və s. janrlar el şairləri, xüsusi istedadlı adamlar tərəfindən yaradıla bilsə də, dastan bütövlükdə aşıq yaradıcılığının şeriksiz məhsuludur. Çünki dastanın əsasında bədii lövhələrin (lirik nümunələrin) sazda çalınıb oxunmasından, yurdun (dastanda nəslə ifadə olunan süjetlər) xüsusi nağılcılıq məharəti ilə təqdimatından söz gedir ki, bunlar da aşıqda toplanmışdır. Şirvanda bu çoxplanlı yaradıcılıq imkanlarını öz ifasında birləşdirən sənətkarlar saysız-hesabsızdır. Xüsusilə, bu gün müəyyən mənada mübahisə doğuran rəqs, artistizm, dastanın ifa ritminə görə xarakter, obraz yaratmaq imkanları Şirvan ifaçılığında qabarıq şəkildə özünü götsərir. Professor M.H.Təhmasib məhz Şirvan dastançılıq ənənələrini xatırlayaraq aşıqların dastana başlamazdan əvvəl tamaşaçını xəyal, fantastika aləminə aparmaq üçün "peşrov" dediklərini xatırlayır. Qərb aşıq məktəblərində dastan strukturu baxımından bu mərhələ ustadnamələrlə həll olunur. Divani ilə başlanan, duvaqqapma ilə (üçüncü hissə) tamamlanan dastanların əsas süjeti ikinci hissə adlanır. Bu struktur Şirvan dastan ifaçılığında da əsasən gözlənilir. Lakin müstəqil qaravəllilərin, lətifə və gülməcələrin Şirvan ifaçılığında yer alması üslubi nəfəslər, fərqlər diqqəti cəlb edir. Özü də bu qaravəllilər bəzən "yançı aşıqlar", yaxud aşığın nəfəsdərmələri zamanı meydanı idarə edən xanəndələr tərəfindən ifa olunur. Xüsusi hallarda aşıqla- yançı aşığın dastanı kəsb məzəli süjet ətrafında mübahisələrini də müşahidə etmək olar. Bu lirik ricətlərin dastan süjeti ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, Şirvan repertuarında artıq əsaslı yer almışdır. Şirvan aşıq repertuarındakı dastanların yığcamlığı onu ifa edən aşıqların, epik-qəhrəmanlıq süjetlərindən, lirik-məhbət xətlərinə üstünlük vermələri və çox zaman aşıq musiqisinin Şirvan üçün ənənəvi olan şikəstələrlə oxumalarındandır. Bu lirik lövhələrin yığcamlığı özünəməxsus nağılcılıq səriştəsi ilə aşıqlar tərəfindən sürətlə ifa olunaraq məqsədə gedən yol qısaldılır.

Bu forma yığcamlığının bir ehtimalı da Şirvanda ifa olunan dastanların əski, ilkin variantlar olması ilə izah edilə bilər. İlkin variantlar sadəliyi ilə, eyni zamanda etnoqrafik zənginliyi ilə maraq doğurur. Sonra ustad sənətkarlar tərəfindən dəfələrlə işlənib zənginləşdirilən dastanlar təbii ki Şirvanda qorunan ilk variantlardan çox-çox fərqlənir. Şirvanda epik ənənələrə, xüsusən, nağılcılıq ənənələrinə meylin tarixiliyini dastanla nağıl paralelizmində də görmək mümkündür. Bu mühitdə dastanla nağılı eyni mənada qəbul etmək meylləri də hiss olunur. Aşığa sifariş edərkən "ustad, bir nağıl söylə" deyilməsi dastan sözünün bir mənasının da nağıl olduğunu göstərir. Bəlkə elə lirik növün Şirvan dastanlarında üstünlük qazanmamasının bir səbəbini də burada axtarmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə, Şirvan ifaçılığında ansambl üzvlərinin rolu bölüşdürülür, lirik növ dramaturji ifanın ilkin elementləri bu dastan daşıyıcılarının fəaliyyət konturlarını da müəyyənləşdirir. Beləliklə, dastanların ifasında

əvvəlləri Şirvanda həm də epik ənənələrin lirik yaradıcılıqla qovuşduğu dövr kimi xarakterizə olunur. Bu, xüsusilə, Xaltanlı Tağı repertuarında geniş yer tutur. İstər qəhrəmanlıq dastanlarının yaranmasında, istərsə də nağıl süjetləri ətrafında məhəbbət dastanlarının meydana çıxmasında Aşıq Tağının xüsusi rolu olmuşdur. "Koroğlunun Dərbənd Səfəri", "Molla Nur", "Güllü və Tağı" kimi dastanlarla yanaşı³⁰ klassik süjetlərin Şirvan variantları X. Tağının repertuarında geniş yer tuturdu. Şirvanda ifa olunan dastanlar ("Şah İsmayıl", "Abbas və Gülgəz", "Xəstə Qasım", "Nigar- Mahmud", "Əmrah-Səlminaz", "Seydi və Pəri xanım", "Şahzadə Əbülfəz", "Küçə Rza", "Novruz və Qəndab", "Yetim Aydın", "Məsum və Diləfruz", "Əsli və Kərəm"(Beşdaş səfəri), "Valeh və Zərnigar", "Alı xan və Pəri xanım", "Aşıq Qərib", "Ələsgərin Naxçıvan Səfəri", "Qurbani", "Tahir və Zöhrə", "Adıgözəl və Aslan Şah", "Koroğlunun Toqat Səfəri" və s. struktur baxımından xeyli fərqlənir. Bu fərq daha çox lirik lövhələrin nağıldan gələn təhkiyə üstünlüyü ilə əvəzlənməsindədir ki, yurd hissinin genişliyi əslində dastanın ifa ömrünü xeyli qısaldır. Şirvan dastanlarının struktur baxımından yığcamlığını aşıq-solo ifaçılığından, dastançı (nağılçı) təhkiyəsinə geniş yer ayırması ilə izah edirlər³¹.

M. Cəfərli dastan strukturunu (məhəbbət dastanlarının quruluşunu) ilk növbədə ənənə hadisəsi hesab edir. O, ənənəni dastanların bütün poetik elementlərinə aid edərək yazır ki, əslində məhəbbət dastanlarının ənənəviliyi folklorun ənənəviliyi deməkdir. Bu da dolayısı ilə folklorun ənənə gücü ilə yaşadığını sübut edir. Məhz dastanların ənənəyə əsaslanan strukturu əski folklor hadisəsi kimi bu gün də öz kanonikliyinə qoruyub saxlayır³².

Dastan strukturunda birinci mərhələni giriş hissə təşkil edir. Qərb aşıq məktəbində ustadnamələrin, divanilərin söylənməsinə daha geniş yer ayrılır. Şirvanda isə bu yerdə peşrolar ifa olunur. (Eyvaz peşrosu, İbrahimi peşro və s.) "Peşro" özü də giriş, məclisə açar rolu oynayan bədii vasitədir. Dastan epik-lirik janrların ən monumentalı olduğuna görə əslində onu "aşiq institutu" da adlandırmaq olar. Təsadüfi deyil ki, qədimlərdə də, indi də dastanlarımızı öyrənib sinədəftər etməyənlərə həqiqi aşıq deməyiblər. Çünki dastanlar bir çox cəhətdən sənətkarların imkanlarını aşkara çıxarmağa vasitə olan bədii mənbədir. Burada nağılcılıq- bədii təhkiyə, ifaçılıq- səhnə dinamikası, jestlər, rəqs, meydançılıq, dastan qəhrəmanlarının əhvalını yaşamaq, fitri yaddaş, şairlik qabiliyyəti- poetik lövhələrə yaradıcı yanaşma keyfiyyətləri tələb olunur. Dastan sözünün çoxmənalılığını araşdırarkən məhz onun aşıq yaradıcılığının tələbləri olan- bacarmaq, məharət, hiylə, eyni zamanda musiqi havası, melodiya və s. mənalarında işlədildiyi aydın olur³³. Dastan çoxmənalı söz olduğu kimi sözlə nəsrin növbələşməsi əsasında yaranan bu sintetik janrın adı da müxtəlif izahlar tələb edir. Dədə Qorqud zamanında dastana boy deyildiyi şahidlərin: "Dədəm Qorqud gələrək boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməni belə düzüb qoşdu" ifadəsindən də aydın müşahidə olunur.

ki, bu poetik nümunələrin canında qorunan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər bugünkü həyatımızın, mənəvi-əxlaqi görüşlərimizin bir çox parametrləri ilə uyğunluq təşkil edir. Şirvan aşıqlarının şəcərəsinə diaxronik düzüm baxımından diqqət yetirilsə, Aşıq Dostu Şirvaninin (XVI), Aşıq Salehin (XVII), Kargər Əhmədin (XVIII), Məlikballı Qurbanın (XVIII), Aşıq İslamın (XVIII-XIX), Xaltanlı Tağının (XVIII-XIX) və b. yaradıcılığında tarixi sənət ənənələrinin əks olunduğu müşahidə edilir. Sosial-siyasi həyatın bütün sahələrini öz yaradıcılığında əks etdirən aşıqların əsas mövzu istiqamətləri saf məhəbbətin, ilahi eşqin tərənnümü, insanın cəmiyyətdəki rolunu məhdudlaşdıran feodal mühafizəkarlığına qarşı, xüsusən, qadına kölə münasibəti təbliğ edən fanatizmə qarşı mübarizə motivləri idi. Mövzu, forma mübadiləsi, ədəbi ənənələrin təsiri və iqtibasından danışarkən Anadolu, Göyçə, Təbriz məktəblərinin Şirvan sənətkarlığına qarşılıqlı təsirindən, xüsusən, XVII-XVIII əsrlərində çiçəklənmə dövrünü yaşayan Təbriz aşıqlarının Şirvana, Dərbəndə səfərləri əsasında geniş şəkil aldığı qeyd etmək yerinə düşər. Aşıq Abbas Tufarqanlının, Xəstə Qasımın, eləcə də Abdal Gülablı Valehin, Sarı Aşığın, Ağ Aşıq Allahverdinin, Aşıq Alının, Dədə Ələsgərin eyni dövr və yaradıcılıq epoxasında oynadığı rolu xüsusi qeyd etmək lazımdır²⁷. Göyçə məktəbində Misgin Abdal zirvəsindən yayılan sənət işi öz təsir arealını neçə əsrlər boyu davam etdirmiş, təkcə Göyçədə deyil, Yaxın Şərqdə, Qafqazda və Anadoluda aşiq sənətinin inkişafına təsirini göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, Misgin Abdal sənət seyrindən, sufi, ocaq düşüncə konstruksiyasından nəinki müasirləri, hətta sonrakı yüzilliklərdə də çıxıbilməyən ustad aşıqların bu ədəbi ənənəni ləyaqətlə davam etdirmələri barədə son illərin tədqiqatlarında geniş bəhs olunur²⁸.

Şirvan aşiq məktəbi də aşiq sənətimizin inkişaf tendensiyalarının davamlı daşıyıcısı kimi istər lirik, istərsə də epik janrların inkişafında öz vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirmişdir. XVIII əsrdə Məlikballı Qurbanın, Xaltanlı Tağının yaradıcılığında geniş əksini tapan fəlsəfi-didaktiv mövzular²⁸ sonrakı dövr aşıqlarından Ehraqlı Rəcəbin, Mirzə Bilalın yaradıcılıq axtarışlarında üstünlük təşkil etmiş, tədricən epik ənənələrin aşiq yaradıcılığına gətirilməsinə əsas yaratmışdır. Təkcə Məlikballı Qurbanla Xaltanlı Tağının vücutnamə janrında yaratdığı nümunələri müqayisə etsək, ikincinin həyat, insan, onu əhatə edən aləmin ötüriliyi və fəxriyyəti haqqında min illərin təcrübəsinə əsaslanan qənaətləri yüksək poetik duyğularla bölüşdüyünün şahidi olarıq. Sonrakı dövr aşıqlarının yaradıcılığında da fəlsəfi-didaktiv mövzularının üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur. Xüsusən, Molla Cümənin, Ehraqlı Rəcəbin, Mirzə Bilalın yaradıcılığında dövrün ictimai bəlalalarına, insan ağrı və sıxıntılıqlarına dərin fəlsəfi mənə vermək cəhdi müşahidə olunur. Şirvan tarixi-coğrafi ərazisi bir çox dahi şairlər yetişdirdiyi kimi sözün, səsin, ifaçılığın, fikrin, düşüncənin sinxron ifadəçisi olan aşiq sənətinin də say-seçmə nümayəndələrini yetişdirmişdir. XVII-XVIII əsrlərdə Dərbəndin qaynar aşiq mühitinə çevrilməsi Təbriz aşıqlarının ziyarətləri ilə də müşayiət olunur. XVIII əsrin sonu, XIX əsrin

(1310-1370) həyatı və yaradıcılığı marağ doğurur. Şəxsiyyəti barədə yaranan əfsanələr onu həm dövlət adamı, hərbcı, həm də ulu sənətçi kimi səciyyələndirmək imkanı verir. Tarixdən cəsur ordu başçısı, döyüşkən əsgər kimi tanınan Dədə Yediyarın yaradıcılığı da kifayət qədər öyrənilməmiş, irsi toplanıb çap edilməmişdir.

Şirvan ədəbi-mədəni mühitinin, folklor, aşiq sənəti örnəklərinin tədqiqi, öyrənilməsi istiqamətində bu vaxta kimi mövcud olmuş səhv elmi-nəzəri prinsip, onu öz kökündən ayırmağa, qondarma modellər əsasında məhəlli yaradıcılıq, mühit folkloru səviyyəsində öyrənməyə istiqamətləndirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Molla Qasım və müasirləri ilə XIII əsrdə başlayan ozan, aşiq ənənələri arxa plana keçirilərək, orta əsrlərdə- xüsusən, Şirvan ərazilərinə Səfəvi yürüşləri zamanında burada aşiq mühiti formalaşması kimi təsəvvürlər yayılmağa başlanmışdır (14, s.103). Şirvana Səfəvi yürüşləri zamanı (müharibənin prinsipial mahiyyətindən asılı olmayaraq) şah sarayından sənədlərin, əlyazmalarının çıxarılaraq yandırılması, abidələrin dağıdılması ilə müşahidə olunan ədavət və qıyasçılıq fonunda o dövrün Şirvan mədəni mühitində çiçəklənmədən, sənət yüksəlişindən söz gedə bilməzdi. Əksinə, talanlar, qırğın və qanlar Şirvan sənət mühitində bir əsrə yaxın tənəzzüllə müşahidə olundu. Təbrizdən Şirvana dəvət olunan sənətkarlar hesabına yeni növ mədəniyyət yaratmaq istəyi isə "mədəni deportasiya" faktı kimi sonrakı dövrlərdə assimlasiya ilə nəticələnib sıradan çıxdı. Şirvan mədəni mühitində XV-XVI əsrlərin lal sükutu qondarma ənənələrin süni tətbiqinə qarşı yerli sənət adamlarının etirazı kimi başa düşülməlidir. Lakin danmaq olmaz ki, bu dövrdə aşiq sənəti ilə muğam ifaçılığı arasında əlaqələrin möhkəmlənməsi baş verirdi. Qam-şaman, təkkə görüşlərinin irreal düşüncələrindən fərqli olaraq elmi həqiqətlərə, bəşəri dəyərlərə söykənən İslami görüşlərin transformasiyasına üstünlük verən meyillər özünü göstərirdi. Şirvan sənətkarları aşiq sənətində Türk düşüncəsinin ifadəçisi sazla, İslam fəlsəfəsini yayan muğamın sintezində qarşılıqlı razılığa gəldilər. Şirvan aşiq sənətindəki ritm və şüxluq muğam fəlsəfəsinin müdrikliyi, ahəngdarlığı, kövrəkliyi və düşündürücülüüyü ilə birləşərək yeni ifa tipini meydana çıxarırdı. Bu təkcə forma bağlarını möhkəmləndirməklə qalmadı, aşiq şerinin o dövrkü mövzu qaynaqlarında Türk düşüncə tərzii ilə İslam fəlsəfəsinin, əxlaq və etik təsəvvürlərinin birliyini əks etdirdi. Bu heç də süni təzyiq və fikir modifikasiyası şəraitində deyil, diferensial maraqlara əsaslanan yanaşma idi. Bu, əslində Şirvan sənət məktəbinin genetik yaddaşından irəli gələn bir seçim, tarixi Türk tanrıçılığına tapınan, sonralarsa İslami görüşləri könüllü qəbul etmiş ozan sənətinin varisliyinin sübutu idi. Hələ XIII əsrdə Dədə Qorqud dastanlarında ilk izlərini qoyan İslam sonralar əxlaq və mədəniyyət üstünlükləri ilə aşiq sənətinin ruhuna yol tapa bildi. Təsədüfi deyil ki, XVI əsrdən üzü bəri yaranan Şirvan aşiq şerində eşq-məhəbbət səhnələrinin təsvirində, xüsusən, qadın gözəlliyinin, incəliyinin vəsfində Türk düşüncə tərzii ilə İslami əxlaqın kanonikliyi ciddi şəkildə gözlənilir. Sevindirici haldır

sənətkarlıqla yazılmış təcnislərimizin də tarixini çox qədimlərdə axtarmalıyıq") fikrindən gümanlar pərdəsini silib atdı²⁴. Görkəmli bəstəkar Ü.Hacıbəyov öz yaradıcılığında dönə-dönə aşiq sənətinə müraciət etmiş, ondan bəhrələnmiş, aşiqin bir sənət daşıyıcısı kimi inkişaf tendensiyaları haqda maraqlı mülahizələrini də yazıb yadigar qoymuşdur. O, aşiq musiqisini xarakterinə, ifaçılarına, repertuarına görə epik, lirik kateqoriyalara ayırırdı. Kərəmi, Koroğlunu epik qanada aid edən bəstəkar həm də onları yaratdıqları dastanların qəhrəmanları kimi səciyyələndirirdi (17, s. 206). Yaradıcılığı müstəqil mənbə kimi deyil, yalnız "Əsli və Kərəm" dastanında qorunan Kərəmin də Şirvan ədəbi mühitinin (Dədə Kərəm) yetirməsi olduğu və anadilli şerimizin ən qüdrətli yaradıcılarından biri kimi tanındığı bu gün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Sağlığında "Dədə" sənət ad-titulu qazanmış Kərəmin (1290-1365) Molla Qasımın şagirdlik etdiyi, vergili el sənətkarı kimi bəşəri sevgi, məhəbbət, insan, şəxsiyyət azadlığı mövzusunda qoşmalar, təcnislər yazaraq, cəmiyyətin buxovlarına qarşı mübarizə aparıldığı göstərilir (21, №1).

"Əsli və Kərəm" dastanını oğuzlarla əlaqələndirən və aşiqin yaradıcılığını daha əski dövrlərlə bağlayan mərhum tədqiqatçı T. Xalisbəyli öz qənaətlərini dastan motivlərindəki etnoqrafik faktlar və işarələrlə sübut etməyə çalışır²⁶. İstər Türkiyə folklorşünaslarının, istərsə də dünya folklorşünaslarının bu qeyri-adi məhəbbət dastanının müəllifi haqda qənaətləri Dədə Kərəmin şəxsiyyəti, yaradıcılığı barədə daha geniş düşünməyi tələb edir. Kərəm şəxsiyyətinin, onun yaratdığı dastanın müasirləşdirilməsi (Gəncədə doğulması, xanlıqlar dövründə yaşaması) meylləri də yeni fakt və araşdırmaların işığında öz məntiqini itirir. Kərəmi XVI yüzildən sonrakı dövrlərə aid edənlər Qurbani yaradıcılığında "Əsli və Kərəm" dastanına tarixi fakt kimi müraciəti unutmamalıdırlar. Qurbani yazır:

*Şişişirindir dilin, məmən yeməli,
Sənə Leyli, Əsli, Şirin deməli.*

görüldüyü kimi Qurbani Əslini Leyli və Şirinlə birgə xatırlayır²⁶. Bu, bizə görə təkcə söz sırası deyil, Dədə Kərəm yaradıcılığının tarixi tipologiyasını müəyyənləşdirən koddur. Aşiqin evolyusiyası məsələlərinə münasibətin ən yaddaqalan elmi tədqiqatlarından birinin müəllifi H. İsmayılov ata, baba, dədə ad-titullarının ozan və aşıqla əvəzlənməsi sxemini müəyyənləşdirərkən bu konfigurasiyanın elmi əsaslarını sübut etməyə çalışır: "Tanrıçılıq zəifləyəndə (dini-ideoloji əsaslarını itirəndə, şərqdə Buddizmə, qərbdə İnduizmə, Xristianlığa və İslama keçiddə) ata ozana, təsəvvüf öz ideoloji funksiyasını itirəndə isə dədə aşığa çevrilmişdir..." (5 s. 57).

Şirvan aşiq məktəbində dədə-ad-titulu daşıyan sənətkarların sayı və sambalı (Dədə Qasım, Dədə Kərəm, Dədə Yediyar) da bu ərəzidə özünəməxsus aşiq institutunun tarixən fəaliyyət göstərdiyini sübut edir. Bu mənada Dədə titul-adı daşıyıcısı olan başqa bir Şirvan aşığı Dədə Yediyarın

Aşıq sənətinin formalaşma dövrünün XVI əsrdən çox-çox əvvəllərə gedib çıxdığını Şirvanda yaranan qədim sənət ənənələri də sübut edir. Əvvəl Anadoluda, sonra isə Şirvanda yaranan güclü aşıq, xalq poeziyası, aşıqların fərdi təşəbbüsü ilə yeni mərhələyə yüksəldi. "Şirvan aşıq məktəbi XIII-XIV əsrlərdə özünün peşəkar ifaçılıq və dastançılıq repertuarını bərqərar etdi. Ozan üslubu zəminini əsas götürməklə o, təkkə-dərviş, qamşaman ənənələrindən tamamilə fərqli ifaçılıq və improvizatorluq institutu kimi fəaliyyət göstərirdi. Yunus İmrənin, eləcə də Anadolu aşıq məktəbinin bir sıra qabaqcıl sufi görüşləri bu məktəbin həm ifaçılıq, həm də dastançılıq repertuarında özünü göstərməyə başladı. Xalq şerinin aparıcı şəkilləri ayrı-ayrı ifaçı aşıqların repertuarında yeni yaradıcılıq mərhələsi keçdiyi kimi, ənənəvi nağıl, süjet və motivləri də aşıq ifasına daxil olub məhəbbət süjetləri kimi yaradıcılıq mərhələsi yaşadı"²¹.

Şirvan aşıq məktəbinin ilk nümayəndələrindən biri kimi Molla Qasımın adı uzun zaman gümanlar, şübhələr altında çəkilib. Hələ ötən əsrin 30-cu illərində görkəmli folklorçu Salman Mümtazın, Molla Qasım irsindən toplamaları hansı məqsədləşə şübhə altına alınıb.

Yunus İmrə ilə bir dövrdə yaşamış, Həsənoğlu ilə bir zamanda anadilli şerimizin şah nümunələrini yaratmış Molla Qasımın yaradıcılığı əcnəbi tədqiqatçıların SMOMPK məcmuəsində Xəstə Qasım adına çıxmaları bu Şirvan aşığının öyrənilməsinə, tədqiqinə mane olmuşdur. Son illərin tədqiqatçıları isə Molla Qasımın XIII əsrdə yaşadığını (1230-1325), Yunus İmrənin şerlərində utsal kimi xatırlandığını göstərirlər.²²

Salman Mümtazın böyük qədirşünaslıqla toplayıb çap etdirdiyi Molla Qasım ünvanlı şerlər aşıq sənətimizin tarixini yüz illərlə qədimlərə çəkir. Aşağıda təqdim olunan iki misra həm Molla Qasımın dövrü, həm də sənətkar qüdrəti, ədəbi əlaqələri barədə məlumat verir:

*Dərviş Yunus, bu sözü ayri-büyü söyləmə,
Səni siyğaya çəkər bir Molla Qasım gəlir.*²³

İlk dəfə Salman Mümtazın tədqiqatında adı çəkilən Molla Qasımın aşıq şeri üslubunda yazdığı, xüsusən, görkəmli təcnis ustası olduğu diqqəti cəlb edir. Sonralar "Şirvanlı Qasım", "Şikəstə Qasım", "Qasım", "Molla Qasım" imzaları ilə qoşmalar, gəraylılar, təcnislər yazan Molla Qasımın irsi bu gün də Şirvan sənətkarlarının repertuarında yaşamaqdadır. Tanınmış balaban ustası Ağası Ağasıyevdən (informatörün səhv olaraq Xəstə Qasıma aid etdiyi) eşidib qələmə aldığım "Üz-üzə" rədifli təcni dövrünün düşüncə tipologiyasını qorumaq baxımından maraqlı və təkrarsız nümunədir. Xəstə Qasımın Dərbəndə gəlməsi, burada ləzgi Əhmədlə deyişməsi ətrafındakı rəvayətlər də Molla Qasımın irsi üzərinə pərdə çəkmiş, ustad aşığın adı tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Son elmi araşdırmalar görkəmli folklorşünas alim M.H. Təhmasibin Molla Qasım yaradıcılığı haqda S.Mümtaz tədqiqatlarını şübhə altına alan ("Əgər Salman Mümtaz düz deyirsə, yəni Şirvanlı Qasım doğrudan da Yunus İmrə ilə, Həsənoğlu ilə müasir olmuşsa, biz el tərzində yaranan şerimizin, xüsusilə, yüksək

Ü.Hacıbəyovun fikirləri də maraqlıdır. O, sanki Şirvan toylarında iştirak etdiyi zaman ansambldakı aşiq, xanəndə, balaban, nağara (dəf), qoşa nağara ifaçılarının ansamblda yeri və funksiyaşı barədə konkret məlumat verir, bu strukturun kanonikliyini göstərir: "Aşiq dəstəsi dəxi əksərən üç nəfərdən ibarət olub, bunlardan biri həm oxuyar, həm də saz çalar, iki yerdə qalanı isə aləti nəğmədən olan balaban çalar, balabançının ikincisinə "zü" tutan, yaxud "dəmkeş" deyərlər ki, bunun vəzifəsi hava çalmaq olmayıb yalnız bir sədanı uzatmaqdan ibarətdir. Balaban çalanlar tütək və zurna dəxi çalarlar, bu halda bunların xanəndəsi dəf (təbil) çalmalıdır..."¹⁷.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, aşığı doğulduğu, yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi mühit yetişdirir. Dahi bəstəkar Ü. Hacıbəyov bu fikri qabardaraq yazırdı ki, aşiq ifaçılıq məharətini sxolostik mühitdə öyrənmiş, ona təmiz hava, yaşıl çəmən, çöl çiçəklərinin ətri, uca dağlar, geniş tarlalar, quşların cəh-cəhi, çayların şırıltısı ilham gətirir..." (yenə orada). Demək, aşiq yaradıcılığının ilham mənbəyini, sənətkarlıq səviyyəsini, imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün doğulub boya-başa çatdığı mühiti öyrənmək vacib şərtlərdəndir. Şirvan sənət mühitinin zənginliyi, inkişaf tendensiyaları Azərbaycan aşiq sənəti kontekstində öyrənilməsindən ötrü tutarlı mənbə olacaqdır. Şirvana coğrafi anlayış kimi yanaşılarsa, Azərbaycanın böyük bir ərazisinin bu ad altında birləşdiyini görürük. Tarixi sərhədləri Kür çayından başlayıb Dərbənd ərazilərini əhatə edən Şirvan burada fəaliyyət göstərən minlərlə görkəmli sənətkarın doğma beşiyi, ilham mənbəyi olmuşdur. "Müxtəlif dövrlərdə Şirvanın bir hissəsi Atropaten dövlətinin tərkibində olmuş, Şirvanın şimal hissəsi isə Cənubi Dağıstanın şəhər və yaşayış məntəqələrinin sərhədlərinə qədər uzanıb getmişdir... Şirvan ən qədim mənbələrdə Xəzərin qərb sahili boyu Kür çayından cənuba uzanıb gedən, orta əsrlərdən əvvəlki Ağvan, yaxud Qafqaz Albaniyasının böyük bir hissəsini əhatə edən ərazi kimi təqdim edilir"¹⁸.

Şirvan və Dərbəndin tarixini öyrənən V. Minorskiyə görə Şirvan: "Şirlər ölkəsi", yaxud "süd gölü ölkəsi" mənasını ifadə edir¹⁹. VI əsrdən dövlətçilik tarixi başlayan Şirvan uzun illər müstəqilliyini qoruyub saxlamış, böyük ədiblərin, sənətkarların məskəninə çevrilmişdir. Öz füsunkar təbiəti, coğrafi mövqeyi yaşamaq üçün münasib relyefi, təbii sərvətləri, zəngin flora və faunası ilə daim diqqət mərkəzində olan Şirvan sənət baxımından da polifonik səciyyə daşmışdır. Hərbi yürüşlərin, müharibə və dağıntıların əbədi məskəninə çevrilsə də, Şirvanda yüksək şəhər mədəniyyəti, elitar təbəqə həmişə mövcud olmuş, sənətin, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühit yaranmışdır. Böyük şəhərləri Sabran, Şamaxı, Şirvan, Bakı, Qəbələ, Xursan və s. olan Şirvanda²⁰ digər sənət sahələri ilə yanaşı aşiq sənəti də daim çiçəklənmiş, qonşu Muğam ərazilərində, Şəki vilayətindəki sənətkarlar da Şirvan ənənələrini öz ifaçılıq üsulları üçün örnək seçib inkişaf etdirmişdir. Beləliklə, Şirvan aşiq məktəbi Şimali Azərbaycanın böyük bir ərazisində yayılmış, görkəmli sənətkarların üzə çıxarılmasından ötrü mənəvi mühitə çevrilməsidir.

sazından balaban nəfəsinə keçməsi, ansambl şəxsində kollektiv ifaya çevrilməsi aşiq sənətinin saray mühitinə gəlişi ilə bağlıdır. Şərq-Şirvan aşiq məktəbinin təkamülü və keçdiyi tarixi yolu Qafqaz ərazisində qədim Alban, Xəzər dövlətlərinin, eləcə də Şirvan şahlığının zəngin musiqi-muğam ənənələrinin aşiq sənətinə açıq təsiri və təzyiqi ilə əlaqələndirən professor Qara Namazov həm də aşıqların tək sazdan sinkretik ifaya bir dolanışıq, populyarlıq xətrinə meyilli olduqlarını qeyd edir¹⁵. Bu faktın özü də sübut edir ki, (başqa səbəblər daha əsas olsa da) ulu Dədə Qorqud məskəni olan Şirvan-Dərbənd əraziləri XVI yüzildən çox-çox əvvəl saz-söz yurdu kimi tanınmış, öz qoynunda Molla Qasım (XIII), Məlik Kürəli (XIV), Abbas Bayatlı (XVI), Dostu Şirvanlı (XVI), Aşiq Abdulla (XVII), Saleh Şirvani (XVIII), Baba Şirvani (XVIII), Dəllək Murad, Xaltanlı Tağı, Məhəmməd Varxiyanlı (XVIII-XIX), Aşiq Oruc Tircanlı (XIX), nəhayət, XX yüzildə Aşiq Ağaməhəmməd, Aşiq İbrahim, Aşiq Bilal, Aşiq Şamil, Aşiq Qurbanxan, Aşiq Şakir və onlarla Şirvan aşığı bu sənət məktəblərini ləyaqətlə davam etdirmişdir.

Lakin tək sazdan ansambl ifaçılığına keçidin səbəbləri Şirvan mədəni mühitinin kompleks yeniləşməsi ilə bağlı idi. İstedadlı və bilikli insanların saraya cəlb olunması və onların savad, qabiliyyətlərindən ən müxtəlif formalarda yararlanma, kəndlərdə, el-obada fərdi fəaliyyət göstərən aşıqların da bu mədəni kompleksə cəlb olunması ilə nəticələndi, (Görkəmli şairlər, nəğməkarlar, ozanlar, elm, fikir adamları sarayda xüsusi nəzarətdə saxlanılır, onların əməyi, fəaliyyəti də istiqamətləndirilirdi).

Saray dəbdəbəsi, çoxrəngliliyi üçün sadə təsir bağışlayan tək saz və solo ifa da bu zaman mühitin təsiri və tələbləriylə müəyyən şərtlərlə barışmalı oldu. Əvvəllər ansamblda sazın üstünlüyünü qorumağa çalışan aşiq saray havacatının mürəkkəb kompozisiyalarını ifa edərkən istər-istəməz kütləvi-kollektiv səsin quruluşuna, təntənəsinə güzəştə getdi. Lakin bu güzəşt heç də bütün havaların ifasında özünü göstərmədi. Sazın incə səsinə köklənən və aşıqların aparıcı ifası ilə təqdim olunan havalər hələ uzun zaman qorunub saxlandı. Lakin aşığın saz ifasında itirdikləri oxuma, melodyia incəliyi, kövrəkliyi, ritmin saz və havacatla harmoniyasında üstün keyfiyyətlər kimi meydana çıxdı. Buradakı ritm bolluğu və döyüşkən melodik kanonlar hər çalğı alətinin səslənməsi şəraitində daha qabarıq təqdim olunur. Aşiq ansamblında müğənninin də yer alması meydan tamaşasına, əyləncəsinə söykənən Şirvan məclislərinin, şənliklərinin ənənəvi strukturundan irəli gəlir. Bu məclislərə toplanan insanların musiqiyə münasibətdə tərkibi yekcins deyildi. Aşiq sənəti ilə muğam, xanəndəlik arasında sənət yarışları getdiyi bir dövrdə, meydan adamı öz zövqünə uyğun musiqiyə üstünlük verirdi. Aşiq ansamblının həm də yardımçı aşiq, yaxud "yançı"- müğənni ilə təmsil olunması ansamblı reallığa çevirirdi. Görkəmli maarifçi H.Zərdabi aşiq ansamblarının təəssüratının uzun zaman sadə xalq, xüsusən, uşaqlar, gənclər arasında unudulmadığını, hətta ifaçıların təqlid olunduğunu xatırladır¹⁶. Aşığın ansambl ifaçılığı barədə

uzaqlaşma hallarıdır. Improvizə bütün zamanlarda kiçik faiz təşkil etməlidir. Bəzən isə melodiyanın konturları qalmaqla havalara tam sərbəst yanaşma təhlükəli tendensiyadan- bir çox qədim saz havalalarının unudulması təhlükəsindən xəbər verir. Aşığın başlıca ifadə vasitəsi saz münasibətdə də uğurlu və nöqsanlı cəhətlər müşahidə olunmaqdadır. Sazı modernləşdirmək istəyənlərlə ona mühafizəkar yanaşanların sənət çəkişmələri, görünür, hələ uzun zaman davam edəcək. Başqa bir sənət mübarizəsi isə aşığın ansamblın müşayiəti ilə oxumasıdır. Aşığın klassik ifa üslubuna- tək sazla ifasına üstünlük verənlər təbii ki, ansambl müşayiətini qəbul etmirlər. Uzun illər Azərbaycan dövlətçiliyinin əsasında dayanan, böyük dövlətçilik, şəhər mədəniyyəti təcrübəsi olan Şirvanda isə bunun əks meyilləri müşahidə olunur. Əslində sənətin üslubi fərqləri səviyyəsində olan bu faktı zaman-zaman şişirdib mübahisə obyektinə çevirmək istəyənlərin qeyri-elmi mövqeləri nəticəsində bu məsələ Aşıqlar qurultayı səviyyəsində müzakirələrə səbəb olmuşdur. Mübahisə etməyə dəymir ki, aşıq sənəti əvvəlcə sırf fərdi, individual maraq və məşğuliyyət, həvəs sferasında yaranmış, tək sazda ifa bu sənətin əsasında dayanmışdır. Sazın inkişafı və təkmilləşməsi, yeni saz havalalarının yaranması, fərdi ifadan ictimai arenaya çıxış bu sahədə də bir sıra forma-məzmun yeniləşməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Xüsusən, aşığın dastan yaradıcılığında balabanla müşayiətin geniş yer tutması, bəzən bu balabanların qoşalaşma halları da müşahidə olunmaqdadır. Bu fakt "tək saz" tərəfdarlarının aşığı solist kimi görmələri fikrini təkzib edir. Şirvanda aşığın ansambl halında ifasına gəlincə deməliyik ki, bu bir çoxlarının iddia etdikləri kimi aşığın saz ifaçılığında naşılığı ilə bağlı deyil, bəlkə də sənət məktəbinin ikinci faza yaradıcılığının nəticəsidir. Ümumiyyətlə, dövrün ifaçılıq mədəniyyəti ümumazərbaycan kulturoloji prosesi kontekstində münasibət tələb edir. Belə yanaşma bu regionda müxtəlif məhəlli mədəniyyət qaynaqlarının inkişaf meyilləri, birləşmə, bütövləşmə tendensiyaları haqda bilgi verə bilər. Şirvana saz sənətinin Şah İsmayıl Xətai yürüşləri nəticəsində gətirilməsi, bu ərazidə xüsusi aşıqlar yerləşdirilərək sənət bazası yaradılması haqda mülahizələrin qeyridəqiqliyi¹⁴ özünü göstərir. Əgər belə olsaydı, bu gün Şirvan aşıq məktəbinin regional fərqləri barədə danışmağa yer qalmazdı. Şirvanda yaranan onlarla saz havasının bu gün yaşayan adları və hifz olunan melodiyları hələ XVI əsrdən çox-çox əvvəl bu ərazilərdə sazın üstünlüyü ilə fəaliyyət göstərən sənətinin varlığına şahidlik edir. Şirvanın bülbülü hesab olunan Aşıq Şakirin repertuarından yazıya alınmış "Hicazi", "Peşro" (beş növü var), "Döymə Kərəmi", "Şirvan şikəstəsi", "Zarıncı şikəstə", "Yekbə şikəstə", "Bayatı şikəstə", "Kəsmə şikəstə", "Saritorpaq şikəstə", "Sallama gəraylı", "Zarıncı gəraylı", "Qobustanı", "Şəşəngi", "Orta şəşəngi", "Ordubadı", "Dastanı" ("Hüseyni"), "Baş müxəmməs", "Orta müxəmməs", "Şirvan gözəlləməsi", "Ayaq müxəmməs", "Ovşarı", "Mani", "Qara qafiyə", "Güllü qafiyə", "Mansırı", "Qayda", "Təcnis", "İbrahimi" və s. zəngin melodiylı havalər bu gün də adamı rıqqətə gətirir. Belə zəngin saz havalalarının Şirvan

"İskəndərnamə"sində saz artıq ümumi çalğı alətlərinə verilən ad deyil, bugünkü sazın əski variantı kimi təqdim edilir.

Hətta sazın yaranması haqqında Dədə Qorqud şəxsiyyəti ətrafında gəzib- dolaşan məşhur əfsanə Nizaminin diqqətini cəlb etmiş, hadisələri Əflatunun üzərinə köçürməklə bu faktı daha ətraflı şəkildə poetik lövhəyə çevirmişdir¹³.

Aşıq sənətinin görkəmli tədqiqatçıları M.H.Təhmasib, H. Araslı, M. İbrahimov, Bülbül Azərbaycan-Türk mədəniyyətinin əsasında dayanan bu sənətin genetik qaynaqları ilə bağlı öz məqalə və monoqrafiyalarında tutarlı fikirlər, mülahizələr irəli sürmüşlər. Sonralar professorlardan P. Əfəndiyev, A. Nəbiyev, M. Həkimov, Q. Namazov, H. İsmaylov, I. Abbasov, M. Qasımlı və b. Azərbaycan aşıq sənətinin mühit və məktəblər əsasında inkişafını təsdiq etmiş, aşıq yaradıcılığının forma və janrlarının, xüsusən, dastan yaradıcılığının ümumtürk kontekstində öyrənilməsi sahəsində səmərəli işlər görmüşdür. Bu istiqamətdə işiq üzü görən monoqrafiya, dərslik və məqalələrin mövzu sistemini xatırlatmaq kifayət edər ki, müasir mərhələdə aşıq sənətinin öyrənilməsinə marağın miqyası müəyyənləşsin. Lakin bəzən də bu sahədə regional maraqlara ciddi aludəçilik aşıq sənətinin geniş coğrafiyasını, sərhədsiz yayım faktını kölgə altına salır. Aşıq sənətinin Azərbaycan folkloru kontekstində öyrənilməsinin son illər təcrübəsinə əsaslanaraq nisbətən az işlənmiş Şirvan aşıq məktəbinin say-seçmə sənətkarlarının yaradıcılıq yolunu izləməyi, sənət özəlliklərini sistemləşdirməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Regional öyrənmə və regional münasibət əleyhdarlarına izahat üçün deyək ki, əslində diferensial yanaşma faktı, elmi mənbənin daha incəliklə öyrənməsinə xidmət məqsədi daşıyır. Yarandığı gündən yetişdiyi mühitin məişətini, mədəniyyətini, söz-havacat incəliklərini özünə köçürən aşıq sənəti ilk-əzəl, həmin regionun, mühitin yetirməsidir. Ümumazərbaycan mədəniyyəti olan epik nümunələrin- dastan və dastan motivlərinin də ayrı-ayrı mühitlərə, ləhcələrə uyğunlaşdırılıb ifa olunmasına qəribə baxmaq doğru olmaz. Bu, əslində şifahi ədəbiyyatın çoxvariantlılıq prinsipindən irəli gəlir. İstər Anadoluda, istər Təbrizdə, Göycədə, istərsə də Şirvanda bir dastanın bir neçə variantı olması aşıq yaradıcılığını zənginləşdirən və onun dinamikasını artıran fakt kimi qəbul olunmalıdır. Bu fərqlər təkcə sözə, mətnə, süjetə, əsatirə, nağıl motivlərinə münasibətdə deyil, hava-havacata, musiqi, çalğı alətlərinə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Saz havalarının sayı, miqdarı haqda müxtəlif fikirlər söylənilsə də, bu vaxta kimi havaların toplanıb lentə alınması, mühit və məktəblər üzrə bölgülər aparılması hələ baş tutmamışdır. Fərdi aşıq repertuarının öyrənilməsi sahəsində də işlər belə problemlili olaraq qalır. Kök, əsil havalarla onların variantları, çalarları arasında sərhədlərin müəyyən edilməməsi də bu işdə müəyyən çətinliklər yaradır. Saz havalarının nota alınmaması bu havaları özünəməxsus sərbəst ifa edən improvizator aşıqların repertuarında yeni havacat kimi təqdiminə əsas yaradır. Başqa bir narahatlıq doğuran məsələ isə klassik ifa tərzindən əsaslı

İki simli (ilk vaxtlar qoyun bağırsağından, yaxud at tükündən sim kimi istifadə olunub) qopuzlar həm də ritmik rəqslərin ifasında istifadə olunarmış. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Beyrəyin: "Mən qopuz çalım, ərə gedən qız durub oynasın"- deməsi buna sübutdur. Qopuzun çanağının ağacdən hazırlanması, qolunun bugünkü sazın formasında çanağa birləşdirilməsi və çanağa dəvə dərisindən üzlük çəkilməsi onun necə incə metodik bir çalğı aləti olduğunu təsdiqləyir. Sonralar Türk atlı səfərlərinin intensivləşməsi nəticəsində bu çalğı alətində müəyyən rekonstruksiya edilmiş, çanaq üzlüyünün ağaclarla əvəzlənməsi onu daha davamlı hala gətirmişdir. Bu, qopuzun (yaxud saza çevrilməkdə olan qopuzun) hərbi səfərlərdə ifasını, döyüşən ordu qarşısında surlarla bərabər səslənməsini mümkün etmişdir.

Başqa bir nöqteyi-nəzər: qopuzu qam-şaman rituallarının ən uyar ifadə vasitəsi hesab edən¹² bu çalğı alətindəki mağik imkanları qabartmaqla onun müqəddəsliyini simvolizə etməyə səy göstərmişlər. Əgrəklə Səgrəkin görüş səhnəsində bu müqəddəsliyin hər iki qəhrəmanda oyatdığı ortaqlıq ali duyğunun şahidi olur. Bir-birini tanımadan döyüşə atılan iki oğuz igidi müqəddəs qopuzun xətrinə savaştan əl çəkirlər.

Qopuzun növləri, istifadə yerindən və şəraitindən asılı olaraq yeniləşən formaları (qolça, qoltuq qopuzu, qılqopuz və s.) belə deməyə əsas verir ki, hələ Dədə Qorqud zamanında bu simli alətin müasir sazın ilkin çağlarına keçidi baş vermiş, sonralar bu çalğı alətlərinin yanaşı işlənməsi uzun illər sürmüşdür. Qopuzun saza çevrilməsindəki forma təkamülünü cürə sazların, təmburların, sonralar dütar, sitar adıyla gəlib bizə çatan ikisimli, üçsimli təmbur, çoğur alətlərinin inkişafında izləmək mümkündür. Ozanı (qam, şaman) rituallarının dua, alxış və baxıcılıqla bağlı sadə mətnlərinin ifasından zəngin epik-lirik lövhələrin, insanın məhəbbət, kədər, mübarizə, qəhrəmanlıq, həsrət duyğularının ifadəçisinə sarı istiqamətlənmiş saz, bu paralelizmdə öz tarixini bir neçə əsr qədimlərə çəkmiş olur. Bu baxımdan ilk ən kamil məhəbbət dastanının subyekti Qurbanı ilə bağlandığı güman edilən aşiq sənəti də həmin dövrdə yaradılmış nümunələrin kamilliyi və kanonikliyi baxımdan inandırıcı görünür. Böyük qəhrəmanlıq eposumuz "Kitabi-Dədə Qorqud"un (VII əsr) yaranmasından "Koroğlu" (XVII əsr) eposuna kimi boşluğun özü də sənət əlaqələrinin süni surətdə qırıldığına işarədir: əslində yüzilliklər ərzində ozan-aşiq paralelizminin davam etməsi, qopuzla sazın transformasiyası tədrici xarakter daşmışdır.

Anadolu aşiq məktəbində Yunus İmrə nümunəsində ozan-aşiq paralelizmini aydınca müşahidə ediriksə, Şirvanda XIII əsr aşığı Molla Qasımın fəaliyyəti hələ gümanlar içərisində öz həqiqi haqqını almamışdır.

Qopuzun sazla əvəzlənməsi heç də qopuzun sıradan çıxması kimi deyil, daha təkmil və inkişaf etmiş saza çevrilməsi kimi başa düşülməlidir. Nizami Gəncəvi əsərlərində bərbət kimi də adı çəkilən üçtelli saz yəqin ki, ikitelli qopuzun təkmil variantıdır. Anadoluda XIII-XIV əsrlərdə formalaşan bu proses Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə öz əksini tapır. Nizaminin

irreallığı aydın olur. İlkin başlanğıcdakı bu fərq tək cə ifa strukturunda deyil, yaradıcılıq prinsiplərində də özünü göstərir.

Şamanda dua, alqış, ruhu çağırmaq, cadu, rəml və s. tipik yaradıcılıq bazası hesab olunursa (xeyirxah heyvanlar, quşlar, ağaclar, bitkilər, dağ-daş, eləcə də maddi aləmdən kənarada fəaliyyət göstərənler-tanrılar, tanrıçalar və s. şaman düşüncəsində kultlaşdırılır) (6, s.33), ozan dünyasında sözün kanonikliyi, fikrin əlvan, poetik konfiqurasiyası nəzəri cəlb edir. Bu fikir kodlarının böyük əksəriyyəti mifik, kulturoloji təsirdən azad, real həyatı, insanın mübarizə, qələbə, sevgi və nisgillərini əks etdirən poetik mərhələlərdir.

Əsasında rəmzi buta dayanan bəşəri sevgi, məhəbbət mövzusu konkret insanların ünsiyyəti, mübarizəsi, müsabiqə və qələbələri fonunda ozan-aşıq yaradıcılığının nümunəsi kimi təqdim olunur. Aşıq bu rəmzi ilə həyatı, əsatirlə həqiqət, fəvqəltəbii ilə təbii arasında öz absolyut azadlığını, fəaliyyət sərbəstliyini qorumaqla lirik-epik janrların yaradıcısı, yaşadıcısı rolunda çıxış edir. Aşıq xüsusi istedadı, söz yaradıcılığı, musiqi duyumu, həyat hadisələrinə açıq münasibəti, zəngin dünyagörüşü, ifaçılıq qabiliyyəti, fiziki və mənəvi üstünlükləri ilə seçilən insandır. Fenomen yaddaşı onu canlı folklor daşıyıcısına, informatoruna çevirir ki, bu günkü folklor irsimizin böyük bir hissəsi elə aşığın şifahi yaddaşından yazıya alınaraq milyonların qismətinə çevrilib.

Mübahisələrin bir çoxu həm də simli çalğı alətlərinin ifaçısı aşıq adının işlənmə tarixi ilə əlaqələndirilməsindədir. Bu mürəkkəbliyi aşıq ad-titulunun sazla qoşa yarandığını iddia edənlər daha da düyünə salır, sazdan kənarada aşığın, aşıqdan ayrı sazın mövcudluğuna şübhə ilə yanaşmaqla tarixi həqiqətin yerdəyişməsinə şərait yaradırlar. Aşığın əsas ifa aləti saz sözünün açımında qorunan mənə zaman-zaman müzakirə mövzusu olmuşdur. Əsasən Türk, Fars dillərində daha çox izahı olan saz müxtəlif ədəbi mətnlərdə leksik vahid kimi qorunur. Türkcə qarğı, qamış, Farsca nizam, uyar mənalarını ifadə edən sazın işlənmə tarixi onun sənət daşıyıcısı aşıq çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Əvvəllər qarğıdan, qamışdan hazırlanan bir çox çalğı alətlərinə saz deyilmişdir. İfaçılar kollektivinə sazəndə adı verilməsi də buradan götürülmüşdür (sazəndə- saz çalanlar). Alətin kök almasına Farslar "sazlamaq" deyirlər. Klassik ədəbiyyatda "saz çalmaq" ifadəsinə tez-tez rast gəlik ki, bu da tək cə simli alətlərə deyil, bir çox hallarda kamanlı çalğı alətlərinə də aid edilir⁸.

Bəzi tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə sazın sələfi qopuzdur. Qopuzun yaradıcısı hesab olunan Dədə Qorqudun həyatı əfsanə ilə əhatə olunaraq bu çalğı alətlərinin yarı mifik, yarı tarixi kimi öyrənmək imkanını verir⁹. Bir çox çalğı alətləri kimi səsində ruhun müalicəsi üçün müsbət bioenerji cəmləşdiyi güman olunan qopuzun da yaranmasında mifik qüvvələrin-xüsusən, şeytanın iştirak etdiyini söyləyənlər¹⁰ (diz üstə çalınan qıl-qopuzlardan- kamanlı qopuzdan fərqli olaraq) sənədə çalınan simli qopuzun oğuzlar üçün daha ənənəvi olduğunu hesab edirlər¹¹.

- adı ətrafında, bu düşüncə tipi dünyasında (aşılıq) yeni versiyalar olduğunu hiss etdik. Həm də təkcə ona görə yox ki, görkəmli folklorşünas alimlərin aşığın genetik qaynaqları barədə fikir və mülahizələrində boşluqlar var. Əksinə, ən son tədqiqatlar - ("Bizə görə... aşıq adı məlum olduğu kimi Ərəb sözüdür, aşıqlıq, eşqə tutulan, vurulan, məftun olan mənasındadır"⁵) Türk düşüncəsinin, mifik və poetik yaradıcılığının canlı daşıyıcısı aşığın yeni mərhələdə öyrənilməsi istiqamətində daha maraqlı informasiya kodlarını açmağa həvəsləndirir.

Aşıq sözünün bugünkü funksional əhəmiyyətlərini genetik qaynaqlar və tarixi mərhələlər baxımından aydınlaşdırmaq bu sahədə son tədqiqatların daha da bütövləşməsinə xidmət etmiş olar. Əvvəla, genetik baxımdan aşığın daşdığı ruhi, mənəvi bioenerjinin iki qütbdə; a) aşıq başlanğıcının qam-şaman ilkinliyini israr edənlərlə; b) ozan varisi kimi tanıyanlar arasında aşığın tarixi tipoloji keyfiyyətlərini bu və ya digər fikir, düşüncəni ağırlıq mərkəzinə toplayanların fərqlində müşahidə edirik.

Aşıq adında eşq, işıq, işraqlıq görünər oda əski sitayiş, odla oyun, əfsun, qeyri-adi qüvvələrə, ruha tapınan və onu çağırmaqla müxtəlif caduları, tilsimləri açmaq, şaman qüdrəti ilə bəlaları dəf etmək və qabaqcadan bəxt oxumaq, tale yozmaq kimi keyfiyyətlərin sonrakı daşıyıcısının məhz aşıqlar olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Artıq sübuta yetirilmişdir ki, "haqq aşıqları" qamların varisi olub tarixi yaşantıları ilə ilgili Qam-Baxşı, Ozan-Haqq Aşıqi adları daşımağa məhkum olmuşlar⁶. Qam-şaman funksionallığında daha çox insanın cisminə, fizioloji strukturuna təsir nəzərdə tutulursa, ozan tipologiyasında əksinə, dualar, alxışlar mistik qılafdan təmizlənir, dünyəvi, bəşəri dəyərlər energetikasının daşıyıcısı kimi məhz ruhun formalaşmasına, sözün ilahi gözəlliyi və ecazı ilə insan düşüncəsinin rəvnəqlənməsinə ünvanlanır. Aşığı bu iki düşüncə qaynağının mərkəzində yerləşdirsək, təbii ki, ozan tipinə meylli və hərəkətdə olduğunu görürük. Professor M.H.Təhmasibə görə ozandan aşağı keçiddə qəhrəmanlıq dastanlarından məhəbbət (aşılıq) dastanlarına keçidin birbaşa təsiri, əlaqəsi var. Bu dastanların baş qəhrəmanlarının adı (aşılıq) sənətin daşıyıcısıdır (1, s.46-47).

Akademik Həmid Araslı isə ozanla aşıq arasında heç bir fərq görmədiyini, sadəcə keçmiş zamanda ozan şəxsiyyətinə və adına, Azərbaycan dili üzərinə Ərəb dini və dövləti basqılarının nəticəsi kimi baxır, ozan sözünün Ərəb variantı aşığın sonralar el arasında aşıq kimi vətəndaşlıq hüququ qazanıb yaşadığını göstərir⁷.

Şamanla aşıq arasında paralellik aparmaq üçün öncədən görmək, xəbər vermək, bədahətən sirlə sözlər söyləmək, qəlbi oxumaq və s. keyfiyyətlər əsas yaradırsa, hissi, düşüncəni ifadə məqamında ozanın, aşığın qopuzdan, sazdan, qamın, şamanunsa məzhərdən, davuldan istifadə etməsi əsas funksional fərqlər kimi ortalığa çıxmış olur.

Əgər klassik ifaçılıq vasitəsi kimi simli alət-qopuz, çoğur, dütar, rud, setar və s. götürülürsə, şaman-qam mədəniyyətində bunlardan istifadə

Şirvanda Aşiq Sənəti

Ağalar Mirzə

Aşiq sənətinin mənşəyi, genetik qaynaqları, inkişaf tendensiyaları barədə son illərin tədqiqatları dərin elmi analiz, ümumiləşdirmə keyfiyyəti, eləcə də yeni fakt və qənaətlərin təhlilə cəlb edilməsi istiqamətləri ilə maraqlı doğurur. Aşiq sözü, leksik vahidi, lüğət fondumuzda bu sözün funksionallıq mövqeyi, mənə tutumu, çoxvariantlılığı barədə bu vaxta kimi yazılan, yozulan fikirlərin istiqamətində yeni axtarış və meyllərin elmi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bu, bir daha təsdiq edir ki, ilk vaxtlar sadə görünən aşiq ad-titulunun hələ bundan sonra da geniş tədqiqata, araşdırmaya böyük ehtiyacı var. Aşiq sözünü xalq sənətinin Türk kökənli daşıyıcılarının türkləşdirmək meyllərindən (ışıq, aşulə və s.) fərqli olaraq, bugünkü aşıqla heç bir əlaqəsi olmayan Ərəb dünyası "eşq" sözü ilə əlaqələndirmək də eyni dərəcədə məntiqə yaxındır. Təkcə sənətin ünvan göstəricisi kimi deyil, zəmanəsinin fikir, düşüncə, etik-estetik dəyərlər və etnik yaddaş forması olaraq meydana çıxan aşiq təbii ki, ilk-əvvəl adında gizlənən mənə simvolikalarını öyrənməyi tədqiqatçı qarşısında vəzifə kimi qoymuş olur. Aşığı qam-şaman, təkkə-təriqət, ocaq daşıyıcısı vasitələri hesab edənlərdən² fərqli olaraq onu ozanın mənəvi varisi sayanlar³ tarixi təkamül mərhələlərini açıqlayarkən ən əsas faza kimi müxtəlif adlar daşımış simli çalğı alətlərində çalib-çağırmaclarına münasibəti qabartmağa çalışanlar da var. Türk epik-lirik təfəkkürünün ən monumental janrı olan dastanların mövzu arealı da ozan-aşiq keçidindən ən sınaqlı variant kimi tədqiqatçıların müzakirə mövzusu olmuşdur. Qəhrəmanlıq dastanlarının yaradıcıları ozanların XVI əsr keçidində eşq, məhəbbət dastanları yaradan aşiq sənəti ilə əvəzlənməsi fərziyyəsi⁴ həm də ifa aləti qopuzun sazla yerdəyişməsi məntiqi ardıcılıq kimi qəbul olunur. Dastanlarımıza bu deferensial münasibətə müəyyən don geyindirmək mümkündür olsa da, çalğı alətlərindəki əvəzlənmə, yəni qopuz-saz konfiqurasiyası haqqında məlum fərziyyə bir neçə baxımdan mübahisəli görünür. Bu mübahisələr təkcə alətin forması, inkişaf mərhələlərinin surətində deyil, həm də ifa olunan havaların ad, məzmun tutumunda özünü göstərir. Digər tərəfdən qəhrəmanlıq dastanlarının (yəni ozan yadigarının) bu günkü aşiq sazındaki ifa incəliyi də deməyə əsas verir ki, ozan-aşiq keçidində çalğı alətlərinin əvəzlənməsi heç də total xarakter daşmayıb və mövzu sərhəddi ilə hüdudlana bilməz. Qopuzun diz üstə, sazın sinədə çalınma fərqlərini qabardanlar ifa manerasındakı bu formal keyfiyyətləri məzmun, mənə bütövlüyünə qarşı qoymaqla əslində aləti regional baxışların mübahisə obyektinə çevirmiş olurlar.

Aşığın genetik qaynaqları, sənət şəcərəsi, ifaçılıq ənənələrinə münasibətdə də fərqli yanaşmaların konseptuallığını nəzərə alaraq aşiq-titul

Həyat və mədəniyyət -----	81
Şer -----	89
Dr. Səməd Sərdariniya:	
Şah İsmayıl Səfəvi dövründən sonra Qarabağın durumu -----	97
Dr. Cəvanşir Vəkilov:	
Arsak: Tutarlı Cavab -----	105
X. V. Bəşirli:	
Koroğlu eposunun poetik dili -----	112
Ağalar Mirzə:	
Şirvanda Aşiq Sənəti -----	128

Bu sayımızın zəmmində:

(Dr. Cavad Heyətin 80 illik jubileylərinə həsr olunmuş özəl buraxılış)

Firuz Dövlətabadi:

Alim şəxsiyyət, haziq həkim və böyük cərrah -----133

Prof. Dr. M. Novruzov:

Böyük alim, məşhur həkim, nadir şəxsiyyət -----135

Prof. Dr. Harmen van Lessen:

Dr. Cavad Heyətin 80 illiyi jubileyinə müraciət -----136

Prof. Dr. Elşad Abdullayev:

Dünya beşgünlük deyil -----139

Prof. Dr. Nizami Xudiyev:

Cavad Heyət 80 -----142

Zəlim Xan Yaqub:

Cavad Heyət körpüsü -----150

Dr. Cavad Heyət-in təşəkkür niqləri-----155

Mühəndis Ə.R. Sərrafı-nin müraciəti -----159

İbrahim Rəfrəf: Cavad Heyət fenomeni-----160

Varlıq Dərgisi yazışılar heyətinin müraciəti -----162

Akademik Mahmud Kərimov: Dr. Cavad Heyət haqqında-----168

Akademik Bəkir Nəbiyev: Vətənpərvər alim və ictimai xadim----170

VARLIQ

Azərbaycan dil və mədəniyyətinin araşdırmasına həsr olmuş
Üç aydan bir çıxan Türkçə- Farsca Məarif Dərgisi
Naşr ili 27, sayı 136, yaz 1384 (İyul 2005)

Bu Sayımızda:

Dr. Cəvad Heyət:

20-ci əsrdə İran Azərbaycanında Türk dilinin inkişafı -----3
Qaşğarlı Mahmuda görə 11-ci əsrdə Türk dünyası -----9

Dr. Hüseyn Feyzullahi Vəhid:

Türklərin tarix və mədəniyyətində "Qızıl Alma" inancı -----11

Mühəndis İbrahim Rəfrəf:

Dil və dünya görüşü -----19

Prof. Nizami Xudiyev:

Şah İsmayıl Xətai və Azərbaycan dili -----22

Dr. Hüseyn Yəzdi:

Səfəvi dövründə elm, mədəniyyət və incəsənət -----28

H. Səfəri:

Səfəvilərdə Azərbaycan Türkçəsi -----36

Fəxrəddin Quliyev, Əlaiddin Quliyev:

Aşıq Hüseyn Bozalqanlı -----40

Aşıq Hüseyn Bozalqanlının Mərd divanisi -----47

Dr. Mir Hidayət Həsəri:

Alban və Atropaten (2) -----53

Nabat Əsgərova:

Qurani- kərimdə torpaq və onun qədr- qiyməti -----63

İbrahim Rəfrəf:

Ortoqrafi çalışmaları və dilimizin inkişafı -----67

Kitab tanıtımı -----71

وارلیق درگیسی نین یازیچیلار هئیاتی و اوخوجولارینا موراجیعت

حورمتلی یازیچیلار و اوخوجولاریمیزدان اوژ مقاله لرینی حاضیرلادیغی زامان

آشاغیداکی قئیدلره دیقت یتیرمه لرینی خواهیش ائدیریک:

۱ - مقاله لر ایستاندارد A4 کاغیزی نین بیر اوزونده اوخوناقلی شکیلده یازیلمالیدیر.

۲ - باشلیقدان سونرا، مقاله نین خولاصه سی و آچار سوزلر (مقاله نین مضمونونو تمثیل ائدن اساس کلمه لر) درج ائدیلمه لیدیر.

۳ - بوتون یازیلار اورتوقرافیک قوراللار اساسیندا تنظیم ائدیلمه لیدیر.

۴ - تورک دیلینده یازیلان مقاله لر آذربایجان تورکجه سی نین ادبی شیوه سینده

اؤلمالیدیر. وارلیق درگیسی باشقا تورک دیللی خالقلارین ادبی ناییلیت لریندن و اونلارین سوز خزینه سیندن موّعین درجه ده و آذربایجان شیوه سینین پوزماماق و خالقین دیلیندن قوپماماق شرطی ایله فایدالانماغی ضروری حساب ائدیر، آنجاق آذربایجان دیلی نین اوزونه مخصوص شیوه لرینی و گوزللیکلرینی قوروماغی اوز باشلیجا وظیفه بورجو حساب ائدیر. باشقا تورک دیل لرینی و شیوه لرینی و اونلارین فولکلورونو آراشدیرماغا حصر اولموش مقاله لر طبیعتاً بو قایدادان ایستینا ائدیلمه لیر. درگیمیزه چاتان بوتون مقاله لرین مؤلف لرینه تشکوروموزو بیلدیرمکه برابر، لازیم گلینجه اونلاردا ایشلنن بعضی کلمه لر یا عبارت لری آذربایجانلیلاشدیرماق حاقینی اوزوموزه ساخلاییریق.

۵ - یازیچی نین آدی، آدرسی و تلفون نومره سی و موّمکونسه عکسی مقاله نی موّشایعت ائلمه لیدیر.

۶ - ایمکان اولدوغو حالدا مقاله Word بیلگی سایار برنامه سی ایله حاضیرلانمالی و بیر دیسکت اوزرینده وارلیغین دفت رینه چاتدیریلمالیدیر.

۷ - شخص، طایفا و مکان آدلاری نین دوزگون ایملاسی لاتین ایفباسیندا وئریلمه لیدیر.

وارلیق درگیسی لازیم گلینجه مقاله لری قیسالتما و ایصلاح ائتمه حاقینا مالیکدیر.

دیرلی امکداشلیغینیزا گوره تشکوروموزو بیلدیریریک.

وارلیق درگیسی

آبۇنە فۇرمو

آبۇنە اۆلماق ايستەين عزيز وطنداشلاردان ايلىك آبۇنە بۇلونۇر. ۴۰۰ تۇمن) آشاغيدا قتيدي انديلىن
حسابا ياتيريپ، بانك قبضىنى بۇ فۇرم ايله ياناشى وارليغين دفترينه كۇندرمەلرى خواهىش اۆلونور:
حساب نۇمرەسى ۲۱۶۳ (دكتور جواد هيئت)، بانك مىلى، شعبە داربوش، تهران، خيابان بهار
آبۇنە نين آدى و سۆى آدى
آدرس.....
بۇست كۇدو..... تلفون نۇمرەسى.....

وارليق درگىسى

تهران، شهرک غرب، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا
خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، تلفن ۶۴۶۶۳۶۶
حۇرمەتلى آبۇنەچىلریمیزدن قاباقدان قالان بۇرجلارینی اۆدەمەلرى خواهىش اۆلونور.

وارليق - مجله فرهنگى، ادبى، هنرى به زبان تركى و فارسى

شماره امتياز: ۸۵۳۸

صاحب امتياز و مدير مسئول: دكتور جواد هيئت

دبير: ابراهيم رفر

چاپ كيميا

آدرس: تهران، شهرک قدس، فاز ۲، خيابان هرمزان، برج ۹، طبقه ۳ و يا

تهران، خيابان فلسطين شمالي، شماره ۱۵۱، كد پستى ۱۴۱۶۹

تلفن: ۶۴۶۶۳۶۶

VARLIQ - Quarterly Journal in Persian and Turkish

Chief Editor: Dr. Javad Heyat

Assistant Editor: E. Rafrat

3rd fl., Tower 9, Hormozan Ave., Phase 2, Shahrake Gharb or

151 Felestin Ave., Tehran, IRAN, Tel. 6466366

mail: varliqinfo@yahoo.com

ISSN 1023 7186

۱۰۰۰ تۇمن